

ISSN 2411-6076 01
ISSN 2709-135X (online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТА НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№1 (81) 2021

қаңтар, ақпан, наурыз, 2021
январь, февраль, март, 2021

2001 жылғы сәуірден бері шығады
Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года
Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **Ж.Жұмабаева**, филология ғылымдарының кандидаты, (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жүнісбек А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор; член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Ә.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбаков М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф., член коор. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **Ж.Жұмабаева**, кандидат филологических наук (ответственные выпускающие).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhumisbek A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Giessen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabyaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Editorial team:

Z. Bazarbayeva, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (executive editor of the issue), **A. Amanbaeva**, Candidate of Philological Sciences, **Zh. Zhumabayeva**, Candidate of Philological Sciences (responsible graduates).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж. Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.
Государственный регистрационный, №1799-ж выдан от 05.03.2001 года Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. 1799-z issued on 05.03.2001 by the Ministry of culture, information and public consent.

МРНТИ 16.21.61

Н.М.Уәли

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі Институтының бас
ғылыми қызметкері, филол.ғ. докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

АБАЙДЫҢ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ ЭТИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАР

Аннотация. Мақалада Абайдың «қарасөздеріндегі» этикалық ұғымдар мен Абай мұрасындағы этикалық ұғым атауларының сөзсаптам ерекшеліктері талданады. Этикалық ұғымдардың тілдік референттері дүниетанымдық ерекшеліктері ретінде аксиологизмдер негізге алынып, олар құндылықтар, антиқұндылықтар және амбивалентті құндылықтар түрінде топтастырылады. Талдаудың барысы мен нәтижесінде қоғамдық қатынастар жүйесіндегі негативтік құбылыстардың детерминациясы айқындалады. Ұлы ақынның дүниетанымында, философиясында этикалық ұғымдардың рационалистік бағдары антропоцентристік, ұстанымы гуманистік екені зерделенеді.

Тірек сөздер: құндылықтар, амбивалентті құндылықтар, антиқұндылықтар, «семантикалық спираль».

Н.М.Уәли

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ЭТИЧЕСКИЕ ПОНЯТИЯ В СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ АБАЯ

Аннотация. В статье анализируются особенности словообразования этических концепций в наследии Абая «Слова наизидания». Языковые референты этических концепций как мировоззренческих черт основаны на аксиологизмах, которые сгруппированы в виде ценностей, античувств и амбивалентных ценностей. В процессе и результате анализа выявляются негативные явления в системе общественных отношений. С точки зрения философии мировоззрения великого поэта, рационалистическая ориентация этических понятий антропоцентрична, а позиция гуманистична.

Ключевые слова: ценности, амбивалентные ценности, антиценности, «смысловая спираль».

N.M.Uali

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
Akhmet Baitursynuly, Doctor of Philology, Professor
Almaty, Kazakhstan

ETHICAL CONCEPTS IN THE WORDS OF EDIFICATION OF ABAI

Annotation. The article analyzes the features of word formation of ethical concepts in the heritage of Abai "Words of Edification". The linguistic referents of ethical concepts as worldview traits are based on axiologisms, which are grouped in the form of values, anti-feelings, and ambivalent values. In the process and as a result of the analysis, negative phenomena in the system of public relations are revealed. From the point of view of the philosophy of the great poet's worldview, the rationalistic orientation of ethical concepts is anthropocentric, and the position is humanistic.

Keywords: values, ambivalent values, anti-values, «semantic spiral».

«Абай тілі сөздігінде» (1968 ж.) берілген дерекке қарағанда, ұлы ақынның шығармашылық мұрасында алты мыңнан астам сөз бар екен. Сол алты мыңның іші-сыртында ақын қолданған фразеологизмдер, паремиологизмдер, афоризмдер өз алдына. Одан беріде ақын шығармаларының текстологиясы жасалып, екітомдық жинағының ғылыми академиялық басылымы жарық көрді (1977 ж.).

Бір сөзі мыңға баланатын ақынның тілі – аса зор байлық. Қазақтың халықтық тілі қазынасынан алатын орны да ерекше. Абай қаламына тән сөзсаптамдық үлгілер тағы бар. Айта берсек, абайтанудың зерделенетін қырлары зерттеушілерін күтіп жатқан кеніш екені де ақиқат.

Абайдың көпқырлы сөз әлемін лексика-семантикалық, лингвопоэтикалық, эстетикалық, лингводидактикалық т.б. қырдан қарастырған зерттеулер де жоқ емес. Абайдың дүниетанымын айтқан зерттеулер біздерді кезінде сыншыл ақын, аса көрнекті ойшыл тұлға деп үйретті, солай деп танытты. Солайы солай екен. Абайдың қырық бес қара сөзін оқи келе кезінде солай ұғындық, өз заманының сыншылы деп түсіндік.

Алайда Абайды қайта бір оқығанда байқағанымыз ақынның сыншылдығы – аяусыз ащы шындық екен. Жанға батыра айтқан сол өтімді өткір шындық Маған да, Саған да, Оған да дейтіндей үш жаққа қатысты, «қазақ» деген жинақтауыш атаумен жүз жыл бұрын айтылған шындықтың, шынтуайтын айтқанда, біз де Абайдың бүгінгі адресатымыз.

Ал сыншылдық, шындық – этикалық ұғымдармен байланысты танымдық категория. Олардың тілдік референттері аксиологизмдер (бағалауыш сөздер) деп аталады. Абайдың сыншылдық дүниетанымын

барлап білу үшін алдымен «оң» және «теріс» бағалауыштық мағынаға ие аксиологизмдерді индикатор ретінде бағдарға алып, үш топқа бөліп қарастыруды тиімді көрдік.

1. Этикалық құндылықтарға қатысты аксиологизмдер: *адамгершілік, адалдық, абырой, ақыл, еңбек, достық, махаббат, ақыл, ұят, ізгілік, имандылық, ынсап, ғылым, білім, әділет, халал кәсіп, ар-ұят, рақым, мейірбандық, өнерлі, өнерпаз* т.б.

Құндылықтар аясындағы дүниетанымдық ұғым атауларының парқын, мазмұн-межесін айқындай түсуде Абайдың айтқанынан іздеп, айқындаймыз. Мысалы, *рақым, мейірім, ізгілік, шындық* т.б. тәрізді атаулар – санамыздың тіл кеңістігіндегі «тербелмелі, тыныш» күйдегі моральдық-этикалық ұғымдар. Бұндай ұғым атаулары сол күйінде, мысалы, «*шындықты айтқан дұрыс*» деп қолданылса, жай ғана уағыз айтқандық болар еді. Абай санадағы «бейтарап» күйдегі ұғымды «тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды» деп ой-санамызды сәулелендіреді. Абайдың сөзсаптамасы осылайша ұйқылы-ояу санаға жүректен сәуле түсіретін нұрлы сөзге айналады. Бұндағы *нұр* атауын «рух» деп түсіндік. Жай рух емес, Алладан болатын құдіретті рухты басқа рухтардан ажырату үшін *нұр* деп аталған болу керек.

2. Антиқұндылықтарға қатысты аксиологизмдер: *арамдық, жалқаулық, зымыяндық, арсыздық, қорқақтық, алдау, еріншектік, қастық, жағымпаздық, тіленшілік, бақастық...*

Абай «Үшінші сөзінде» бұл айтылған этикалық ұғымдармен байланысты антиқұндылықтардың мағыналарын қайталама байланыста өрбітіп отырады. Абайдың сөзсаптамасындағы бірінен бірі туындап жататын қайталамаларды терминдік тұрғыдан семантикалық спирал деп атадық. Антиқұндылықтармен байланысты ұғым атауларының әдеттегі жағымсыз эмоциялы мағыналары спирал бойымен қайталанған сайын семантикалық жақтан күшейе береді.

Семантика дегеніміз – тілдің мағыналық бірліктерінің сыртқы әлеммен – табиғат, адам, қоғам және сол қоғамдағы субъектілер мен олардың қарым-қатынастарын білдіретін феномен.

Айталық, ақылды адам-субъектінің оң немесе теріс әрекеттері де болуы мүмкін, өйткені ақылдың бәрі парасаты жан иесі бола бермейтіні белгілі. Қайсыбір ақылдылардың қу болуы да мүмкін. Өзінің ақылын теріс бағыттағы іске жұмсайтын ондай, Абай айтқандай «кулық сауғандар» қоғамдағы небір арсыз, тойымсыз, мақтаншақ, қорқақтарды, момын жандарды да өз ісіне пайдалана алады. Өзі секілді ақылды қумен дос та болады, күш-қайрат иесін де өз ісіне қаратып алады. Олар жасаған негативті әрекеттер жеке адамның ғана ісі болмай, жалпақ қоғамда әлеуметтік сипат алады. Абстракцияланған түрде айтсақ, семантикалық спирал бойымен негативті жағдай үзілместен ұлғая береді: **жалқау** [кім?] **қорқақ**; **қорқақ** [кім?] **қайратсыз**; **қайратсыз** [кім?] **мақтаншақ**; **мақтаншақ** [кім?] **надан**;

надан [кім?] *арсыз*; **арсыз** [кім?] *тойымсыз*; **тойымсыз** [кім?] *сұрамсақ*; **сұрамсақ** [кім?] *ақылсыз*; **ақылсыз** [кім?] *өнерсіз*; **өнерсіз** [кім?] *еріншек*...

3. Амбивалентті құндылықтар: *бірлік, тірлік, күлкі, қайғы* т.б.

Абайдың «Алтыншы сөзінде» қасиетті БІРЛІК ұғымының мал, дүниеге ортақтасатын арзан бірлікке айналып, құнсызданып, елді аздыратын теріс әрекетке түскені айтылған. Абай мал, дүниені – тамақ, киім, баспана т.б., – материалдық құндылық деп тани отырып, бірлікті малға, дүниеге ортақтасатын бірлік емес, сол мал мен дүниені табатын «ақылға бірлік, сөз ұғарлық ақылға бірлік» болуға тиіс деп, ағайын-туыс, жегжат-жұрағаттық, дос-тамырлықты бетке ұстап мал-дүниеге ортақтаса кететін әдеттің санаға сіңіп бара жатқанын сынап, әрі одан арылудың тура жолын ақылдастыққа сілтеген.

ТІРЛІК ұғымының қазақы ортада теріс түсінікке айналып бара жатқанын сыншыл Абай сынға алуға мәжбүр болып, «тірлік кеудеден жан шықпағандық емес, ондай тірлік итте де бар», – дейді.

Тірлік әйтеуір тіршілік үшін қулықпен де, алдаумен де, жағымпаз, өтірік-өсекпен де, ұрлықпен де мал-дүние табатын, адамды аздыратын, елді тоздыратын небір теріс әрекет емес, «Тірлік көңілдің тірлігі, көкірегі ояу, сөз ұғарлық тірлік, олай болмаса, адал еңбекпен мал табуға жігер қыла алмайсың», – деп этикалық ұғымның қадір-қасиетін қайта жаңғыртады.

Абай қолданған этикалық ұғымдармен байланысты *ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, дін бағу, бала бағу* тәрізді т.б. атаулар қоғамның әлеуметтік бейнесін танытатын материалдық және мәдени танымдық құндылықтар болып табылады. Алайда Абай ел ішіндегі айтыс-тартыс, алыс-жұлыс, қулық-сұмдық, ұрлық-қарлық, арызқойлық, партияшылдық, шенқұмарлық жайлап дағдарысқа түскен қоғамның әлеуметтік теріс сипатынан түңілгендей болып:

Ел бағу – елге бағым жоқ. Ел тыңдаудан, бағудан кеткен;

Мал бағу – ұры, залым, тілемсектер көп;

Ғылым бағу – ғылым бағуға сөйлесер адам керек. Білгеніңді кімге үйретесің, білмегеніңді кімнен сұрайсың? Бұндай іс – күйік;

Дін бағу – тыныштық жоқ, не көңілде, не көрген күнде тыныштық жоқ;

Бала бағу – не болсын деп бағамын? Қай елге қосайын? Қай харакетке қосайын? Қайда бар? Не қыл дерімді білмеймін, – дейді. Солай дей келіп, сыншыл Абай тығырықтан шығудың жолын өзгеден де, өткеннен де іздеген екен.

«Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда, «Жеті жарғысын» білмек керек. Әлгі сол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды **толық билік** шығарып төлеу соларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ» («Үшінші сөз») дейді.

Абай бұл тұста өзгелер сияқты өткенді көксеу емес, өзгерген заманға лайық **толық билік** және соған лайық болуға тиіс билік жүйесінің құрылымын айтып отыр: Ел ішін бұзатын жағымсыз әрекеттердің детерминациясы тағайындалып, сайланып қоятын биліктің Ресей патшалығынан «импортталып» келген формасынан болып отырғанын

Мәз болады болысың,

Арқаға ұлық қаққанға.

Шелтірейтіп орысын,

Шенді шекпен жасқанға, – деп көркем тіл кестесіне түскен өлеңі де айғақтап, айқындай түседі.

Абайды оқи келе қоғамдағы небір субъектілердің теріске баққан іс-әрекеттерінің былайғы жұртқа «етүйреншікті», «санағасінді» болып стереотиптеніп кетуі, әсіресе әлеуметтік қатынастарда негативті құбылыстардың сипат алып, жалпыадамзаттық, ұлттық құндылықтардың моральдық-этикалық күшінің тым төмендеуінің детерминациясы, түптеп келгенде, билік формасының оң нәтиже бермегендігімен байланысты деп ұқтық.

Абайдың **толық билік** туралы «Үшінші сөзіндегі» айтылғандарды бұл тұста «Он жетінші сөзіндегі» пайымдаулармен байланыстыра қараймыз. Абай адамның (инсанның) «Қайрат», «Ақыл», «Жүрек»-пен байланысты қасиеттерінің өзді-өздеріне тән ерекшеліктерін жеке-жеке субъект ретінде ала отырып, оларды тайталастыра таразылайды.

«Қайрат» – жан иесін кәмелетке жеткізеді. Жан иесі қайратты болса, үйренуге, білуге еш ерінбейді, жалықпайды. *Қайрат* күнәһарлықтан, көрсеқызарлықтан бойын тез жинап алады. Мал табу, өнер табу, жамандыққа, нәпсіге бой алдырмау қайраттың ісі. Бірақ қайратта қаттылық та болады.

«Ақыл» иесі не пайда, не залалды ажырата алады. Білімді, ғылымды үйрену *ақылдың* ісі. Екі дүниенің жайын ақыл біледі. Небір амал-айланың оңы да, терісі де ақылдан шығады. Жан иесінің жақсылығын да, жамандығын да ақыл тауып береді.

«Жүрек» – адам денесінің патшасы. Кім тоңса, кім аш-жалаңаш жүрсе, жаны ауыратыны – жүректің ісі. Жүрек таза болса, адамды алаламайды. Жақсылыққа қуанады; жамандыққа қайғырады, уайым жейді.

Жүрек сыздайды, жүрек тулайды. *Әділет, нысан, ұят, рақым, мейірбанишылық* таза жүректен шығады. Қысқасы, билеуші, әмірші «Жүрек» болуға тиіс.

Сөйтіп, Абай толық биліктің тізгінін «Жүрекке» ұстата келіп, «осы үшеуі бір кісіден табылса, *табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол*» дейді.

Абайды оқып ғибраттандық, ойландық. «Табан топырағын көзге сүртетін» кемел адам екі дүниеде бар ма? Болса, кім? Әлде кемел адам (толық адам) идеал ма? Идеал болса, оған жақындай түскен тұлғалар бар ма?

Әлде Абай *«болмасаң да ұқсап бақ»* деп, кемелдікті бағдарға алып, ниет қылуды айтып отыр ма?

Толық билік туралы. Абай екі тізгін, бір шылбырды ұстайтын дара билікті құптамаған. Қ.И.Сәтпаев айтқандай, *«Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің білімі мен ары бар»*. Олай болса, толық биліктің жүйесіндегі құрылымдық түзілімдердің өзара үйлесімді болуы шарт. Осы тұста Абай толық билікті биоэлеуметтік организм моделімен беріп отыр деп түсіндік. Билік жүйесінің субъектілері – бірі қайрат иесі, бірі ақыл иесі, бірі жүрек иесі болып – өзара үйлесімді ынтымақты болуы қажетті шарттылық. Бұл ретте этикалық құндылық ретіндегі ҰЯТҚА тоқталуымызға тура келеді.

Қазақтың байырғыдан бергі дәстүрлі дүниетанымында *батырлық, ерлік* рухы жүректе болатынын *жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан* дейтін сөз орамдарынан, әсіресе *«Қобыланды», «Қырымның қырық батыры»* тәрізді қаһармандық тақырыбындағы эпикалық туындылардан айқын аңғаруға болады. Бірақ эпикалық жырлардағы жекебатырлық рухы қазақы қоғамның бергі санасында өткен заманның елесіндей болып, алыс тартып та кетті. Алайда жүректің рухани кеңістігі бос болмайды. Сол кеңістікте *ар, ұят, намыс* тәрізді қасиеттенген моральдық-этикалық ұғымдар күш алады. Бұрынғы заманда *ар-ұят, намыс «ақ білектің күшіне, ақ найзаның ұшына»* қызмет етсе, ендігі заманда, керісінше, *«ақ білектің күші, ақ найзаның ұшы»* намысқа, *ар-ұятқа*, адамгершілікке қызмет етуге тиіс. Абайды оқып, ғибраттанғандағы ойға түйіп, ұстап қалған бір түйін осыған саяды.

Академик Әбдуәли Қайдар этнолингвистикалық зерттеу еңбегінде: *«ҰЯТ адам табиғатына тән психофизикалық қасиет адамның ұялуында емес, неден және қалай ұялуында, нені өзі үшін «ұят», нені «ұят емес» деп санауында. Сондықтан «ұятқа» тән құбылыс жалпы адамзатқа ортақ құбылыс болуымен қатар оның жеке адамға, этникалық топқа, халыққа ғана тән ерекшеліктерге ие болуын этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырудың мәні зор. Қалай болғанда да, жалпы адамзат ұятының бір көрінісі ретінде «қазақи ұяттың» да болуын жоққа шығаруға болмайтын сияқты»* дейді.

Абай ұят ұғымын *«болмашыға ұялатын жай ұят»* және *«шын ұят»* деп бөле қарайды.

Шын ұят – сондай нәрсе, *шаригатқа теріс, я ақылға теріс, я абұйырлы бойға теріс... я адамишылыққа кесел қылып, қатеден, яки нәпсіге еріп жапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан* болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, *іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар.*

...Ұят деген адамның өз бойындағы адамишылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныға салып, сөгіс қылған қысымның аты («Отыз алтыншы сөз»).

Әлемдік көркем әдебиеттің алыптары Шекспир, Пушкин, Толстой, Абай ұят, ар, намыс, ізгілік, адамгершілікті ерекше қасиеттендіріп, адамзат мәдениетін рухани төрге шығарды. Мәдениет кеңістігіндегі сол рухани төрді бертін келе ғылым иелене бастады. Мәдениеттің ерекше бір саласы – ғылымның қол жеткізген іргелі теориялық зерттеу өнімдерінің нәтижелері өндіріс арқылы адамның, қоғамның сұраныстарын өтейтін материалдық құндылыққа айналып жатты.

Бірақ... бірақ атом бомбасы ше? Хиросима, Нагасаки ше? Семей полигонының зардабы ше? Осының бір жауабын ғылым тарихы мен философиясының маманы профессор Жәмила Нұрманбетованың еңбегінен кездестіргендей болдық. «Қазіргі кезде ғылым өзінің зерттеу еркіндіктерін өзінің **ар-ұятына** салып тексеруі тиіс, өйтпеген жағдайда Лос-Аламоса атом бомбасын жасаған кейбір ғалымдар сияқты өмірінің соңғы күндеріне дейін **ар-ұяттың азабын тартады**», – дейді. Дей келіп, ғалым Лос-Аламостық жобаның басшысы Дж. Оппенгеймердің «Егер турасын айтсақ, ешқандай дәрежелік те, ешқандай кекесін де, ешқандай көпірту де физиктердің тартқан күнәсі айғағын жасыра алмайды және осы білімнен олар ешқайда барып тығыла алмайды», – деп ұят қысып, опынған сөзін келтірген.

Міне, Абай айтқан **шын ұят** осы. Адамшылыққа кесел қылып, қатеден, ғапылдықтан болған ұят өзіне іштей жаза тарттырады; өзінен-өзі қысымға түседі. Абайдың айтқанын тағы бір қайталасақ, «...Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты» екен.

Осыдан кейін қарасөздерді оқығанымызды еске ала келе, Абайдың философиялық дүниетанымының кілтін ЖҮРЕКТЕН іздедік. Өйткені жүрек – *ұят, ар, намыс, ізгілік, адамгершілік, адалдық, мейірім, инабаттылықтың* ұясы. *Ғашықтық* та жүректің ісі. Иррационалдық діни танымда адамдардағы ғашықтыққа қызғана, қызыға қарайтын періштелердің өзінде ғашықтық болмайды дейді.

Жүректің билігіндегі қуат, жүректен шыққан ыстық қайрат болса, ақыл – жүректен шыққан нұрлы ақыл. Тегінде, парасатты ақыл дегеніміз осы емес пе?

Абайдың ҚУАТ дегенін «адам болмысындағы энергетикалық құрылым», АҚЫЛ дегенін «адам болмысындағы интеллектуалдық құрылым», ЖҮРЕК дегенін «адам бомысындағы рухани құрылым» деп ұғындық. Ақыл ізгілікке де, зұлымдыққа да қызмет ете алады. Қуат та солай. Ал бұл екеуі Абайдың айтуынша, жүректің билігіне бас ұрса ғана тек ізгілікке қызмет етеді.

Сонымен, Абайдың қарасөздерінен ғибраттана отырып, ақынның этикамен байланысты дүниетанымдық философиясын рационалистік деп түсіндік, ұстанған бағдарын антропоцентристік деп ұғындық, ал жалпыадамзаттық құндылықтардың мазмұнын тереңдетіп, мәртебесін ең

жоғары деңгейге көтерген гуманистігін Абайдың ұлылығына тән қасиет деп таныдық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Абай тілі сөздігі. Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1968. -616 б.
- [2] Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I, II т.т. Алматы, Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. Алматы, 1977. -296 б.
- [3] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам. –Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 608 б.
- [4] Сәтпаев Қ.И. Биде қырық кісінің ары, білімі бар / Қазақ ата заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. I-т. Алматы: Жеті Жарғы, 2004. -592 б.
- [5] Нұрманбетова Ж.Н. Ғылым тарихы мен философиясы. Астана: ЖШС «Мастер ПО», 2012. -256 б.

МРНТИ16.01.33

М.Джусупов

Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университетінің еңбегі сіңген профессоры, қазіргі әдеби орыс тілі кафедрасы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ташкент, Өзбекстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТЕРМИНЖАСАМДЫҚ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛ, ТІЛДЕСІМ, ТІЛДЕСІМДІК ҚЫЗМЕТ, ТІЛ МАТЕРИАЛЫ ҰҒЫМДАРЫ

Аннотация. Мақалада тілдің дихотомиясы және полихотомиясы қаралады: а) тіл және тілдесім; ә) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет; б) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы. Осы ғылыми мәселенің А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі орны, тілтанымдық шешімі зерттеледі. Негізгі зерттеу пәні және нысаны ретінде 1912 жылдан бастап 1937 жылға дейінгі А.Байтұрсынұлының тілтанымдық және әдістемелік еңбектері негіз болған. Қазақ тіл білімінің, әдебиеттанымның, әдістемесінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлының мұрасында бұл ғылыми мәселе ұғымдар және терминдер статусында маркерленген: тіл, сөйлеу, сөйлесу. Бұл ұғымдар мен терминдер ауызекі де, жазбаша да тілдесімнің түрлерін қамтыған. Мақалада тілдің статикасы мен динамикасының зерттелуі Вильгельм фон Гумбольдтің, Фердинанд де Соссюрдің, Л.В.Щербаның т.б. еңбектеріне сүйеніп жасалған; тілдік дихотомияға және полихотомияға байланысты А.Байтұрсынұлының концепциясы қазіргі қазақ тілтанымындағы

жағдаймен салыстырылады да, олардың бір ғылыми арнада екендігі туралы тұжырым жасалады. А.Байтұрсынұлының тілдің дихотомиялық және полихотомиялық сараптау концепциясы 1914 жылы «Тіл - құрал» еңбегінде көрініс тапқан. Қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тіл дихотомиясы мен полихотомиясына арналған ғылыми еңбектердегі, оқулықтардағы синонимиялық политерминдікті және басқа да жағдайды мақала авторы төмендегі ұғымдар мен терминдер жиынтығымен атауды ұсынады: 1) тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы; 2) тыңдалым, сөйлесім, оқылым, жазылым, іштей тілдесім, аударма тілдесім. Тілдік қатынастың барлық түрлерінің (жиынтығының) жалпылама аталуы ретінде тілдесім термині ұсынылады. Тілдесім, тілдесімдік қызмет терминдері тіл арқылы жасалған қызмет түрлерінің (жиынтығының) жалпылама атауы ретінде ұсынылады. Тілдесім, тілдесімдік қызмет ұғымдары мен терминдері тілдің динамикалық аспекті ретінде қарастырылады. Ғылыми ізденіс барысында бір тілдің бірліктерін өзара салыстыру, бірліктерді тілдер аралық салыстыру әдістері және семантикалық, стилистикалық зерттеу әдістері қолданылған.

Тірек сөздер: тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл – құрал, дихотомия, полихотомия, термин, салыстыру, эволюция.

М.Джусупов

профессор кафедры современного русского языка, заслуженный профессор Узбекского государственного университета мировых языков, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор, Ташкент, Узбекистан

ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ - ЯЗЫК, РЕЧЬ, РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ЯЗЫКОВОЙ МАТЕРИАЛ В ТЕОРИИ ЯЗЫКА И НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АХМЕТА БАЙТУРСУНУЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается проблема дихотомии и полихотомии языка в следующих аспектах: а) язык и речь; б) язык, речь, речевая деятельность; в) язык, речь, речевая деятельность, языковой материал. Анализируются работы

А.Байтұрсынұлы основоположника казахского языкознания, лингводидактики, методики и литературоведения с целью выявления и описания его научных воззрений на проблему дихотомии и полихотомии в языке. Работы А.Байтұрсынұлы написаны и изданы начиная с 1912 г. до его репрессии 1937 г. В научном наследии А.Байтұрсынұлы исследуемая проблема представлена в понятиях и терминах – тіл (язык), сөйлеу (говорить), сөйлесу (дословно: разговаривать, общаться т.е. речевая деятельность). Эти понятия и термины в работах А.Байтұрсынұлы охватывают как устную, так

и письменную речь. Автор статьи рассматривает исследуемую проблему, основываясь на работах о дихотомии и полихотомии языка и речи Вильгельма фон Гумбольта, Фердинанда де Соссюра, а также Л.В.Щербы и др. В статье осуществлен анализ терминологического выражения этих понятий в современном казахском языкознании, в котором наблюдается преобладание к пониманию и терминологическому маркированию А.Байтұрсынұлы, что роднит с научными концепциями Вильгельма фон Гумбольта и Фердинанда де Соссюра. А.Байтұрсынұлы осуществил дифференциацию - язык, речь, речевая деятельность на казахском языке в 1914 г. в работе, написанной арабской графикой «Тіл-құрал» («Язык – инструментарий»), т.е. за 19 лет до выхода книги Фердинанда де Соссюра на русском языке «Курс общей лингвистики» (1933 г.). Автор статьи предлагает своё терминологическое обозначение видов речевой деятельности на казахском языке, учитывая допустимость, но нежелательность некоторой синонимической битерминологичности, функционирующей в исследованиях как казахских языковедов, так и языковедов, работающих на материале других тюркских языков. 1) Тіл – язык; тілдесім – речь; тілдесімдік қызмет – речевая деятельность; тіл материалы – языковой материал; 2) Тыңдалым – слушание; сөйлесім – говорение; оқылым – чтение; жазылым – письмо; іштей тілдесім – внутренняя речь; аударма тілдесім – переводческая речь. В процессе проведения научного исследования были использованы методы внутриязыкового сравнения и межязыкового сравнения, а также семантико-стилистический метод и метод лингвистического описания.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, язык – инструментарий, дихотомия, полихотомия, термин, сравнение, эволюция

M. Dzhusupov

Professor of Modern Russian Language Department, Honored Professor
of Uzbek State University of World Languages. Uzbek State University of
World Languages, doctor of philology, professor,
Tashkent, Uzbekistan

**THE NOTIONS AND TERMS “LANGUAGE”, “SPEECH”,
“SPEECH ACTIVITY”, “LANGUAGE MATERIAL” IN THE THEORY
OF LANGUAGE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF
AHMET BAYTURSYNULY**

Annotation. The article focuses on the issues of dichotomy and polychotomy from the following perspective: a) language and speech; b) language, speech, speech activity; c) language, speech, speech activity, language material.

The author analyzes the works by A. Baytursynuly, the founder of Kazakh linguistics, linguodidactics, methodology and literary criticism, with the purpose of determining and describing his scientific views on the issue of dichotomy and polychotomy. In the scientific heritage of A. Baytursynuly, the issue of dichotomy and polychotomy is presented by the notions and terms – *til* (language), *so'iley* (speak), *so'ilesu* (communicate through speech, i.e. speech activity). The author considers these issues on the basis of the works devoted to the dichotomy and polychotomy by W. von Humboldt, F. de Saussure and L.V. Scherba. The article presents the analysis of terminological nomination of these notions in contemporary Kazakh linguistics, which is characterized by the continuity of terminological traditions of A. Baytursynuly and is closely related to the conceptions of W. von Humboldt and F. de Saussure. A. Baytursynuly differentiated language, speech, speech activity in the Kazakh language in 1914 in the work “*Til-qural*” (“Language – Instrumentation”) written in Arabic script, i.e. 19 years before the publication of the book by Ferdinand de Saussure in Russian “*Course in General Linguistics*” (1933). The author of the article puts forth his own terminological designation of the types of speech activity in the Kazakh language, taking into account the admissibility, but undesirability of some synonymous terminological nominations, functioning in the studies of both Kazakh linguists and linguists working on the material of other Turkic languages. 1) *Til* – language; *tildesim* – speech; *tildesimdik qyzmet* – speech activity; *til materialy* – language material; 2) *Tyn'dalym* – listening; *so'ilesim* – speaking; *oqylym* – reading; *jazylym* – writing; *ishtei tildesim* – inner speech; *audarma tildesim* – translation speech. In the research process, the methods of intra-linguistic comparison and inter-linguistic comparison, as well as the semantic-stylistic method and the method of linguistic description have been used.

Keywords: language, speech, speech activity, language-instrumentation, dichotomy, polychotomy, term, comparison, evolution.

Қысқашы. Тіл – құрал, яғни адамның негізгі қарым-қатынас жасайтын дүниесі. Адам – тіл әлемінде, тіл – адам әлемінде. Тіл статикасы бар, тіл динамикасы бар. Тіл динамикасының нәтижесі – тіл материалы. Адамның сана-сезімінде тіл бірліктерінің инварианттық (өзгермейтін нұсқалары) және вариациялық, варианттық (қарым-қатынас сәтіне байланысты септікте, шақ категориясында т.б. өзгертін нұсқалары) бір дүние болып қалыптасқан. Олар – психобейнелер (фонологиялық (сингармофонологиялық), лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік, т.б.) [Бодуэн де Куртенэ, 1963, Т.2, с.163-172; Джусупов, 1995; 1998] тіл бірліктерінің парадигматикалық, синтагматикалық жиынтықтары әр индивидтың және жалпы ұлттың сана-сезімінде бір түрлі болып жайласқан, бір түрлі болып қызмет атқарады, сондықтан сол тілді тұтынушылардың бәрі бір-бірін толық түсінеді, бір-бірімен бір түрлі тіл

бірліктерінің инвариант, вариация, варианттарымен қарым-қатынас жасайды [Джусупов, 1991; 1995; 1998].

XIX ғасырдың соңында, XX ғасырдың басында және ортасында тілдің дихотомиясын, полихотомиясын тіл біліміне теория, тілдің өмір сүру, қызмет атқару негізі ретінде енгізген мамандар – Вильгельм фон Гумбольдт [2000], Фединанд де Соссюр [1933; 2000], Л.А. Щерба [1964] т.б.

А.Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінде жалпы тілтанымдық, әдістемелік теориялардың негізін қалаушы ретінде [Джусупов, 1995; 1998; 2015; Ұлттық рухтың ұлы тіні, 1999; Яковлев, 1928; Indeborg Baldauf, 1993] осы үлкен ғылыми мәселеге де көңіл бөлген. Сондықтан А.Байтұрсынұлының тілтанымдық және әдістемелік еңбектерінде тілдің дихотомиялық, полихотомиялық жағдайы туралы мәлімет бар. Олардың түрлері терминдермен маркерленген (тіл, сөйлеу, сөйлесу).

Қазіргі қазақ тілтанымы үшін де, әлемдік тілтанымы үшін де тілдің дихотомиялық және полихотомиялық дифференциялануы негізгі ғылыми база болып қалыптасқан. XX ғасырдың бірінші ширегінен бастап бұл мәселені зерттеуде, оның нәтижесінде үлкен ғылыми эволюциялар орын алды. Енді осы мәселенің қазақ тілтанымының эволюциялық процесінде қалай, қандай деңгейде орын алғанын қарастырайық.

Тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы. XIX ғасырдың соңғы ширегінде және XX ғасырдың бірінші ширегінде тіл білімінің екілік, үштік және төрттік дихотомиясы пайда болды (тіл, тілдесім; тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет; тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет, тіл материалы). Тілдің осындай екілік, үштік, төрттік полихотомиясы А.Байтұрсынұлының еңбектерінде орын алған ба, алмаған ба? Орын алса, қай деңгейде? Мәселе де, сұрақтар да күрделі болғандықтан, біз тілдің осы ғылыми аспектіне байланысты ізденістер жүргізуді жөн көрдік.

А.Байтұрсынұлы еңбектерінде («Тіл – құрал» т.б.) *тіл*, *сөйлеу* және *сөйлесу* терминдері үш түрлі ұғымды білдірген (Байтұрсынұлы, 1914; 1992. – 141-144-б.; 1928; 1992. – 173-176-б.; 1925; 1992, 173-188 бб.; 1926; 1992, 91-138 бб.).

1. Тіл – адамдардың бір-бірімен тілдесімдік қарым-қатынас жасайтын құралы.

2. Тіл – адамдарға білім беретін құрал.

3. Тіл – адамдардың білім алу құралы.

Яғни А.Байтұрсынұлы тілді «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын құралының бірі...» деп түсінген (А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992. – 144-б.). А.Байтұрсынұлы тілдің динамикасына қатынасты екі термин қолданған: 1) сөйлеу; 2) сөйлесу.

Сөйлеу терминін Ахаң «бір ойды мазмұндайтын бірнеше сөйлем» ретінде анықтаған. Ахаңның *сөйлеу* терминін бұлай түсінуі, ең алдымен, қазіргі тіл біліміндегі абзац, күрделі синтаксистік бөлшек түсініктеріне сай (яғни мәтіннің бірнеше фразалардан құрастырылған бөлшегі), сондықтан

сөйлеу ұғымы, тілдесім (речь) ұғымына өте жақын болып тұр (бірақ толық сай емес).

Сөйлесу терминін Ахаң қазіргі қазақ тіл білімінде қолданатын *сөйлеу* (речь) терминінің мағынасына толық сәйкес пайдаланған сияқты. Бұл жайында Ш.Жалмаханов және Ж.Ысмағұлов пікір айтады (Жалмаханов, Ысмағұлов 1997. – 7-б.). Бұл А.Байтұрсынұлының тілші ретінде тіл және тілдесім дихотомиясын толық айырмаса да, айыру жолының соңына жетіп қалғанының дәлелі.

Вильгельм фон Гумбольдт тілдің бір күйде тұра бермейтінін айтқан: «Язык есть не продукт деятельности (ergon), а деятельность (energeia)... Каждое поколение получает от предыдущего язык в готовом виде, но в этих готовых формах содержится все для обновления языка и вечного движения его в результате человеческого творчества...» (Гумбольдт, 1859. Қараңыз: Кондрашев, 1979. – 50-б.). Яғни «Язык как масса всего произведенного речью не одно и то же, что самая речь в устах народа» (Гумбольдт, 1859. Қараңыз: Реформатский, 1967. – 33-б.). Бұл жайында Н.А.Кондрашев былай деп жазады: «Подобная трактовка языка Гумбольдтом предвосхищает последующее разграничение диахронии и синхронии, на котором настаивали Бодуэн де Куртенэ и в особенности Соссюр...» (Кондрашев, 1979. – 50-б.). Сонымен, Гумбольдт тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қоғамдық маңызы бар екенін, тілдің диахрониясы мен синхрониясы бар екендігін, тілдің бір күйде емес, екі түрлі күйде болатындығын анықтады.

Тіл теориясы тарихында тілдік дихотомиясы жайындағы ғылыми ұстанымды Ф. де Соссюрдың атымен жариялайды. Негізінде мұндай пікір Соссюрден бұрын да айтылған (Гумбольдт, Штейнталь, Потебня, Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов, Щерба, Смирницкий т.б.). Бірақ тек Соссюрдың «Курс общей лингвистики» еңбегінде бұл пікір тілтанымдық теорияның негізгі базисі болып қалыптасты [Арутюнова, 2000].

Тілдің екі түрлі күйінің тіл білімінде пікір және теория ретінде қалыптасуының тарихы жайында әңгімелегенде, осы көзқарасты ұстанатын тілшілер көп (Қараңыз: Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2003. – 332-333-б.)

Ф. де Соссюр үшін үш түрлі ұғым бар: *тіл* (язык – *langue*), *тілдесім* (речь – *parole*), *тілдесімдік қызмет* (речевая деятельность – *langage*) (Соссюр, 1933. – 39-б.).

Л.В.Щерба жоғарыда көрсетілген үш түрлі ұғым классификациясын интерпретациялады. Ғалымның концепциясы бойынша, мынадай үш ұғым бар: *тіл системасы (жүйесі)*, *яғни тіл*, *тілдесімдік қызмет*, *тіл материалы* (Щерба, 1964. – С.361-373). (Бұл көзқарастың тегі (тіл материалының қосылуы) Вильгельм фон Гумбольдтің еңбектерінен өрбіп шығады).

Ф.де Соссюр мен Л.В.Щербаның түсінуіндегі айырмашылық, біздің ойымызша, мынада:

а) Ф. де Соссюрдің *тілдесімдік қызмет ұғымы* мен *тілдесім ұғымы* Л.В.Щербаның классификациясында бір ұғымның құрамына енді. Ол – *тілдесім қызметі* ұғымы;

ә) Ф. де Соссюрдың *тіл* ұғымымен Л.В.Щербаның *тіл жүйесі (системасы)* ұғымы бір мағынаны білдіреді, себебі тіл – ең алдымен жүйе;

б) Л.В.Щербаның *тіл материалы* ұғымын енгізуі – өзіндік көзқарастың белгісі. Тіл материалын Л.В.Щерба тілдесімнің (речьтің) дыбыстық я графикалық таңбалануының нәтижесі, қорытындысы деп түсінген (фиксированный результат звуковой или письменной речи).

Сонымен, Ф. де Соссюр мен Л.В.Щербаның тіл ұғымын түсінулерінде айырмашылық болғанымен, ол айырмашылықта тілдің екі түрлі сипатта екеніне, қоғамдық-әлеуметтік қызмет құралы екеніне байланысты қайшылық жоқ.

Біз осы еңбектерді зерттеп тілдің төрт түрде өмір сүретінін көріп тұрмыз. Сондықтан тілдің екі түрде қызмет ету негізінде төрт түрін ұсынып тұрмыз: 1) тіл (язык в статике); 2) тілдесім (речь, т.е. язык в динамике); 3) тілдесімдік қызмет (речевая деятельность); 4) тіл материалы (мәтіндер: кеше мен бүгінді, ертеңді байланыстыратын жазылым, дыбысталым дүние). Көп жағдайда тіл білімі саласында тілдесім мен тілдесімдік қызметті бір дүние ретінде анықтайды – тіл динамикасы деп. Осы дәстүрлі көзқарасқа сүйенсек, онда тіл төрт түрде қызмет атқарады.

Енді, осы негізгі тілтанымдық мәселелердің, біріншіден, А.Байтұрсынұлының ғылыми ізденістеріндегі орнын, түсіну деңгейін, өзіндік көзқарасын, екіншіден, бұлардың қазіргі қазақ тілтанымындағы терминделуін талдайық.

1. *Тіл* (язык – language) терминінің мағынасы А.Байтұрсынұлының қолдануында жалпы тіл білімінде қалыптасқан мағынамен бірдей: тіл – адамдарның, қоғамның негізгі жасайтын қарым-қатынасын, ойлау қабілетін дамытатын, мәдени және тарихи дәстүрлер қорын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп жалғастыратын құрал; арнайы семиотикалық (таңбалық) жүйе.

А.Байтұрсынұлының тілді осы мағынада түсінгенін мына жайлар дәлелдейді:

а) А.Байтұрсынұлы тілді әлеуметтік, қоғамдық құрал деп түсінген, себебі ол адам қоғамына арнап тілді үйрететін оқулықтар жасаған;

ә) А.Байтұрсынұлы тілді арнайы семиотикалық (таңбалар) жүйесі ретінде түсінген, себебі тілдік және тілдесімдік таңбалар жүйесін жасаған (алфавит, әліппе, графика, орфография ережелері, атаулар (терминдер) т.б.). А.Байтұрсынұлы жасаған 310 терминнің 110 бүгінде қазақ тіл білімінде толымды дүние деңгейінде қолданылады.

б) А.Байтұрсынұлы тілді адамзаттың, ұлттың мәдени және тарихи қорын, дәстүрлерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал ретінде түсінген, себебі оқулықтарында ата-бабаларымыздың мәдени және тарихи мұрасын жас ұрпаққа жеткізу үшін, қазақ ауыз әдебиеті мен тарихынан тиісті

материалды (эпос, аңыз, ертегі, мақал-мәтелдер, тарихи оқиғалар) ұтымды қолданған;

в) А.Байтұрсынұлы тілді жеке адамның және жалпы адамзаттың ойлау қабілетін дамытатын құрал ретінде түсінген, себебі:

– тілдік қарым-қатынаста адам алдымен сұрақ қойып, сұраққа жауап беріп үйренуі керек: бұл қызмет ойды, іс-әрекетті талап етеді, ал мұндай әрекет адамның ойлау қабілетін дамытады;

– тілдік қатынаста адам білген, көрген, естіген оқиғаны, затты, құбылысты қоғамның басқа мүшелеріне тіл арқылы жеткізіп үйренуі керек: бұл әрекет хабарлау дағдысын қалыптастырады; әңгімелеу, тұжырымдау, сипаттау, әңгімені қысқарту және кеңейту тілдесімнің қисынын бұзбай, бір логикалық арнада жеткізу әрекеттерін қалыптастырады. Мұндай шығармашылық іс-әрекеттерді жүзеге асыру – тікелей ойлау қызметінің нәтижесі.

Сонымен, А.Байтұрсынұлы тіл ұғымын жан-жақты, кең және терең түсінген, осылай түсінуінің негізінде Ахаңның нақ ғылыми және ғылыми-әдістемелік ізденістерінің сапасы биік болған.

2. *Тілдесім* (М.Джусуповтың термин қорында), *сөйлеу* қазіргі қазақ тілтанымының термин қорында (Аханов, 2003; Қордабаев, 1983; Хасенов, 1990).

Тілдесім (речь) термині қазіргі тіл білімінде (О.С.Ахманованың сөздігі бойынша) былай анықталады: «...2. Та или иная разновидность общения при помощи языка, определяемая в своих свойствах обстоятельствами и целью коммуникации. *Речь бытовая. Речь деловая...* 3. Одна из видов синтаксического построения высказывания. *Речь авторская...*» (Ахманова, 1966. – 386-387- б.).

Сорос-Қазақстан қоры «Ғылым» баспасында шығарған «Тіл білімі сөздігі» («Словарь по языкознанию») кітабында тілдесім ұғымы, термині сөйлеу терминімен беріліп былай анықталады: «Сөйлеу... – дыбыстау арқылы (іштей сөйлеуді қоса) немесе жазбаша түрде қандай да бір ойды баяндау. Сөйлеу дегенде сөйлеу процесі, сондай-ақ оның нәтижесі түсініледі, яғни *Сөйлеу ережесі*, айтылған сөздің есте қалуы немесе жазылуы бұл құбылыстың қорытындысы ретінде танылады. Әдетте сөйлеу жалпы сипаттамасы оны *Тілге* қарсы қою арқылы түсіндіріледі...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 309-310-бб.). Тілдесім (речь) ұғымын, түсіндірмесін бергенде орыс тіліндегі терминологиялық сөздіктерде оны тілге қарсы қоймайды, сондықтан «Тілге қарсы қою» деген сөз тіркесі қолданылмайды: «Тілге қарама-қарсы жайғастыру, орнату, қою» мағынасындағы сөздер, сөз тіркестері қолданылады, яғни негізгі мағына біріне-бірі қарсы болу емес, қарама-қарсы позицияда жайласу. Бұл жағдайда бірінші орынға позиция ұстанымы шығып тұр: «...Общая характеристика речь обычно дается через противопоставление её языку» [Тіл білімі сөздігі, 1998, б.312]. Тілдесім (сөздікте: сөйлеу) тілге қарама-қарсы жайғасады, жайғастырылады,

қойылады (салыстыру арқылы ерекшеліктерін айқын көрсету үшін). Сондықтан сөздіктің осы мәселеге арналған қазақ тіліндегі лұғаттық мақаласында «Әдетте сөйлеудің жалпы сипаттамасы оны Тілге қарама-қарсы қою арқылы түсіндіріледі» деген жөн болар еді, себебі қарама-қарсы жайғастырылғандардың, қойылғандардың біріне-бірі қарсы болуы мүмкін емес. Қарама-қарсы позициядағылар бірін-бірі толықтырады. Сондықтан тіл мен тілдесім әркез бірін-бірі толықтырып тұрады: статика динамиканы, динамика статиканы (тіл тілдесімді, тілдесім тілді).

А.Байтұрсынұлының *тілдесімді* түсінуінде сол ұғымдардың барлығы бар:

а) *тілдесім* – индивидтің тіл құралдарын қарым-қатынас үшін қолдану қызметі. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қазақ тілі құралдарын тілдесім процесінде қалай қолдану керек екенін көрсеткен. Осы процесті бірнеше түрге бөліп, әр түрінің ерекшеліктерін анықтаған; әр түрінде қолданылатын тіл бірліктеріне атау берген, қасиеттерін сипаттаған: *ауызекі тілдесім, жазба тілдесім...*;

ә) *тілдесім* – тілдік қарым-қатынастың әлеуметтік мақсаттарына байланысты бірнеше түрге бөлінеді. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдің әртүрлі әлеуметтік салаларда қызмет атқаратынын ескеріп, тұрмыстық қарым-қатынас тілдесімнің ерекшеліктерін, ресми тілдесімнің ерекшеліктерін, көркем әдебиет тілдесімнің ерекшеліктерін, ... зерттеп, сол әлеуметтік салалардың тілдесім түрлерін, ғылыми-әдістемелік негіздерін жасаған. (Қараңыз: А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992);

б) А.Байтұрсынұлы еңбектерінде тілдесімнің синтаксистік ерекшеліктеріне байланысты ізденістер де жүргізген. Мысалы, төл сөзді (прямая речь) төлеу сөзден (косвенная речь) айырған (А.Байтұрсынұлы, 1914; 1992).

Сонымен, А.Байтұрсынұлының еңбектерінде *тіл, сөйлеу, сөйлесу* терминдері қолданылады. Осы үш термин, біздің ойымызша, Ахаңның ізденістерінде қазіргі жалпы тіл білімінде қалыптасқан *тіл (язык – langue), сөйлеу*, яғни *тілдесім* (речь – parole), *сөйлеу әрекеті* (қызметі), яғни, *тілдесімдік қызмет (әрекет)* (речевая деятельность – language) терминдерінің орнына қолданылған. Бірақ А.Байтұрсынұлы тілдесім мен (сөйлеу) тілдесімдік қызметті теориялық деңгейде нақты айырмаған. Оның себебі мынада: XX ғасырдың бірінші ширегінде, ал кейбір жағдайларда бірінші жартысына дейін көп тілшілер мен әдістемешілер бұл екі ұғымды бір ұғым деп түсінген (айырмаған), яғни А.Байтұрсынұлының осы лингвистикалық ұғымдарды дәл анықтап айырмауы сол кездегі тіл білімінің даму деңгейімен байланысты. Мысалы, *тіл, тілдесім (сөйлеу), тілдесімдік қызмет* ұғымдарын анықтап, тіл біліміне нықтап енгізген ғалым – Фердинанд де Соссюрдің осы мәселеге қатысты еңбегі 1916 жылы жарияланды («Cours de linguistique generale»). Ал орыс тіліндегі нұсқасы («Курс общей лингвистики») Мәскеуде 1933 жылы баспадан шықты. Осы

жағдайға көңіл аударатын болсақ, онда А.Байтұрсынұлынан сол кездегі (1900-1930 жылдары) жалпы тіл білімінде әлі толық қалыптаспаған теорияны білуі керек екендігін, сол теорияның ұғымдарын, терминдерін қолдану керек екендігін талап етуіміз әділдікке жатпайды. Бірақ, соған қарамастан (Соссюрдің кітабының орыс тілінде шыққан нұсқасынан 19 жыл бұрын) А.Байтұрсынұлының еңбектерінде осы үш негізгі тілтанымдық ұғымға арналған атаулары бар. Бұл дерек Ахаңның сол кезде қазақ тіл білімінде, жалпы түркі тіл білімінде тілдік трихотомия концепциясын түсінуге, ашуға ең жақын тұрған ғалым екендігін дәлелдейді.

Тыңдау (тыңдалым – слушание), оқу (оқылым – чтение), жазу (жазылым – письмо) сөйлеу (сөйлесім – говорение). Осы терминдер А.Байтұрсынұлының еңбектерінде тілдесім қызметінің түрлерінің атаулары ретінде көрсетілмеген. Бірақ тіл үйретуге арналған жаттығуларында оқылымға, тыңдалымға, жазылымға, сөйлесімге арналған тапсырмалар үлкен орын алады. (Байтұрсынұлы, 1928; 1992. – 49-89-бб, 1914; 1992, 141-171). Яғни А.Байтұрсынұлы тіл теориясы деңгейінде тілдесім қызметінің түрлерін арнайы атамағанымен, жалпы ғылыми-әдістемелік концепциясында тыңдалым мен оқылымды, сөйлесім мен жазылымды тілдесім қызметінің жеке түрлері ретінде түсінген. Солардың ерекшеліктеріне бейімделген әдістемелік ізденістер жүргізген. Яғни А.Байтұрсынұлы қазақ тілтанымында және жалпы түркітануда бірінші болып тілдесімді, яғни тілдесімдік қызметті (речь, речевая деятельность) лингвистикалық және әдістемелік мақсатында түр-түріне бөліп анықтаған.

Осы үлкен тілтанымдық мәселе қазіргі қазақ тіл білімінде өз шешімін тапқан. Бірақ бірнеше сұрақ туады: Ол шешімнің ғылыми деңгейі қандай? Ол ұғымдардың атаулары (терминдері) қандай? Бұл терминдерге тілшілердің көзқарастары қандай? Осындай сұрақтарға жауап беру үшін, біз осы мәселенің қазіргі қазақ тілтанымындағы дәстүрлі ғылыми шешімімен қатар сол дәстүрлі ғылыми шешімді интерпретациялап жатқан мамандардың пікірлеріне де көңіл бөлмекпіз.

Қазіргі қазақ тілтанымында *тіл – сөйлеу – сөйлесу әрекеті* (қызметі) терминдері қалыптасқан.

Тіл (язык – langue) ұғымының терминіне қатысты екі түрлі пікір байқалмайды.

Сөйлеу (речь – parole) ұғымының терминіне қатысты да (*сөйлеу* термині) қазақ тіл білімінде толық бір пікір қалыптасқан. Мысалы, 1998 жылы баспадан шыққан «Тіл білімі сөздігінде» осы тілдесім ұғымын атау үшін *сөйлеу* термині қолданылған (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 311-312-бб.). Бірақ, біздің ойымызша, *сөйлеу* термині *тілдесім* термині қамтитын ұғымды толық қамтымайды, себебі:

біріншіден, *сөйлеу* сөзі, дыбыстау арқылы жасалатын тілдік қарым-қатынасты білдіреді;

екіншіден, *сөйлеу* сөзі, дыбыстау арқылы жасалған тілдік қарым-қатынас процесін білдіреді.

Сонымен, *сөйлеу* сөзінің мағынасы қазақ тілінде тілдік қарым-қатынастың тек ауызша түрін қамтыған, жазбаша түрін қамтымаған. «Тіл білімі сөздігінде» былай деп жазған: «Сөйлеу... – дыбыстау арқылы (іштей сөйлеуді де қоса) немесе жазбаша түрде қандай да бір ойды баяндау...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 311-б.). Сөздіктің қазақша бөліміндегі мұндай анықтама – жасанды, себебі *сөйлеу* сөзінің мағынасында жазбаша тілдесім ұғымы жоқ.

Речь (сөйлеу – *parole*, яғни тілдесім) терминінің қазақша нұсқасын сөздікке дайындағандар сол сөздіктегі *речь* терминінің орысша түсіндірмесін бұлжытпай қазақ тіліне аударған. Салыстырыңыз: «Речь... – конкретное говорение, происходящее в звуковой (включая внутреннее проговаривание) или письменной форме...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 311-б.). Орыс тілінде «речь» термині ауызша да, жазбаша да тілдесімді қамтиды. Қазақ тілінде «сөйлеу» термині тек ауызша тілдесімді қамтиды.

Енді осы дәстүрлі *сөйлеу (жаңашыл тілдесім)* термині жайындағы көзқарасымызды нақты ұсыныстармен жалғастырмақпыз. Біздің ойымызша, *речь – parole* ұғымының термині ретінде қазақ тіл білімінде *сөйлеу* терминін емес, *тілдесім* терминін қолдану керек. Себебі *тілдесім* терминінің семантикасы тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін қамтиды (ауызшасын да, жазбашасын да).

1) *тілдесім* – ауызша тілдесім, яғни сөйлеу, сөйлесу: дыбыстау арқылы қарым-қатынас жасау;

2) *тілдесім* – жазбаша тілдесім, яғни жазу (жазылым): жазу арқылы қарым-қатынас жасау;

3) *тілдесім* – тыңдау тілдесімі, яғни тыңдалым: тыңдау арқылы қарым- қатынас жасау;

4) *тілдесім* – оқу тілдесімі, яғни оқылым, оқу арқылы қарым-қатынас жасау;

5) *тілдесім* – іштей тілдесім, яғни іштей сөйлеу, сөйлесу, іштей дыбыстау арқылы, есіткізбей өзімен өзі, я біреумен қарым-қатынас жасау;

6) *тілдесім* – аударма тілдесім, яғни ауызша я жазбаша аударма жасау арқылы қарым-қатынас жасау.

Іштей тілдесім мен аударма тілдесімді (внутренняя речь, переводческая речь) тілдік қарым-қатынастың дербес түрлері ретінде психолінгвистердің ізденістерінің нәтижесі бойынша ұсынылды.

Қазіргі қазақ тіл білімінде *тілдесім* терминінің бұл мағынада емес, басқа мағынада қолданылуы кездеседі. Мысалы, Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде: «Тілдесім – өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі түсініп қана қоймай, сонымен қатар өмірлік тәжірибелерді, дағдыларды, әртүрлі іс-әрекеттерді де бірігіп меңгеруі» (Оразбаева, 1996, 24-б.). *Тілдесім* терминінің

анықтамасында автордың ойы тілдік ұғымнан, тілдік қарым-қатынастан тыс шыққан. Тілдесім процесінің семантикасына өмір сүру тәжірибесін де, өмір сүру дағдысын да, өндірістік іс-әрекетті де енгізген. Әрине, жеке адам және социум тілдесім арқылы өмірлік тәжірибе жинақтайды, бірақ ол – тілдесім процесінің өзі емес.

Ф.Ш.Оразбаева *речь* – *parole* терминінің баламасы ретінде қазақ тіл білімінде қалыптасқан, дәстүрлі *сөйлеу* терминін қолданады, яғни Ф.Ш.Оразбаеваның концепциясында *сөйлеу* және *тілдесім* терминдері синоним ретінде де қарастырылмайды.

Сонымен, қазіргі қазақ тілтанымында *речь* – *parole* (*тілдесім*) термині қамтитын мағынаны дәстүрлі *сөйлеу* термині толық білдіре алмайды. Ол мағынаны *тілдесім* термині қамтиды.

Фердинанд де Соссюр тіл біліміне енгізген негізгі ұғымдардың ішінде *langage* (*речевая деятельность*) ұғымы бар. Осы ұғымды А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде *сөйлесу* терминімен атаған сияқты, себебі жазумен, ауызбен сөйлесу деп сөйлесудің екі түрін көрсетеді. Яғни А.Байтұрсынұлы жалпы тіл біліміндегі *parole* (*речь* – *тілдесім*), *langue* (*речевая деятельность* – *тілдесімдік қызмет*) екі ұғымды бір *сөйлесу* терминімен атаған сияқты, себебі Ахаңның терминдер номенклатурасында *сөйлесу* термині жалпы тілдесімді (тілдік қарым-қатынасты) білдіреді.

Қазіргі қазақ тіл білімінде *langage* (*речевая деятельность* – *тілдесімдік қызмет*) ұғымының атауы, біздің ойымызша, бір доминанттық түрде қалыптаспаған. Мысалы:

1. Тіл білімі сөздігінде осы ұғымды (тілдесімдік қызмет) қазақ тілінде былай терминдеген: «Сөйлеу іс-әрекеті ф. language – тіл арқылы жүзеге асатын коммуникативтік әрекет...» (Тіл білімі сөздігі, 1998. – 309-б.).

2. Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде тілдесімдік қызмет ұғымы *сөйлесім әрекеті* терминімен аталған: «Сөйлесім әрекеті – белгілі бір ойды, хабарды не деректі баяндау және оны екінші біреуге жеткізу арқылы онымен түсіністікке жету» (Оразбаева, 1996. – 22-б.).

Осы екі анықтаманың ұқсастығы да, айырмашылықтары да бар.

1. *Ұқсастығы*: екі анықтаманың да негізгі мағынасы – тілдік қарым-қатынас ұғымы.

2. *Айырмашылықтары*:

а) Тіл білімі сөздігінде *сөйлесу*, *сөйлесім*, *тілдесім* терминдері қолданылмай, *сөйлеу* термині қолданылған;

ә) Тіл білімі сөздігінде *әрекет*, *қызмет* терминдері қолданылмай, *іс-әрекет* (қос сөзден жасалған) термині қолданылған;

б) Ф.Ш.Оразбаеваның еңбегінде *тілдесім*, *сөйлеу терминдері* емес, *сөйлесім* термині қолданылған; *іс-әрекет* (қос сөз емес), *әрекет* (түбір сөз) термині қолданылған.

Тілдік қарым-қатынасты жалпылама атау үшін Ф.Ш.Оразбаева *сөйлесім әрекеті* күрделі терминді қолданған. Бұл қолданыстың ерекшелігі

– *сөйлесім* терминінің қолдануында, яғни автор, біріншіден, жаңа термин жасаған (*сөйле+сім*), екіншіден, жаңа терминді тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін (жиынтығын) атау үшін қолданған. Автордың осы тұжырымының біріншісін (жаңа термин жасау) толық қолдаймыз. Автордың екінші тұжырымына қосыла алмаймыз: *сөйлесім* термині тілдік қарым-қатынастың барлық түрлерін білдіре алмайды, себебі *сөйле* сөзінен жасалған *сөйлеу сөзі*, тек ауызша (дыбыстау арқылы) жасалатын тілдік қарым-қатынасты білдіреді.

Сонымен, жоғарыдағы талдаудың нәтижесі мынандай: *сөйлесім*, *сөйлесім әрекеті* терминдері де, *сөйлеу іс-әрекеті* термині де мағыналық жағынан, тілдік қарым-қатынастың барлық түрін қамти алмайтын болып тұр. Сондықтан *language (речевая деятельность)* ұғымын қазақ тіл білімінде, бүгінде жиі қолданысқа енгізген *тілдесімдік қызмет* термині ғана толық қамтитыны дәлелденіп тұр.

Қазақ тіл білімінде тілдесімнің, тілдесімдік қызметінің түрлерінің төртеуінің терминдерін Ф.Ш.Оразбаева жасаған (Оразбаева, 1996. – 22-23-бб.): *айтылым* (говорение), *жазылым* (письмо), *оқылым* (чтение), *тыңдалым* (слушание). Зерттеулерінде негізгі бағыт – әдістемелі бағыт (қазақ тілі әдістемесі), сондықтан тілдік қатынас 4 түрлі болып қалыптасқан. Бұл жағдай орыс тілі әдістемесінде өткен ғасырдың ортасында терең және кең зерттелген, сүйтіп әдістемелік сөздіктерде арнайы лұғаттық мақалалар деңгейінде орын алған (қараңыз: Азимов, Щукин, 1999; Щукин 2007). Ф.Оразбаеваның ұсыныстарында мынандай негізгі ерекшелік байқалады: *сөйлесім* емес, *айтылым*, себебі Ф.Ш.Оразбаева *сөйлесім* терминін «жалпы тілдік қарым-қатынас» мағынасында қолданады. Сонымен, Ф.Ш.Оразбаеваның концепциясы бойынша – *айтылым*, *жазылым*, *тыңдалым*, *оқылым*.

Біздің ойымызша, *айтылым* терминінің орнына *сөйлесім* терминін қолдану керек (*ауызша, яғни дыбыстау арқылы қарым-қатынас жасау*). Сонда бұлай болады: *сөйлесім*, *жазылым*, *тыңдалым*, *оқылым*. Ал *айтылым* терминін өз мағынасында («высказывание» ұғымында) қолдану керек.

Іштей тілдесу мен аударманы (внутренняя речь, перевод) Ф.Ш.Оразбаева тілдесімдік қызметтің жеке түрлері ретінде қарастырмаған, сондықтан оларға терминдер арнамаған.

Біз осы екеуінің ішінде тілдесімдік қызмет термині тілтанымдағы қолданыста доминанта болады деп ойлаймыз.

Қорыту. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі *тіл*, *тілдесім*, *тілдесімдік қызмет* ұғымдарының қалыптасуы А.Байтұрсынұлының еңбектерінен басталады. Ахаң бірінші болып қазақ және жалпы түрлі тіл білімінде тілдің екі, үш түрлі сипатта (дихотомия, трихотомия) болатынын байқаған және сол ұғымдарға XX ғасырдың басындағы тілтанымның даму деңгейіне лайықты терминдер жасаған (*тіл*, *сөйлеу*, *сөйлесу*). Тілтанымындағы үш

негізгі ұғымды (жоғарыда аталған) Ахаң бір жағдайда екі терминмен, бір жағдайда үш терминмен атаған: *тіл, сөйлеу, сөйлесу*.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілдің статикалық және динамикалық ерекшеліктері терең және кең зерттелген. Әлем тілтанымындағыдай үш терминмен атайық: *тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет*. Бұл ұғымдардың, терминдердің қазақ тіл білімі тарихында жан-жақты зерттеліп дамуы, Вильгельм фон Гумбольдтің, Фердинанд де Соссюрдің, Л.В.Щербаның, ... әлемдік еңбектерінің әсері десек қателеспейміз. Сол қатарға А.Байтұрсынұлының да атын жазуымыз керек, себебі тілдің екілік дихотомиясы және үштік полихотомиясы әлемдік тілтанымда әлі нық қалыптастаған кезде, Ахаң қазақ тілі материалы негізінде жанаша ғылыми ізденістер жүргізіп, сол ұғымдарды да, сол ұғымдармен тектес ұғымдарды да жасап, олардың терминдік атауларын да қазақ тіл біліміне, қазақ тілі әдістемесіне енгізді. Төртінші ұғымды (тіл материалы) А.Байтұрсынұлы терминмен маркерлемеген, бірақ еңбектерінде тіл материалын теориялық та, әдістемелік те бағытта жоғарғы деңгейде қолданған. Яғни тіл материалы ұғымын имплицитті түрде қабылдаған, сондықтан, тіл бірліктерін парадигматикалық, синтагматикалық құбылыс түрінде зерттеген.

Еңбекте зерттелген тілтанымдық ұғымдар мен терминдердің номенклатурасы төмендегі графикалық кестелерде тезистік нұсқада берілді.

Кесте №1. Тілдің дихотомиялық, полихотомиялық түрлері (орыс тілі материалымен салыстырма түрінде)

Тіл, тіл дихотомиясы, полихотомиясы, тіл материалы.
Тіл – язык; тілдесім – речь; тілдесімдік қызмет – речевая деятельность; тіл материалы – языковой материал.

Түсіндірме:

1) **Тіл** – тілдің статикалық жағдайы, яғни тіл бірліктерінің қолданылмаған, қызмет атқармаған жағдайы.

2) **Тілдесім** – тілдің динамикалық жағдайы, яғни тіл бірліктерінің қолданылған, қызмет атқарған жағдайы.

3) **Тілдесімдік қызмет** – индивидтің, социумның тіл құралдарын ауызекі я жазбаша пайдаланған (жұмсаған) жағдайы. Адамның бұл қызметі тілді өзінің динамикалық жағдайына алып барады.

4) **Тіл материалы** – тіл бірліктерінің қызмет атқаруының нәтижесі, яғни тілдесім, тілдесімдік қызмет жасағанның негізгі қорытындысы (мәтіндер: графикалық жазылған мәтіндер; акустикалық аппараттарда сақталған дыбыстау арқылы жасалған мәтіндер).

Кесте №2. Тіл біліміндегі тілдесім түрлерінің ұғымдары, терминдері

Тілдесім: тыңдалым, сөйлесім, оқылым, жазылым, іштей сөйлесім, аударма тілдесім (ауызша, жазбаша).
--

Кесте №3. Тілдесімдік қызметтің түрлері

Тілдесімдік қызмет:

- 1) **тыңдалым** тілдесімдік қызметі (тыңдалым қызметі);
- 2) **оқылым** тілдесімдік қызметі (оқылым қызметі);
- 3) **сөйлесім** тілдесімдік қызметі (сөйлесім қызметі);
- 4) **жазылым** тілдесімдік қызметі (жазылым қызметі);
- 5) **іштей сөйлесім** тілдесімдік қызметі (іштей сөйлесім қызметі);
- 6) **аударма** тілдесімдік қызметі (аударма (аудармашылық) қызметі).

Тіл тілдесімді жасайды және тілдің өзі тілдесімнің ішінде жасалады. Сондықтан тілдесім, тілдесімдік қызмет тіл бірліктерінің қызмет атқару процесі және сол процестің нәтижесі, яғни тілдің қызметінің нәтижесі. Тіл мен тілдесім, тілдесімдік қызмет дихотомиялық, полихотомиялық қарама-қарсы позицияларда болғанымен бірін-бірі дамытады, байытады. Яғни тіл мен тілдесім біріне-бірі қарсы емес, себебі тіл – әрі құрал, әрі тілдесімнің өндірістік қызметінің материалы, яғни – әрі тіл материалы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – Санкт-Петербург, «Златоуст», 1999. – 472 с.

[2] Арутюнова Н.Д. Речь // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», Москва, 2000, с. 414-416.

[3] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, «Санат», 4-ші басылым, 2003. – 496-бб.

[4] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

[5] Байтұрсынұлы А. Сауат ашқыш. Дыбыс әдіс жолымен тәртіптелген қазақша әліпби. Сауатсыз үлкендер үшін 1-ші кітап. Семей. Губиздат баспаханасы, 1926 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 91-138-бб.

[6] Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор, 1914 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 141-171-бб.

[7] Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-інші тіл танытқыш кітап. Қазақстан мемлекеттік баспаханасы. – Қызылорда, 1925 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 173-188-бб.

[8] Байтұрсынұлы А. Тіл жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныстыратын 1-ші кітап. – Қызылорда, 1928 // Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 335-356-бб.

[9] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы, «Ана тілі», 1992. – 447-бб.

[10] Березин Ф.М. История русского языкознания. – М., 1979, 223 с.

[11] Бодуэн де Куртенэ И. А. О связи фонологических представлений с представлениями морфологическими, синтаксическими и семасиологическими // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва. Изд-во АН СССР, 1963, Т.2, С. 163-174

[12] Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 2000. – 400 с.

[13] Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. Ташкент. Фан, 1991, -239 с.

[14] Джусупов М. Фонемография Ахмета Баутұрсынова и фонология сингармонизма. Ташкент. «Узбекистон» 1995, 176 с.

[15] Джусупов М., Ибрайымов К. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика. Алматы, «Әлем», 2015, 215 б.

[16] Жалмаханов Ш., Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. – Қарағанды, «Болашақ – баспа», 1997.

[17] Жүсіпұлы Маханбет (Джусупов М). Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы. «Ғылым», 1998, 216 б.

[18] Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., «Просвещение», 1979. – 224 с.

[19] Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы, «Мектеп», 1983. – 231-бб.

[20] Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми теориялық негіздері. Докт. дисс. автореф. – Алматы, 1996. – 58-бб.

[21] Реформатский А.А. Введение в языковедение. Издание четвертое, исправленное и дополненное. М. «Просвещение», 1967. – 544 с.

[22] Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 1900. – 281 с.; 2000. – 280 с.

[23] Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. – М., 1933. – 245с.

[24] Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под общей редакцией М.Н.Кожинной. – М. «Флинта», «Наука», 2003. – 696 с.

[25] Тіл білімі сөздігі (Словарь по языкознанию). Жалпы редакциясын басқарған проф. Э.Д.Сулейменова. – Алматы, «Сорос-Қазақстан қоры». «Ғылым», 1998. – 544-бб.

[26] Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы, «Ғылым», 1999. – 968 бб.

[27] Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, «Рауан», 1990. – 184-бб.

[28] Щерба Л.В. О тroyаком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании //Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: «Просвещение», 1964. Ч.II. – С. 361-373.

[29] Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь. М; Астрель: АСТ: Хранитель, 2007, 746 с.

[30] Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (Опыт практического приложения лингвистической теории) //Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. – М.: Наука, 1970. – С.123-148. (Впервые было опубликовано в журнале «Культура и письменность Востока». – М., 1928. Кн. 1. С.41-64).

[31] Ingeborg Baldauf. Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland und sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher und kulturpolitischer entwicklungen Akademiai klado – Budapest, 1993, 782 p.

МРНТИ 16.21.37

З.М.Базарбаева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ СУПЕРСЕГМЕНТТІ ФОНЕТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫСЫ

Аннотация. Мақала қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлының суперсегментті фонетика саласындағы ғылыми мұрасына арналған. Интонацияның негізгі компоненттері, олардың дыбыстық сөйлеудегі қызметі Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми ілімі тұрғысынан сипатталады. *Әуен, қарқын, үдемелік, пауза, тембр* деген интонацияның компоненттеріне егжей-тегжейлі сипаттама берілген. Тілдің интонациялық ерекшелігі просодикалық құралдарды таңдауда және олардың өзара байланысында көрінеді. Ахмет Байтұрсынұлының пікірінше, қазақтың просодикалық жүйесі орыс тілінен гөрі француз тілінің просодикалық жүйесіне ұқсас. Орыс екпіні сөйлемнің әр жеріне түссе, ал қазақ екпіні француз тіліндегідей сөйлемнің соңына түседі.

Интонацияның ең кіші функционалдық бірлігі туралы түсінік берілді. Интонома – таңба, оның формасы да, мазмұны да бар. Фонемалар сияқты интономаның саны шектеулі. Эксперименттік-фонетикалық зерттеулер

негізінде қазақ тілінің 8 интонемасы анықталды. Интонеманың негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен айырып ажыратуда болып табылады.

Мақалада поэтикалық сөйлеу интонациясына ерекше назар аударылады. Ғалым *бунақ, шумақ, тармақ, ырғақ* сияқты ұғымдарды ғылыми айналымға енгізді, солар арқылы поэтикалық мәтіндер сипатталды. Ғалымның функционалды грамматиканы дамытуға қосқан ғылыми үлесі талданады. Ахмет Байтұрсынұлы өз зерттеулерінде дискурс теориясының мәселелерін қарастырады, қазақ тіл білімінде тұңғыш рет сөйлеу фактілерін коммуникативті-прагматикалық аспектісінде зерттейді.

Тірек сөздер: суперсегментті фонетика, әуен, қарқын, үдемелік, пауза, тембр, интонаема, бунақ, шумақ, тармақ, ырғақ, екпін, дискурс.

З.М.Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК Алматы, Казахстан

АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ – ОСНОВОПОЛОЖНИК КАЗАХСКОЙ СУПЕРСЕГМЕНТНОЙ ФОНЕТИКИ

Аннотация. Статья посвящена научному наследию основоположника казахского языкознания Ахмета Байтурсынулы в области суперсегментной фонетики. С позиции учения Ахмета Байтурсынулы описываются основные компоненты интонации, их функции в звучащей речи. Дается подробное описание компонентов интонации: мелодики, темпа, интенсивности, паузы, тембра. В выборе просодических средств и их взаимодействии проявляется интонационная специфика языка. По мнению Ахмета Байтурсынулы, казахская просодическая система более похожа на просодическую систему французского языка, нежели русского. Это проявляется в природе казахского ударения, которое, как во французском языке, падает на конец слова в отличие от разноместного русского ударения.

Объясняется понятие интономы – наименьшей функциональной единицы интонации. Интонаема – это знак, который имеет и форму, и содержание. Количество интоном так же, как и фонем, ограничено. На основе экспериментально-фонетических исследований было выявлено 8 интоном казахского языка. Раскрывается основная функция интономы, служащая для дифференциации высказываний.

Особое внимание уделяется интонации поэтической речи. Ученый ввел в научный оборот такие понятия, как слог, куплет, строка, ритм, посредством которых описываются поэтические тексты. Анализируется научный вклад ученого в развитие функциональной грамматики. Ахмет Байтурсынулы в своих исследованиях рассматривал проблемы теории

дискурса, впервые в казахском языкознании исследовал речевые факты в коммуникативно-прагматическом аспекте.

Ключевые слова: суперсегментная фонетика, мелодика, темп, интенсивность, пауза, тембр, интонация, слог, куплет, строка, ритм, ударение, дискурс.

Z.M.Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
Akhmet Baitursynuly, Doctor of philological sciences, professor
Academician of the National Academy of Sciences of
the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

AKHMET BAITURSYNULY – THE FOUNDER OF KAZAKH SUPER-SEGMENTAL PHONETICS

Annotation. The article is devoted to the scientific heritage of the founder of Kazakh linguistics Akhmet Baitursynuly in the field of super-segmental phonetics. From the point of view of the teachings of Akhmet Baitursynuly, the main components of intonation, their functions in sounding speech are described. A detailed description is given to the components of intonation: melody, tempo, intensity, pause, timbre. The intonation specificity of the language is manifested in the choice of prosodic means and their interaction. According to Akhmet Baitursynuly, the Kazakh prosodic system is similar to the prosodic system of the French language rather than Russian. This is manifested in the nature of the Kazakh stress, which, like in French, falls on the end of the word, in contrast to the different-place Russian stress.

The concept of intoneme, the smallest functional unit of intonation, is explained. Intoneme is a sign that has both form and content. The number of intonemes, as well as phonemes, is limited. On the basis of experimental-phonetic research, 8 intonemes of the Kazakh language were identified. The main function of intoneme is revealed, which serves to differentiate statements.

Particular attention is paid to the intonation of poetic speech. The scientist introduced into scientific circulation such concepts as syllable, verse, line, rhythm through which poetic texts are described. The scientific contribution of the scientist to the development of functional grammar is analyzed. Akhmet Baitursynuly in his research examined the problems of the theory of discourse, for the first time in Kazakh linguistics he explored speech facts in the communicative-pragmatic aspect.

Key words: super-segmental phonetics, melody, tempo, intensity, pause, timbre, intoneme, syllable, verse, line, rhythm, stress, discourse.

Қазақ тіл біліміндегі алғашқы зерттеулер халқымыздың тұңғыш тіл маманы А.Байтұрсынұлы еңбектерінен басталатыны белгілі. Батыс және орыс әдебиетін жете білген ғалым, қазақ тілінің суперсегментті фонетикасын орыс, поляк, француз, чех тілдерімен салыстыра зерттеген. Екпіннің табиғатын және қызметін қарастырып, А.Байтұрсынұлы тілдерді екі топқа бөлген: «екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер» деп. Екпін буыны бірыңғай келмейтін, орыс тілі сияқты, екпіні сөздің әр жерінде, «көшкілеп» жүретін тілдермен салыстырып, қазақ тілі, екпін буыны бірыңғай, сөз аяғында келетін француз тіліне ұқсас депті, ғалым [1].

Кезінде өзімнің кандидаттық диссертациямды үш тілдің материалында орындадым. Қазақ, француз және орыс тілдерінің интонациясын салыстыра зерттедім. Сонда эксперименттік-фонетикалық зерттеулердің нәтижесінде қазақ тілінің просодикалық ерекшеліктері орыс тілінен гөрі француз тіліне ұқсас деген тұжырымға келдім. Сол уақытта А.Байтұрсынұлының еңбектерінен хабарым болмаған. Ал 90-жылдары егемен алғаннан кейін Байтұрсыновтың еңбектері жарық көргенде эксперименттік нәтижелері дұрыс болғанына көзім жетті.

А.Байтұрсынұлы суперсегментті фонетиканың негізгі ұстанымдарын көрсетіп бір арнаулы жүйеге салған. «Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайырылып отырады, өлеңдегі сөз ырғақтарының үстіне өлеңнің өз ырғақтары қосылады» деп интонацияны өте дәл бейнелеген. Қазіргі кезде интонация бірнеше компоненттен тұратын күрделі құбылыс екенін эксперимент арқылы дәлелденді, олар: *әуен, кідіріс, қарқын, үдемелік, ырғақ, әуезділік* интонацияның компоненттері болып табылады. А.Байтұрсынұлы интонацияның әр компоненті туралы өз пікірін білдірген.

Интонация сөйлемнің әр алуан түрлеріне «өрнек», айшық-ою» болып, кілемнің басына түсетін бейне-бір өрнектердей сызылады дейді ғалым. Өрнектер дегенде ғалым интонацияның негізгі компоненті әуен туралы айтқаны күмән тудырмайды. Барлық тілдердегі интонацияның ең басты да универсалды компоненті – әуен. Себебі қай тілдің болса да басқа тілдерден айырмашылығын білдіруде сол тілдің өзіне ғана тән әуені үлкен роль атқарады да, ол тілдің бірден-бір өзгешелік белгісі бола алады. Жалпы әуеннің сөйлемдегі атқаратын қызметі әр алуан. Біріншіден, сөйлеу тілінің ағысын неше түрлі бөлшектерге мүшелеп жіктейтін де, олардың басын қосатын да әуен және онымен қоса кідіріс. Екіншіден, сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін анықтауда, яғни олардың айтылу мақсатына қарай (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) бөлінуінде үлкен қызмет атқарады. Үшіншіден, грамматикалық және лексикалық тәсілдермен қосылып сөйлемдердің жалпы мағынасын беруге, оның нюанстарын анықтауға қатысады. Төртіншіден, оның сөз тізбектерінің синтагмалық

акценттелуімен қосылып, сөйлемнің логикалық және эмоциялық мазмұнын жеткізуде мәні зор.

Дауыс әуені жеке бастың сөйлеу мәнеріне қарай өзгеріп, сөйлеу ерекшеліктеріне қарай құбылып, стилистикалық бояуымен сипатталуы мүмкін. Алайда әуеннің нормаға сәйкес негізгі формасы сақталады, себебі онсыз сөйленімнің негізгі мазмұны өзгеріп, түсініксіз болып, бір ойды жеткізе алмауы мүмкін.

Әуеннің акустикалық сипаты әр уақытта өзгеріп тұратын негізгі тон жиілігімен (частота основного тона) сәйкес келеді. Сөйлеу тілінің негізгі тон жиілігі сөз барысында ұдайы құбылып тұруы реципиенттің қабылдауына әсер етіп, сөйленім мен мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге көмектеседі. Тілдегі негізгі тонның абсолюттік мазмұны сөйлеушінің дауысының жоғары не төмен болуымен байланысты деп есептеледі. Бірақ дауыс аппаратының ерекшеліктерімен байланысты еркектердің жуан, яғни төмен дауысының немесе әйелдердің жіңішке, яғни жоғары дауысының интонациялық мазмұнының да өзара лингвистикалық айырмашылығы жоқ екені анық. Мұндай интонациялық және лингвистикалық мазмұны шамалы фактордың тағы бірі – қазақ тіліндегі үндестік заңына бағынатын ашық, жуан дауыстылар мен қысаң, жіңішке дауыстылардың негізгі тонының жиілігі арасындағы айырмашылығының елеусіз болуы.

Жоғарыда айтылып кеткен факторлар сөйлеу тіліндегі интонацияның жалпы тоналды контурын айтарлықтай өзгерте алмайды. Қазақ тіліндегі интонацияның жалпы тоналды контурына әсер ететін фактордың біреуі – ол синтагманың ең соңғы логикалық маңызды сөзіне түсетін екпін, басқаша айтқанда, синтагманың соңғы сөзінің акценттелуі, екіншісі – адамның эмоциялық жағдайына, яғни қызулану, әсерленуіне байланысты сөйлемдегі негізгі тон жиілігінің өсуі.

Сөйлеу тіліндегі тоналды контурдың жалпы бағыты түрлі-түрлі болуы мүмкін. Олар көтеріңкі, бәсең, көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі немесе бірқалыпты болуы мүмкін. Тоналды контурдың жалпы бағытынан басқа интонацияны сипаттауда орын алатын ерекшеліктер болып оның интервалы мен диапазоны саналады. Бұлар ең алдымен интонацияның негізгі тон жиілігімен тығыз байланыстылығының үстіне әуеннің бәсеңдеу не көтерілу мөлшерін де қамтиды. Мысалы, хабарлы сөйлемнің интонациясының негізгі тон жиілігі бұйрықты және лепті сөйлемдердің интонациясының негізгі тон жиілігімен бірдей болып басталғанымен, олардың төмендеу-жоғарылау диапазоны мен интервалының өзгешіліктері бар екені анық байқалады [2].

Интонацияның тоналды интервалы болымды және болымсыз болып екіге бөлінеді. Егерде салыстырмалы өлшемнің біріншісінің интервалы оның екіншісінің интервалынан кем болса, онда тоналды интервал болымды боп есептеледі. Егерде керісінше болса, онда – болымсыз болады. Синтаксистік ең маңызды шағын өлшемдер, яғни синтагмалар және сөйлемдер өзіне тән тоналды диапазондармен сипатталады.

Тоналды диапазон дегеніміз негізгі тонының жиілігінің ең үлкен және ең кішкентай мөлшерінің арасындағы айырмашылығы арқылы белгілі болады. Ол диапазондар көлемді (кең), көлемсіз (тар), орташа болып үшке бөлінеді. Эмоциялық мағыналы сөйлемдердің тоналды диапазоны көбінесе көлемді сипатты болып келеді. Бұған лепті сөйлемдердің тоналды диапазоны жатады. Мысал ретінде түрлі ұрандарды келтіруге болады. Синтаксистік өлшемдердің маңыздылығы немесе маңызының шамалылығы оның диапазонының мөлшеріне байланысты деуге болады. Мысалы, сөйлемнің ішіндегі қыстырма сөз болсын, сөз тіркестері болсын, тіпті үлкен қыстырма бірліктер де, бәрі бірдей өзінің диапазонының көлемсіздігімен сипатталады. Олар сөйлеу тілінде тез, бірсыдырғы айтылып, олардың мазмұнының қосымша ғана информация беріп тұрғаны айқын байқалады.

Сөйлеу тіліндегі синтаксистік сегменттер – фраза, синтагма, ритмикалық топтарды бейнелеуде жоғарыда келтірілген акустикалық ерекшеліктерден басқа оларға тән интонацияның тоналды деңгейінің де мәні едәуір. Мысалы, бұйрықты сөйлем мен хабарлы сөйлемнің тоналды деңгейі жоғары болып келеді. Интонациялық контурдың тік не жайпақ болуы, тоналды деңгейдің жоғары не төмен түсіп өзгеруінің құбылуының жылдамдығымен байланысты.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасының маңыздылығы оның поэзиялық ізденістерінен байқалады. «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде А.Байтұрсынұлы қазақ өлеңінің құрылысын жан-жақты зерттеп, оның буын, ағым, толқын, жорғақ заңдылықтарын ашып, терең пайымдаулар айтып кеткен. А.Байтұрсынұлының шығармаларында өлеңнің кестесі, айшығы, оның шумақ, тармақ, бунақ құрылыстары жіті тексеріліп, ондағы ырғақ, интонация ерекшеліктері де әңгіме етіледі.

А.Байтұрсынұлы өлең кестесінің, өлең айшықтарының түрлі-түрлі болып келетінін, олардың бір шумақты, екі шумақты, үш шумақты, төрт шумақты, одан да көп шумақты болатынын айта келіп, оларға Абайдан мысалдар келтіреді. Шумақтың бірнеше тармақтан тұратынын, әр тармақта бірнеше «бунақ» болатынын, бунақтың бірнеше буыннан тұратынын айтады. «Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы», дейді. Сонымен «бунақ», кейін «ырғақты топ» деп аталып жүрген өлеңдегі бірнеше буыннан тұратын өлшем.

- 1) Мен келдім // Мырзалардың // ордасына (11)
- 2) Сөз айттым // қасындағы // молдасына (11)
- 3) Әркімдер // жүйрік қазақ // дегенменен (11)
- 4) Көңілім // тоқтамады // бармасыма (11)

- 1) Білімдіден // шыққан сөз (7)
- 2) Талаптыға // болсын кез (7)
- 3) Нұрын сырын // көруге (7)
- 4) Көкірегінде // болсын көз (7)

- 1) *Бойы бұлғаң // (4)*
- 2) *Сөзі жылмаң // (4)*
- 3) *Кімді көрсем // мен сонан (7)*
- 4) *Бетті бастым // (4)*
- 5) *Қатты састым // (4)*
- 6) *Тұра қаштым // жалмажан. (7)*

А.Байтұрсынұлы Абайдың үш түрлі өлеңін келтіріп, олардың айшығы әртүрлі болатынын көрсетіп отыр. Бірінші өлеңнің кестесі үш бунақтан құрылған, бірінші бунақ үш буыннан, екінші және үшінші бунақтар төрт буыннан тұрады. Тармақтың өзіне он бір буын кіреді. Екінші өлеңнің айшығы мүлдем басқа. Ол жеті буынды өлең, екі бунақтан құрылған, біріншісі төрт буыннан, екіншісі үш буыннан тұрады. Үшінші өлеңнің кестесі алғашқы екі өлеңдерге ұқсамайтынын байқау қиын емес. Бірінші, екінші, төртінші, бесінші тармақ бір бунақтан, ал үшінші, алтыншы тармақ екі бунақтан: біріншісі төрт буыннан, екіншісі үш буыннан тұрады.

А.Байтұрсынұлы пікірі бойынша, сөздің өлең болып, көңілге ұнап, реттілігінен туатын қасиет сөзді айтқан кезде сағаттың жүргені сияқты, тамырдың соққаны сияқты, дауыстың бір түрлі ырғақ-ырғағы болады. Сағат және тамыр соққанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақтың арасы да сондай болады, ырғақ сөзді бірдей буынға бөледі. Сөз қамыс сияқты бунақ буыны бар нәрсе болып шығады және сөздің буындары бір қалыпта болады дейді ғалым. Өлеңді айту, тыңдау процесіне қатысты біршама уақыт қажет. Өлеңдерді сипаттауда мөлшерлі компоненттердің мәні зор. Уақытқа қатысты қарқынның қызметін қарастырайық.

Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі, яғни синтаксистік сегменттегі ұзақтылықтардың бәрі жиналып келіп жалпы сөйлеу тілінің қарқынын бейнелеуге қатысады. Қарқынның өзіне тән лингвистикалық мәні бар. Олай дейтініміз, сөйлеу тілінің қарқынына қарап, ондағы мазмұнның қандай екенін, яғни мағынасы зор ма немесе шамалы ма, соны анықтауға болады. Мысалы, мазмұны зор информацияны мазмұны болмашы информациямен салыстырғанда ол баяу да салмақты қарқынмен айтылады. Кез келген ситуациядағы мәні мен қажеттілігі шамалы нәрсемен салыстырғанда, мәні зор, өзі қажетті, жаңа нәрсе уақытты да, еңбекті де көбірек керек ететін әдеттегі универсалды жағдайды алға тартуға болады.

Хабарлы сөйлем мен бұйрықты сөйлемнің қарқынын салыстырып қарасақ, бұйрықты сөйлем баяу да салмақты айтылады. Оның себебі бұйырушы өзінің сөзінің тыңдаушыға жетуімен ғана қанағаттанбай оның орындалуын да керек етеді. Лепті сөйлемдер де баяулау қарқынмен, ұзарыңқырап айтылады. Сөйлемдердің уақыт параметрі олардың коммуникативтік түрлерімен байланысты деуге болады. Сөйлемнің қарқыны эмоциялық жағдаймен де тығыз байланысты. Мысалы, қуанышты, ашулы жағдайда ол жылдамдаса, ал депрессия жағдайында және салтанатты

жағдайда баяулайды. Сонымен, сөйлеу тіліндегі интонацияның қарқыны сөйлемнің мазмұнына және сөйлеушінің эмоциясына да қатысы бар екені анық. Сонымен, поэтикалық тілдің бунақтары буын санымен реттеліп, гармониялық көркемділікпен сипатталады. Бунақ қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі болып табылады және олар қосылып, универсалды семантикалық-синтаксистік, интонациялық бірлікке – синтагмаға кіреді. Өлеңнің буындары бір мөлшерде топтасып, қайталанып, сөз жігімен бөлініп бунақ құрайды, сонда арасында кідіріс пайда болады. Кідіріс интонацияның уақытқа байланысты сипаты. Мағынасына қарай ол физиологиялық, хезитациялық, жағдаяттық, эмоциялық, алдамшы деген түрлерге бөлінеді. Алдамшы кідіріс – бунақтардың арасында кідіріс болмайды, ал тонның күрт өзгеруі кідіріс сияқты қабылданады.

Ұлы зерттеуші поэзия тілінің екпін табиғатын талдай отырып, басқа еуропа тілдерімен салыстыра зерттеп, қазақ тіліндегі буын екпінінің француз тіліндегі сияқты сөздердің аяғына келетінін анықтайды және поэтикалық тілде дауыс ырғағы буын санымен өлшенетінін дәлелдейді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі басқа да түркі тілдерінде, ал еуропа тілдерінің ішінде, тек француз тілінде қолданылады. Екпіннің табиғатын және қызметін сипаттайтын үдемеліктің мәні зор.

Үдемелік басқа компоненттермен бірігіп барып біршама мазмұнға ие болады. Үдемелік көбінесе дыбыстардың негізгі тон жиілігімен бірігіп, сөйлемдегі сөздердің акценттелуіне қатысады. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір үзін (сегментін) акценттеу керек болса, сол жердегі үдемелікті күшейтеді. Бірақ үдемеліктің күшейтілгені құлаққа көбінесе дауыстың қатты шыққанындай болып естіледі. Дауыстың қатты шығуы тек үдемелікпен ғана емес, дауыстың негізгі тоны көтерілуімен де байланысты. Сөйлемнің үдемелігі бірдей екі сегменттің біреуінің құлаққа қаттырақ естілетіні оның негізгі тонының жоғарысы болады. Дауысты дыбыстардың үдемелігінің абсолюттік мәніне олардың артикуляциялық ерекшеліктері де әсер етеді. Қысаң дауысты дыбыстармен салыстырғанда ашық дауысты дыбыстардың үдемелігі мол екені экспериментті әдіспен дәлелденген.

А.Байтұрсынұлы өлең құрылысын мұқият талдап, поэтикалық мәтінде дауыс ырғағы буын санымен өлшенеді дейді. Өлең жүйесі қазақ және басқа да түркі тілдерінде буын санына негізделеді. Өлеңдердің сөйлем әуезділігі әнше қайырылып, толқынданып, қазақ және басқа түркі тілдерінің агглютинативтік құрылымы және үндестік заңына бағынады.

Әуезділік деп нені айтамыз? деген сұрақ қойып, ғалым өз сұрағына жауап береді: «Әуезділік деп сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөйлеу турасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының тізілу түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы – сөйлемдерінің тізілуі түрінен. Сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу

әуезділігі де болады. Бірақ сөздің де, сөйлеудің де әуезді болуының негізі мәнісі бар. Екеуі де дауыс ағымына қарайды», дейді ғалым. Енді әуезділіктің қызметін қарастырсақ.

Әуезділік дегеніміз адамның әртүрлі көңіл күйін, эмоциясын білдіретін интонациялық тәсіл. Реңк арқылы қуаныш пен реніш, ашу мен ирония, көңілдену мен мейірлену, сықақ пен мысқыл т.б. сезімдер беріледі. Қазақ тілінде дауыс реңкі сезімдік (эмотивтік) мазмұнымен бірге сөйлемнің жалпы мағынасына да әсер етеді. Мысалы *Білеміз* деген сөйлемді алатын болсақ, дауыс реңкі басқа интонацияның компоненттерімен бірігіп жағымды я жағымсыз мағынаны білдіре алады. Ал акустикалық деңгейде алып қарасақ реңк спектрге сәйкес келеді.

Қазіргі тіл білімінде тілдің коммуникативтік, когнитивтік, прагматикалық қызметтерін жан-жақты зерделеуге бағытталған салалары қарқынды даму үстінде. Ол салалардың әрқайсысының өзіне тән ғылыми зерттеу әдіснамалары да негізделіп, қалыптасуда. Осындай жаңа бағыттардың нағыз өзегінде тұрған тіл білімінің суперсегментті фонетика саласы. Қазіргі таңда суперсегментті фонетика, яғни интонология интонацияны көп функциялы құбылыс ретінде қарастырады және оны тілдің басқа құралдарынан (лексика-грамматикалық) тәуелсіз деп есептейді. Қазақ интонациясының теориясы А.Байтұрсынұлының іліміне негізделген екенін көрдіңіздер және интонацияның әр компонентіне өз пікірін білдірген.

Интонация компоненттері синтагмалар, сөйлемдер арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің бір әдісі ретінде қарастыруға болады. Бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден болған бір тақырып айналасында өрбитін сөйлемдері бар өлеңдерді күрделі синтаксистік тұтастықтарға жатқызуға болады. Бұларды ғалым «өрнекті сөйлемдер» деп атайды. «Өрнекті сөйлемдер деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз, дейді ғалым. Ондай сөйлемдер нақ текеметке яки кілемге салған түр сияқты болмағанымен өрнек-өрнегімен айтылады <...>. Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанымен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып айтуға болады. Ол пікірді шағындап, аз сөйлеммен айтуға да болады» – дейді Ахмет Байтұрсынұлы.

Ғалымның бұл айтқан сөздері соңғы кезде ғана зерттеле бастаған күрделі синтаксистік (фразалық) тұтастықтың мазмұны мен формасын және мәтін, дискурсты анықтайды. Дискурс бірліктері өзара байланысқа түсіп, сегменттеу ережелері бойынша топтасып, белгілі бір ойдың, ғалым айтқандай, «бас пікірдің» нәтижесі болып табылады. Сонымен өткен ғасырдың 20-жылдарында-ақ А.Байтұрсынұлы күрделі фразалық тұтастық,

мәтін, дискурс категорияларына баға беріп, оны өрнекті сөйлемдердің жиынтығы ретінде таныған.

«Өрнекті сөйлемдерге» анықтама бере отырып, А.Байтұрсынұлы олардың мақсатына қарай, себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіппелі оралым деп бөледі. Ахмет Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемдердің шеңберінде қазіргі тіл білімінің категорияларын (мәтін, абзац, дискурс) шебер қолданады. Бұл ғалымның интуициясы мен әмбебаптылығын көрсетеді.

Тағы да айтатын жағдай, Ахмет Байтұрсынұлы соңғы уақытта дамып келе жатқан функционалды грамматикаға қатысты актуалды мүшеленудің тема мен ремасы жайында да өз пікірін айтып кеткен (цитата): «Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады» – дейді ғалым.

А.Байтұрсынұлының берген мысалын қарастырайық: «*Көлден ұшқан қалбаймын, // жаманның тілін алмаймын*». Қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуінің ең басты көрсеткіштерінің бірі оның интонациялық өрнегі болса, екінші көрсеткіші оның сөздерінің екі синтагма тема мен ремаға бөлініп, жаңа мағына беретін акценттелген сөздің (*тілін*) сөйлемнің соңындағы баяндауыштың алдына барып тұруы.

Сөйлемді актуалды мүшелеу проблемасы сөйлемнің коммуникативтік мақсатына байланысты жүзеге асады. Ғалым лингвистикалық заңдылықтарды зерттеп, қазіргі арнайы қарастырылып жүрген осы мәселені сол кездің өзінде-ақ танып білгенін көреміз. Адамдар өзара қарым-қатынасындағы нақты ситуацияда өзара сөйлесіп пікір алысу барысында алдына түрлі-түрлі коммуникативтік мақсат қоюы мүмкін. Сондықтан бір сөйлем сол мақсатқа байланысты әр түрлі коммуникативтік мазмұнға ие бола алады. Сөйлем актуалды мүшелерге бөлінгенде ондағы білдірілуге тиісті жаңа информация, оның ремасында болады да, ал темасындағы мазмұн ситуациадан немесе контекстен сөйлесушілерге белгілі болуы керек.

Сөйлеушінің ниетіне және прагматикалық мақсатына қарай просодикалық тәсілдер өзгеріп, құбылып тұрады. Синтагмадағы тонның және интенсивтіліктің бәсеңдеуі аяқталуының белгісі болады, олардың көтерілуі фразаның тиянақсыздығын, аяқталмағанын көрсетеді. Интонация компоненттерінің жоғары көрсеткіштері мазмұнның маңыздылығын көрсетеді, төмен көрсеткіштері мазмұнның шамалы екенінен хабар береді. Интонация өрнегі мәтіннің, дискурстың аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, оның жалпы интонациялық келбетін сызады.

Тілдің жүйесінде ерекше деңгейі бар тәуелсіз құбылыс ретінде интонацияның өзіне ғана тиісті өзгешелік мағынаға ие болатын бірліктері бар. Олардың саны да белгілі мөлшерден артпайды және олар кез келген тілден алынып талдауға, зерттеуге келеді. Олар *интонама* деп аталады.

Интонацияның ең шағын мазмұндық бірлігі, интонеманың тұрпат және мазмұн межесі бар. Сөйлеушілердің жадында негізгі интонемалар эталон болып сақталады. Осы интонеманы сөздерді бір-бірінен ажыратуда қызмет атқаратын, бірақ өзі ешқандай мазмұнға ие болмайтын фонемамен салыстырып карауға болады. Өзін бөліп алғанда мазмұны жоқ фонемадан интонеманың айырмашылығы – оның өзіне тән болмысы ғана емес, сондай-ақ мағынасы мен қызметі де бар. Оның мағынасы да, қызметі де сөйлемнің барлық түрлерінде орын алады. Сөйлемнің қай-қайсысы болса да, интонемасыз сомдала алмайды, олардың әрқайсысының өзіне тән интонациясы бар. Сөйлемдердің қай түрінің болса да, сомдалып, аяқталып, коммуникативтік функцияға ие болып тұруында интонеманың мәні ерекше. Бізге мәлім бір сөзден тұратын атаулы сөйлемдерді сөйлем етіп тұрған интонация екені белгілі. Интонемалардың фонемалар сияқты варианттары болады. Ал ол варианттардың қайсысын қолдану, қайсысын қолданбау сөйлеушінің мақсаты мен еркіне байланысты. Интонеманың да фонема сияқты айқындау қасиеті болғандықтан оның негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен айырып ажыратуда.

Экспериментті-фонетикалық талдаудың нәтижесінде қазақ тілінде 8 интонема анықталған, олар: *тиянақсыз, тиянақты, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті*. Қазақ тілінің интонемалары ең шағын сегмент ретінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, күрделі фразалық тұтастықта, жалпы мәтінде, дискурста орын алады. Өрнекті сөйлемдердің интонемалары басынан аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, А.Байтұрсынұлы айтқандай, кілемнің, сырмақтың басына қайталап түсіп отыратын өрнегі сияқты болады.

Кейде сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне үстемеленетін мазмұн мен эмоцияға байланысты интонеманың варианттары құбылып, бірінің орнына бірі жұмсалып отыруы мүмкін. Бұл интонация мен грамматика бірліктерінің қарым-қатынасы өте күрделі және құбылмалы екенін көрсетеді.

Сонымен суперсегментті фонетиканың негізін қалаған А.Байтұрсынұлы екені дәлелденді. Сөйлеу тілінің интонациялық жүйесі, оның қызметі, бірліктері (интонемалары), компоненттері (әуен, қарқын, үдемелік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, тембр т.б.) тілтанымның басқа салаларымен (синтаксис, семантика) және бағыттарымен (прагмалингвистика, дискурс теориясы, қарым-қатынас теориясы, когнитивті лингвистика, психолингвистика) байланысты қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынов А. Шығармалары (өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). Алматы, 1989. – 320.

[2] Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы, 1996. -225 б.

МРНТИ16.21.00

М.Малбақұлы

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан

САҢЛАҚ ҒАЛЫМ

Аннотация. Мақалада тіл мен әдебиет мәселелерін бөліп-жармай тел ағымда алып қарастыра отырып, оларды ірі қоғамдық, гуманитарлық үрдісте зерделей білген ғалым Құлмат Өмірәлиевтің өмірі мен шығармашылығы туралы сөз қозғалады. Ғалым өзінің зерттеулерінде, баспадан шыққан төрт кітабында тіл мен әдебиеттің ортақ нысаны болып табылатын көркем әдеби тілдің алуан түрлі, көкейтесті мәселелерін зерделейді. Қазақ халқының тарихи поэтикасын жасаудың жолдарын көрсетеді, оның тарихи көздерін, тұма бастауларын ашады. Болашақ ізденушілерге қажетті зерттеу алаңдарын дайындайды. Аз ғана ғұмыр жасында елі үшін еңбек етіп, көп іс тындырған азамат ағаның, саңлақ ғалымның жазған зерттемелері әлі талай ұрпақтың қажетіне асары сөзсіз.

Тірек сөздер: эпостық жыр, этностаным, мәдениеттаным, қазақ поэзиясы, поэтикалық тіл.

М.Малбаков

главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан

ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЁНЫЙ

Аннотация. В статье рассказывается о жизни и творчестве Кулмата Омиралиева, ученого, сумевшего исследовать вопросы языка и литературы в большом социально-гуманитарном процессе. В своих исследованиях в четырех опубликованных книгах ученый исследовал различные актуальные вопросы литературного языка, который является распространенной формой языка и литературы. Он показал пути создания исторической поэтики казахского народа, раскрыл ее исторические, врожденные истоки. Ученый подготовил необходимые исследовательские площадки для будущих соискателей. Несомненно, исследования великого ученого, всю свою

недолгую жизнь работавшего на благо своей страны, будут полезны для многих поколений.

Ключевые слова: эпическая поэма, этнография, культурология, казахская поэзия, поэтический язык.

M.Malbakov

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
Akhmet Baitursynuly, Doctor of Philology, Professor,
Almaty, Kazakhstan

OUTSTANDING SCIENTIST

Annotation. The article describes the life and work of Kulmat Omiraliyev, a scientist who was able to explore the issues of language and literature in a large social and humanitarian process. In his research in four published books, the scientist explored various topical issues of literary language, which is a common form of language and literature. He showed the ways of creating the historical poetics of the Kazakh people, revealed its historical, innate origins. He prepared the necessary research sites for future applicants. Undoubtedly, the research of the great scientist, who worked all his short life for the benefit of his country, will be useful for many generations.

Keywords: epic poem, ethnography, cultural studies, Kazakh poetry, poetic language.

Қазақ филологиясында ресми ғылыми дәрежесі жоғары болмағанмен, ғылыми деңгейі, шоқтығы биік ғалымдар болды. Солардың бірі әрі бірегейі – Құлмат Өмірәлиев. Қасиетті Қазығұрт тауының баурайында сонау 1930 жылдың оныншы қарашасы күні дүние есігін ашқан жас түлек өзінің бала кезінен-ақ алғырлығымен, ізденімпаздығымен ерекшеленіп, көзге түскен. Қазақ білімінің қарашаңырағы Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің филология факультеті мен аспирантурасын тамамдаған соң (1953-60) кейін бірді-екілі жылдай (1961-62) Атырау пединститутында ұстаздық етіп, оншақты жылдай «Қазақстан мектебі» журналында бөлім басқарған (1962-72) дарынды ғалым, 1972 жылдың көктемінен бастап 1985 жылдың мамыр айына дейін Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясында, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының түркітану бөлімінде қызмет еткен-ді.

Бұл кісі – тіл мен әдебиет мәселелерін бөліп-жармай тел ағымда алып қарастыра отырып, оларды ірі қоғамдық, гуманитарлық үрдісте зерделей білген ғалым. Қандай зерттеуін алып қарасаңыз да, оның әрбір азатжолынан ғалымға тән кең тыныс, ешкімді қайталамайтын өзгеше, өзіндік ойлау және жазу стилі, ғалымның әмбебап білігі мен кешенді сараптау жүйесі

«менмұндалап» тұрады. Құлмат аға – тарихи поэтиканы тарихи грамматикалық категориялармен сөйлетуші, сөз өнерін, жалпы мәдениетті зерттеуші, жазушы, ақын, тілші-әдебиетші ғалым, ұлттық деңгейдегі ірі тұлға.

Ғалым тарихи лексикологиялық, стилистикалық, грамматикалық зерттеу жүргізе отырып, әр ақын-жыраудың өзгені қайталамайтын өзіндік ерекшеліктерін айқындап, ашып береді. Мәселен, XV-XX ғасырлар аралығындағы қазақ поэзиясында, ақын-жыраулар шығармашылығында сонау көне түркі, баба түркі кезеңдерінен бері жалғасып келе жатқан, жалғыз қазақ халқына емес, көшпелі өмір салтын ұстанған көптеген ұлттар мен ұлыстарға тән, ортақ сөз саптау мәнері, ортақ клишелер, фигуралар, теңеулер, образдар көптеп ұшырасады. Осылардың бәрін де бүге-шігесіне дейін біле отырып, әр автордың өзіндік бет-бейнесін, қайталанбайтын қолтаңбасын көреген тамыршыдай тап басып, анықтап беретін қабілетке ие адам. Құдды бір ұлттық, ұлтаралық деңгейдегі симфониялық оркестрді басқарушы, әр аспаптың өзіндік мүмкіндіктерін, өз даусын дәлме-дәл білетін адам деуге болады.

Құлмат аға поэзия тілін жан-жақты, кешенді филологиялық ауқымда, стиль, жанр мәселелерін толық қамти отырып, тарихи даму барысын ескере отырып, тарихи поэтикалық тұрғыдан зерделеуді ұсынады. Ғалымның академик Ісмет Кеңесбаевтың жетекшілігімен қорғап шыққан «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты кандидаттық диссертациясы – осындай ғылыми ұстанымның құндылығын іс жүзінде айғақтайтын, дәлелдейтін еңбек. «Ғалымды тақырып өсіреді» деген қанатты сөз бар. Жоғарыда сөз болғандай, әуел баста ҚазПИ-ден, тіл тарихының сұңғыла зерттеушісі Сәрсен Аманжоловтың мектебінен қанаты қатайып, түлеп ұшқан жас зерттеушінің ірі ғалым болып қалыптануына септігін тигізуші үлкен фактор, құбылыс – ол кісінің үлкен ғылымға түсетін сұрлеу жолдың бастауында дәл осындай әрі соны, әрі кешенді зерттеуді талап ететін ірі тақырыпқа тап болуы еді. «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деп ұлы Абай айтқандай, ұланғайыр уақыт пен кеңістікті алып жатқан бес ғасырлық өлең-жыр шежіресін зерделеу ісі – дәл осы Құлмат ағадай көшелі зерттеушінің пешенесіне жазылған шаруа еді.

Сөз ретінде айтатын болсақ, ол кісі ешқашан да мәнсіз, маңызсыз тақырыптарға қалам тартқан адам емес. Ата түркі мұрасының асыл бастауларында жатқан көне түркі жазба ескерткіштерінің жауһар туындыларының бірі «Күлтегін» туралы, ғасырлар тұңғыығынан бізге «түнде ұйқтамадым, күндіз отырмадым, қара терімді төктім, қызыл қанымды ағыздым» деп үн қататын Тоныкөк тәрізді кемеңгер басшылар туралы, ол кісілердің ұйғарымымен құлпытасқа түсірілген шежіре-жәдігерлік мәтін туралы жазған программалық мақаласында аталмыш туындының күллі түркі әлемі үшін, өскелең жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесі

үшін аса зор мәні мен маңызын тарихи-филологиялық, ірі қоғамдық, гуманитарлық деңгейде ашып береді.

Ғалым түркі халықтарының ең ежелгі фольклорлық мұрасы «Оғыз қаған» эпосы мен оның тіліне талдау жасайды. Өзінің 1988 жылы «Ғылым» баспасынан жарыққа шыққан «Оғыз қаған эпосының тілі» атты еңбегінде аталмыш эпостың елтанымдық, этностанымдық, мәдениеттанымдық, тілтанымдық қырларын кешенді түрде зерделейді.

Поэтикалық тіл шежіресін зерделеуші ғалым жалпыхалықтық мүддені жыр еткен Бұхар жырау поэзиясын, өз заманының кескін-кейпін айқын-ашық жырлаған ірі тұлға – Дулат поэзиясын тарихи-филологиялық, лингвотекстологиялық тұрғылардан зерттейді. Ғалым жалпы қоғамдық ойды, жалпы қазақ халқын бай-кедей, жақсы-жаманға бөлмей тұтас жалпыхалықтық мүдде тұрғысынан жырлайтын Бұхар поэзиясын, сондай-ақ, жалпы қоғамдық оймен қатар қазақ қауымын қара халық пен әділетсіз ел билеуші хан-сұлтанға бөліп қарастыратын, бұқаралық мүддені жырлайтын Махамбет поэзиясын жеке-жеке қарастырып, жан-жақты талдайды. «Қазақ» сөзінің қазақ поэзиясында жалпы халықтың жиынтық атауы ретіндегі ұғымда бірінші рет Бұхар жырауда ғана қолданылғандығын түйіндеп айтады.

Қазақ поэзиясындағы жекелеген туындылардың авторлығы мәселесін текстологиялық талдаусыз айқындау өте-мөте қиын шаруа екендігі белгілі. Мұны ғалым өз еңбектерінде Бұхар жырау, Шал ақын, т.б. ірі ақын-жырауларға телініп жүрген кейбір өлең-жыр жолдарын осы тұрғыдан қарастыра отырып, олардың табиғатындағы жасанды, құранды тұстарды айқындай отырып дәлелдейді. Мәселен, ғалым осы негізде Бұхар жырау өлеңдерін: «Бұхар өлеңі екендігі, я еместігі таза шартты өлеңдер, Бұхарға қатемен таңылып жүрген өлеңдер, Бұхардың ортақ ой, ортақ мотивке құрылған өлеңдері, Бұхар жыраудың төл туындылары» деген төрт топқа бөліп қарастырады.

Поэтикалық тілдегі қолданым тапқан лексикалық бірліктерді нақты тарихи дәуір, заманның тілдік қолданым ерекшеліктері тұрғысынан електен өткізіп, поэтикалық тілдің өзіндік ерекшеліктерін тамыршыдай тап басып, ақын-жыраулар поэзиясын талдау барысында әр автордың өз «менін» қызғыш құстай қорғайды. Мәселен, Махамбет өлең-толғауларындағы «азамат», «азамат ердің баласы» тәрізді сөзқолданымдардың кейінгі дәуірдің тіліне, Махамбет ақынның тіліне тән екендігін дәлелдеу арқылы, оның өлеңдерінің авторлық төл туынды ретіндегі құндылығын еселей түседі. «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы» жинағында Қазтуғандікі делінген өлең жолдарын мысалға алады. Осыған ұқсас жолдардың Махамбетте де бар екендігіне мысал келтіреді. Өлеңдерге текстологиялық талдау жасап, «азамат ердің баласы» тіркесінің, сондай-ақ, «балдағы алтын құрыш болат» тіркесінің XV ғасырға тән еместігін дәлелдейді. Махамбеттің өзге өлеңдерінде де осы тіркестердің өте жиі ұшырасатынын жазады.

«Махамбет тілінің сөздігіне» зер салсақ, шынында да, мәселен, «азамат ердің баласы» тіркесі және осы тіркеске синонимдес «жақсы атаның баласы» тіркесі Махамбет ақынның шұрайлы қолданымдары қатарында болғанын көреміз: «**АЗАМАТ** зат. (6). *Ер адам, жігіт. Азамат, сені сақтадым, Бір күніме керек деп* (М., 22). Алқалаған жер болса, Азамат басы құралса (М., 90). *Азамат ер. Батыр, елін қорғаушы. Азамат ердің баласы, Аз ұйықтар да көп жортар – Дұшпанға кеткен ары мен Барымтаға түскен малы бар* (М., 27). Ел шетіне жау келсе, *Азамат ердің баласы* Намысына шыдай ма, Жаттан көмек сұрай ма?! (М., 63). *Азамат ерден* мал тайды (М., 64). *Азамат ерлер* кімде жоқ (М., 106) [1]. Бұл жерлерде ерекше жауапты, сөзінде тұратын, уәдеге берік, өз отбасы үшін де, ағайын-туғаны, халқы үшін де мойнына жауапкершілік ала алатын адам, ірі тұлға туралы сөз болып отыр. Махамбет өзінің жырларында дәл осындай жақсы адамның баласы, *асыл азамат* пен *арғымақ ат* туралы сүйсіне жазады:

«Арғымақ, сені сақтадым,
Құлағың сенің серек деп.
Азамат сені сақтадым,
Бір күніме керек деп.
Жабыдан туған жаман ат
Шаба алмайды бөжектеп.
Қырдан қиқу төгілсе,
Еділге таман үңілсе,
Арғымақтың баласы
Шабұшы еді-ау безектеп.
Жақсы атаның баласы
Басыңа қиын іс түссе,
Алдыңнан шығар өбектеп,
Жаныңа не керек деп...».

Демек, басқа қиын іс түскен кезде, көлеңке тәрізді жаман «достар» жан-жаққа қашып кеткен кезде, шын асыл «азамат адам», «жақсы атаның баласы» ғана көмекке келе алады. Махамбет *азамат* деп осындай адамдарды айтады. Бұл бүгінгі күні де ерекше маңызды, мәнді мәселе. Құлмат ағай да осы ойды меңзеп айтып отыр.

Ғалым, өзі жазғандай, ақын-жыраулар тілін олардың шығармасында көтерілген тақырыппен, идеямен, жанрмен бірлікте алып қарастырады. Қазтуған, Шалкиіз толғауларын е р л і к – с е р і л і к өлеңдер ретінде, олармен тұстас «Орақ-Мамай», «Әділ сұлтан» жырларын е р л і к – ж а у ы н ғ е р ш і л і к тақырыптағы тарихи жырлар ретінде бағалайды, дәл осындай «ерлік-жауынгерлік тақырыптағы жырлардың тууы – тарихи құбылыс» дейді [2]. Зерттеуші XV ғасырдағы «Сыпыра жырау толғауы», «Тоқтамыс сөзі», XVI ғасырдағы «Орақ-Мамай жыры», «Ер Тарғын жырындағы» кейбір үзіктер мен Махамбеттің (XIX ғ.) біраз өлеңдері – азаматтық-ерлік, ерлік-жауынгерлік мазмұнда туған, өзара өте жақын стильдік-тілдік жүйеге

ие сөз үлгілері болып табылатындығын, бұлардың осы XV-XIX ғасырлардағы дидактикалық мазмұндағы шешендік терме, толғаулардан бөлек үлгідегі туындылар екенін жазады [2, 17]. Ғалымның тұжырымы бойынша, қазақ поэзиясында, әсіресе Махамбет поэзиясында эпостық-батырлық жырлардың әсері едәуір болғандықтан, оның өлеңдерінің стильдік-тілдік жүйесінде фольклордың осы жанрына тән стильдік-тілдік белгілер мол ұшырасып отырады.

Құлмат аға қазақ халқының жеке ел болып құралу дәуірімен тұстас келген бірлі-жарым жырау өлеңдері мен жырларды алып, оларға ірі айдар тағып, оларды жасанды жолмен қазақ халық поэзиясына бастау болған еңбектер ретінде қарастыруға қарсы екендігін айтады. Мәселен, қазақ поэзиясы тілін осы поэзияның тууы мен дамуын қарастыра отырып зерттеудің міндеттілігі туралы айта отырып, ғалым: «Қазақ халқының құрылу дәуірімен тұстас келетін бір ақынның өлеңінен, я шығарушысы белгісіз бір өлең үзігінен қазақ поэзиясының тарихын бастау да көп ретте дұрыс болып шықпайды. Өйткені ондай ақындар өлеңінің я өлең үзігінің бізге келіп жетуі – таза кездейсоқтық нәрсе. Айталық, XV ғасырға тән «Қазтуған туралы сөз» не «Досмамбет сөзі» өзінің түрі, әсіресе, мазмұны, тіпті мұралық-еншілестік жағынан қазақ поэзиясы деген үлкен поэзияның көрінісі не соның басы деуге сын көтермейді, ол ең мықтағанда, сол XV ғасырда қазақ поэзиясы деген поэзияның болғандығын жанамалап анықтайтын факт ғана. «Қазтуған туралы сөз», «Досмамбет сөзі» деген жыр, «Орақ-Мамай жыры», «Әділ сұлтан жыры» т.б. сөз үлгілері қазақ халқының құрылу қарсаңында, одан бергі дәуірде өзге территорияда Еділ мен Жайық бойында, Еділ, Қырым аралығында Алтын Орданың өзге бір ордасына ұйытқы болған ноғайлар арасында туды. Ал бұл жырларды осы құрамда болып, қазақ халқына кейін қосылған ру-тайпалар өзімен бірге әкелді. Кейінгі дәуірлердегі қайта жырлаулар негізінде бұл жырлар өзінің бұрынғы ноғай әрі Қырым жұрты редакциясынан біраз өзгеріп, біршама қазақыланды. Осы себепті де, бұл сипаттас біраз сөз үлгілеріне қазақ, ноғай, қарақалпақ, т.б. халықтардың ортақ еншілестігі бар мұра ретінде қарау керек» деген тоқтамға келеді. Ғалым: «Тегінде, ноғай, қазақ түбіміз бір, Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір. Орманбет хан ордадан шыққан күнде, Асан ата қайғырып айтыпты жыр» [3] тәрізді мысалдарды келтіре отырып, Орманбет хан өлгеннен кейінгі Ноғайлыда басталған ыдырау туралы айтады. Айтарлықтай ірі ноғай ұлыстарының қазақ халқының құрамына қосылғандығын, мәселен, ноғай ұлыстарының Шах-Мамай ұлдарының басқаруындағы «алты ұл» аталатын шығыс тобының қазақтардың «Кіші жүзі» құрамына сіңгендігі туралы дерек келтіреді.

Бұрынғы дәуірлердегі қазақ көркемсөзіне қатысты жәдігерліктердің басым көпшілігі ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға ауызекі үлгілерде ұласып, қағаз бетіне кейінірек түскені ақиқат. Осы тұрғыда ғалым «ауызша шығарылғанына қарамай, шығарушыларын (авторларын) сақтаған ауыз

әдебиеті бар. Сондықтан да қазақ ауыз әдебиетіне жалпы өзге халықтарда болған ауыз әдебиет тұрғысынан қарап, баға беруге болмайды. Әрі қазақтың шығарушылары (авторы) сақталған поэзиясын ауыз әдебиеті деп атаудан қашуға да болмайды» деген тұжырым жасайды.

Ғалымның пікірі бойынша, қазақ поэзиясының бастауын жалпыхалықтық ауқымдағы идеяларды көтеретін, халықтың басын біріктіретін идеялар негізінде туындаған мұралардан, сондай мұралар туындаған дәуірден іздеген жөн. Осы негізде ол: «Қазақ поэзиясы (әдебиеті) деген бір тарихи категорияның басталуын жеке, кездейсоқ фактілермен шешуге, дәлелдеуге болмайды. Бір халықтың әдебиеті-тарихының басталуын халық тарихына бейтарап болған шығармалардан іздемей, сол әдебиеттің халықтың тарихи тағдырына қатысы тұрғысынан келіп іздеу керек. Бірнеше ақын мен олардың өлеңдерінің жиынтығы (мейлі, ол сол халықтың қалыптасуымен тұтас келіп жатсын) белгілі бір әдебиеттің басы болып табылмайды, белгілі бір халықтың қалыптасу процесі тұсында осы тарихи мәселеге үндескен шығарма ғана әдебиеттің басы болып табылады» деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, ғалым қазақ халық әдебиетінің, қазақ поэзиясының басын қазақтың азаматтық поэзиясынан іздеудің қажеттігін негіздейді.

Қорытып айтар болсақ, ғалым өзінің зерттеулерінде, баспадан шыққан төрт кітабында тіл мен әдебиеттің ортақ нысаны болып табылатын көркем әдеби тілдің алуан түрлі, көкейтесті мәселелерін зерделейді. Қазақ халқының тарихи поэтикасын жасаудың жолдарын көрсетеді, оның тарихи көздерін, тұма бастауларын ашады. Болашақ ізденушілерге қажетті зерттеу алаңдарын дайындайды. Аз ғана ғұмыр жасында елі үшін еңбек етіп, көп іс тындырған азамат ағаның, саңлақ ғалымның жазған зерттемелері әлі талай ұрпақтың қажетіне асары сөзсіз. Ғалымның хаты өлмейді! Оның ғылымда жасаған істері қазақ тілімен, қазақ халқымен бірге мәңгі жасай бермек!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Махамбет тілінің сөздігі. – Алматы: «Арыс», 2012. – 360 б.
- [2] Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.
- [3] Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. – Алматы, 1967. – 101 б.

МРНТИ16.21.31

Б.Момынова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ – ТӨТЕ ЖАЗУ СЫНАЛҒАН АЛҒАШҚЫ БАСЫЛЫМ

Аннотация. Норма – қарама-қайшылықтары көп жалпытілдік категория. Жазуда норма қатаң сақталуы тиіс, жазып отырған адам мен сөйлеп тұрған адамның діттемі екі түрлі болады, жазуда тиімділікті сақтау үнемі жадта тұрса, сөйлеу кезінде этностық ерекше белгілер анық көрінеді екен. Мақалада Байтұрсынұлы феномені аталған төте жазудың ерекшеліктері туралы айтылады.

Тірек сөздер: жазу, жазу үлгісі, емле, жазу тарихы, фразография, логография, морфемография, фонография, дыбыстық жазу, арабнегізді қазақ жазуы, грамматология, графика, газет, таңба, дауысты, дауыссыз дыбыстар, харакат, әліпби, консонантты әліпби, квазиәліпби, шағатай жазуы, төте жазу т.б.

Б.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ГАЗЕТА «КАЗАХ» – ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ, КРИТИКОВАВШЕЕ ПРЯМОЕ НАПИСАНИЕ

Аннотация. Норма – это общеязыковая категория с множеством противоречий. Норма должна строго соблюдаться в письменной форме: человек, который пишет, и человек, который говорит, – это два разных человека; и в речи отчетливо проявляются этносные характерные черты. В статье рассказывается об особенностях этого прямого написания, феномена Байтұрсынұлы.

Ключевые слова: письмо, образец письма, орфография, история письма, фразеография, логография, морфемография, фонография, звуковое письмо, казахская письменность на основе арабского языка, грамматика, графика, газета, символ, гласные, согласные звуки, алфавит, консонантный алфавит, квази-алфавит, чагатайское письмо, прямое написание.

В.Момынова

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet
Baitursynuly, Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

THE NEWSPAPER "KAZAKH" - THE FIRST PUBLICATION THAT CRITICIZED THE DIRECT WRITING

Annotation. Norm is a general language category with many contradictions. The norm must be strictly observed in writing, the person who writes and the person who speaks are two different people; and the speech clearly shows ethnic characteristics. The article tells about the peculiarities of Baitursynuly's phenomenon of direct writing.

Keywords: writing, writing pattern, spelling, writing history, phraseography, logography, morphemography, phonography, sound recording, Arabic-based Kazakh writing, grammar, graphics, newspaper, symbol, vowels, consonant sounds, alphabet, consonant alphabet, quasi-alphabet, Chagatai writing, direct writing.

Кез келген әлеуметтік ортада сол ортаның ауызша айтуы-сөйлеуі мен жазуында басшылыққа алатын екі норма болады, ол – орфографиялық және орфоэпиялық нормалар. Норма – қарама-қайшылықтары көп жалпытілдік категория. Жазуда норма қатаң сақталуы тиіс, жазып отырған адам мен сөйлеп тұрған адамның діттемі екі түрлі болады, *жазуда тuiмділікті сақтау үнемі жадта тұрса, сөйлеу кезінде этностық ерекше белгілер анық көрінеді екен*. Ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Олар: пиктограмма, идеограмма (таңбалық жазу немесе бір таңбаның жеке бір сөзді білдіруі); буындық және дыбыстық жазу. Жазуды типтеудің енді бір принципіне сәйкес жазудың бес түрі аталады: «1) **фразография** – ең көне жазу түрі, символдық және таңбалар түрімен тұтас хабарламаларды жеткізу, бұл жазу кезінде хабарларламалар жеке сөздерге бөлінбейді. Ал таңбалар фразограммалар деп аталған; 2) **логография** – графикалық логограмма деп аталатын таңбалар жеке сөздерді жеткізу қызметін атқарады; 3) **морфемография** – логография негізінде пайда болған жазу түрі, графикалық таңбалармен морфеманы, яғни ең кіші мағыналық бөлшекті таңбалайды (морфемограммалар); 4) **силлабография**, немесе буындық жазу, мұндағы силлабограммалар жекелеген буындарды білдіреді; 5) **фонография (фонемография)**, дыбыстық жазу, фонеграммалар типтік дыбыс түрлері ретінде фонемаларды таңбалайтын графикаларды білдіреді. Грамматолог-теоретик И.Е.Гельб жазу эволюциясын мынадай кезеңдерге бөледі: жазу алдындағы дәуір, оған өте көне шартты таңбаларды қамтитын семасиография, пиктография және қарабайыр идеография жатқызылады; жазу дәуіріне фонография жатқызылады. Фонография әртүрмен көрінеді: а) сөз-буын жазу; б) буын жазу; в) әріптік жазу. Ал әріптік-дыбыстық жазу – дүние елдері үшін ыңғайлы жазу түрі. Бұл жазудың негізгі ерекшелігі таңбалар санының аздығында, бірақ дыбысты мейлінше дәл жеткізеді деп саналуында. Бұл

жазу түрінде 20-дан 40-қа дейін таңбалар болады, бүгінгі күні бұл жазу «жеке фонема – жеке графема» принципінен көрінеді.

Қазақ жазуы тарихында араб негізді ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, ол көбінесе **консонантты әліпби** деп аталады. Араб жазуы оңнан солға қарай жазылады, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналған. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық таңбалармен белгілеген. Мысал ретінде шағатай тілді жазбадан алынған мына сөздерді келтіруге болады: **ملا ميكای** және бұл мысалдар әріптерден бөлек қосымша таңбалардың, мысалы **گ** болғанын көрсетеді. Бұлар әріп таңбалардың үстіне орналасқан. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде созылық дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша харакаттар арқылы жазылған. Дауысты дыбыстардың қалай оқылуы көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған-сынды. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына мына сөздегідей **حَرَكَاتٌ** жеке таңбалар арналған. Бірақ осы үш таңба өзге де ұқсас дыбыстарды таңбалауда да пайдаланылады, «а» **ك**, **ز** дауыссыздарымен тіркесіп келгенде немесе сөз ішінде аталған дыбыс бар сөздерде **ә**-ні таңбалады. Ал **ي** әрпі «сукун» таңбасымен бірге мысалы, (**يُت** [бейт сөзінде] **е**-ні таңбалаған, «ы» анық естілетін дифтонг-буындарда жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келгенде **«ы»** - ны таңбалаған. Сондай-ақ дыбыс жуан естілетін дауыссыздар тіркесіп, «...и» дыбысы жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келіп, (мысалы, **طِفْلٌ** [тыфль сөзіндегідей] жекелеген сөздерде **ط** әрпі жуан естілетін дауыссыз «т»-ны таңбалайды. «У» дыбысы классикалық араб тілінде өзгеріссіз қолданылады, бірақ кейде диалектілік сөздерде «о»-ны таңбалаған. Осы 3 дауысты дыбыс белгіленімдерінен (харакат, сүкүн, фатха) бөлек олардың 3 айырым түрлері бар. Оларды «танвин» (**تَنْوِينٌ**) деп атайды. «Сүкүн»-нің үш түрі бар, бірі – дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді, «шадда» белгісі – дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді, «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады. Ескі араб графикасы неге көңілден шықпады? Ескі араб графикасының кемшіліктері ретінде өткен ғасыр басында қазақ зиялылары: бір дыбыстың сөздің басы, ортасы, аяғында бірнеше түрлі таңбалануын; оңнан солға жазудың қиындығын; оңнан жазып келе жатып цифрларды солға қарай жазу қажеттілігін; нотаны араб қарпімен жазудың ыңғайсыздығын; болашақта техника мен ғылыми кітаптардың латын тілді болатындығын; араб алфавитінің шығыны көптігін, т.б. фактілерді келтірді және саяси себеп те болғаны белгілі. Осы кемшіліктер анығырақ байқау үшін XVII-XIII ғасырлардағы қазақ сұлтандарының Чиң патшалығына, әкімшіліктеріне, әртүрлі аймақтағы басқарушыларға жазған хаттарын

қазақтың ескі мұралары ретінде алып, зерттеп, талдап, «қазақтың ескі жазба әдеби тілі» болған деген пікірді айтып жүрген Пекин Орталық ұлттар университетінің доценті Д.Әбділәшімұлының кітабынан алынған үзінділерді келтіріп көрелік. Бұл үзінділердің шағатай жазуының және сол тұстардағы емлелік ерекшеліктерді көрсетуде көмегі тиеді:

ۇلى

جوڭگو ءبىرىنىشى تارىخىي مۇراعاتىندا ساققالعان قازاقشا قۇجاتتار

Жұңго 1-тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар

122-бет

122-бет

وڭ قانات قۇجات 9 (جەرگىلىكتى اكمىشلىككە)

Оң қанат құжат 9 (жергілікті әкімшілікке)

چيانلۇڭنىڭ 38-جىلى 7-ايدا (1773-جىلى 18-تامىزدان 15-قىركۇيەككە دەيىن) ىلە

گەنارالى مالىمدەمە تۆرتسىمەن بىرگە جولدانعان ابىلپەيز ۋاڭنىڭ خاتى.

Чианлұңның 38-жылы 7-айда (1773 жылы 18-тамыздан 15-

қыркүйекке дейін) Іле генералы мәлімдемесімен бірге

жолданған Әбілпейіз уаңның хаты.

«Көшірме нұсқа» (микрофильм) 99:3414-3415 «Каталогқа

кіргізілмеген»

Түпнұсқалық жазылуы қазіргі әліпбимен:

Ілені плб тұрған Жаң Жуң. Амбұндарға Абұлфайз уаңдың доғай салам. Сөз бұ ким, Жочы билә барған моламны Жочы сизгә билдирген икән, Ғұлжаға кіргізб сауда қылдырай деп. Йарлық қылған икәнсіз. Жочыны қайныға ібәрәйін деп, өз малымны молланы Жочыға керәклік ізсларны сода қыл деп ибәрдім. Иарлықғыңызны екі қылмай, саудасына иақшы қылдырыб ибәрсәңіз көңлүм әлбәттә ... Ошбұр. Бұ ибәрген кишиләримні Ғұлжаға кіркөзіп албатта-албатта иақшы саудасы қылдүрүү, мұлла, Мекәй екі кіші, екі қошчысы бірлә бұ төрт кіші. Бұ ибәрген мәлім төрт ат, иүз елік иылқы. Абұлфайз уаңдын Жаң Жұң, анбынға екі ат. Mhөр

Абұ ал-Файз Баһадур Сұлтан

Қазақшасы, қазіргі нормаға келтірілгені:

Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Айтпақшым мынау: Жошы өзімен бірге барған молдамды Құлжаға, кіргізіп сауда жасат деп сізге айтқан екен, соған жарлық жіберіпсіз. Жошыны қайнына жіберейін деп, молдаға өз малымды айдатып, Жошыға керекті заттарды саудалап кел деп аттандырдым. Жарлығыңызды екі етпей, жақсы саудаластырып жіберсеңіз, әрине, көңілім жай табар. Бұл жіберген кісілерімді Құлжаға кіргізіп, сөзсіз жақсы саудаластырыңыз. Молда, Мекей екі кісі, екі қосшысымен төрт

кісі. Бұл жіберген малым – төрт ат, жүз елу жылқы. Әбілпейіз уаңнан
генерал, амбандарға екі ат.
Мөр. Әбілпейіз Баһадүр Сұлтан

ملا ميكاي ايگى кейбір сөздердегі қарамен ерекшеленген әріптер жоғарыда айтылған қосымша белгіленімдер болғанын білдіреді. Бұл белгіленімдер таңбалардың үстіне орналасқан.

Амбанға қазақ тәжі Бофыдін хат Тұтұқ. Қарбаш дегән бір қазақ жайырдақы уаң, **мұалда бір туғаны** бар икән. Сіз Хебә амбанының иарлығы білән оны жолғаштұрсыңыз, сізгә білдүрәмін Чиілүңның еллік төртінші иылы -----(қолмен сызылып тасталған)

мөр
Боф Мұхаммад Баһадүр Сұлтан

Муалда, туғаны сияқты сөздердегі «ұ» таңбасы «у» дыбысын таңбалап тұр. Бірақ *Иуңбау* сияқты сөздерде «у» жалғыз әріппен таңбаланады. Яғни ескі жазуда *и, у* дыбыстары жартылай дауыстыларға жатқызылғандықтан, кейіннен осы жазу дәстүрі, ескі шағатайлық үлгінің А.Байтұрсынұлы бас шығарушы болған «Қазақ» газетінде де мүмкіндігінше сақталуына мәжбүрлеген.

«Қазақ даласында пайдаланылған келесі жазу түрі – **төте жазу**. А.Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» атандырды» [1]. А.Байтұрсынұлы араб графикасына негізделген қазақ алфавитін түрлендірді. «Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Е.Д.Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарына жатқызды. Н.Ф.Яковлев, К.Менгес, Б.Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынов алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады» [2]. Орыс ғалымдары алфавиттің құндылығын: «...нельзя не отметить, что не получивший высшего образования и лишь к концу своей активной деятельности установивший контакт с русскими языковедами Байтурсунов смог встать вровень с передовой наукой», – деп бағалады [3, 185-б.].

А.Байтұрсынұлының төте жазуында 24 әріп, бір дәйекші болды.

Осы мақалада шартты түрде «Қазақ» газетіндегі төте жазу – **ескі төте** деп алынды. Ескі төте жазуда кездесетін ескі араб жазуына тән (шағатайлық) таңбаларды анықтау қажет. Ондай таңбалар **خ - х, غ - ғ** дыбыстарын таңбалауда кездесті. Сонымен қатар емлелік ерекшелік ретінде *у-дың «ұу»* (нақты жазуда «ұұ») түрінде таңбаланғанын, бірақ жоғарыда шағатай тіліндегі мәтіннен келтірілген үзіндіде ескі шағатайлық үлгіде осы қосар таңбалардың қолданылмағанын да атап өту керек: *موالدا بر توغانى*.

«Қазақ» газетінде ескі шағатайлық **خ - х, غ - ғ** дыбыстары таңбаланған. Төте жазу қаншама қазақ тілінің табиғи дыбыстық жүйесін толық қамтыды, жазуда сақтады дегенімізбен, сол ескі араб жазуы дәстүрінің, шағатайлық жазу дәстүрінің, квазиәліпбиліктің әлі беріктігі байқалады.

«Қазақ» газетінен алынған мәтіннен үзінді келтіріп отырмыз. Бұл үзінді бойынша талдау тек «ы» дыбысына қатысты жүргізіледі:

آی جارمنان آرتق تاتاردنیاسندا قایناغان مفتی لك مسئلہ سی چچلدی. پیتر وگرا دا آخوندی صفا
بایزیدوف حکومت طرفینان مفتی سایلانغان ضبیری ءبلندی.
اوتکهن ءاس سناؤغا اوڭای.

اھندی ءاس ءاوندی، اوکنچدن فایدا جوق. براق کھلچھک ءۇچن بۇل باریمزگه ءبر جاقسی سابق
بولدی.

Кирилшеге түсірілген жазу түрі:

Аы жармнан артқ татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді.
Петроград ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры
блінді.

Өткен с снаұға оңаы.

Енді с өтді өкнчден файда жоқ. (М.Д. (4, №144, 1915 жл, сембе ауғост
8. 144 номр).

*Айтылу нормасына сай немесе оқылуға сай кирилшеге түсірілген
түрі:*

Ай жармнан артқ татар дниаснда қайнаған мфтлк мсылесы чечлді.
Петроград ахонды мфа байзидоф хкомт тарфинан мфт сайланған хбры
блінді.

Өткен с снауға оңай.

Енді іс өтді өкнчден файда жоқ. (М.Д. (№144, 1915 жл, сембе ауғост
8. 144 номр).

Енді осы мәтінге сүйене отырып, таңбалық және кейбір емлелік ерекшеліктерге тоқталуға болады: «...Ы» – жазылған жерлерде бұл дыбыс кейде *ы/i*, кейде *и/й*, кейде бірінші және екінші буында сөз басында «е» болып, көбінесе сөздің соңында **ай, ей** буыны немесе «и» дыбысы келуге тиісті жерлерде **«аы»** буыны, **«еі»** түрінде жазылады немесе «и» орнына «ы» жазылған (егер сөз жуан болса), «і» жазылған (егер сөз жіңішке болса). Бірақ қазіргі кезде оқығанда **аы – ай, еі – ей** деп оқып жүргенін ескерту керек: бұл жердегі біздің мақсатымыз жазу мен оқудың немесе жазу мен айтылымның екі басқа дүние екеніне назар аударту. Қалай жазылса солай кирилшеге көшіруді мақсат тұтқандықтан, біз жоғарыдағы мәтінде түпнұсқалық жазылу тәрпатын сақтадық. Мысалы, **ноғаы** (соңында «...» *ы* жазылған, *й* деп оқылады), «.....» **қазақдаы** («...» сөз соңында *ы* жазылады, бірақ *й* деп оқылады) «.....» **оңаы** («...» *ы* жазылады, *й* болып оқылады) **чғарғандаы, үлескендеі** («...» *ы, і* жазылған, *й* болып оқылады), «...» **жаы** (*ы* жазылған, *й* деп оқылады), «...» **аы** (*ы* жазылады, бірақ *й*) болып оқылады. Ескерту керек: **бұл жазуда да қазіргі төтедегідей қысқа «й», ұзын «и» деген жоқ, қазіргі төтеде и/й-ға бір ғана таңба арналған, яғни бір «и» танылады және ол екі и/й-дің де орнына жүреді.**

1915 жылы «Қазақ» газетінде дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы ескі шағатай жазуының квазиәліпбилік сипаты, яғни таңба берілсе де дауыстылардың жазылмауы, ертеден келе жатқан ескі жазу дағдысының әлі

де басымдығын байқатады. Нағыз квазиәліпбилік болмаса да, төте жазуда емле әсерінен квазиәліпбилік белгілер қалыптасқанын жоққа шығару қиын, себебі әр дыбыс бір таңбаға ие болды дегенмен, олар жазуда таңбасынан айрылған. Ал сөздің толық нұсқасы оқылған кездегі инерцияға байланысты болғаны сезіледі, сөйтіп барып, нәтижесінде сөйлем дұрыс оқылып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. - Алматы: Арыс, 1997. -131.
- [2] Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. ҚР БЖҒМ грифімен бекітілген. - Алматы: «Қазақ университеті», 2011. -279.
- [3] Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. - Москва: Восточная литература, 2002. -296.
- [4] «Қазақ» газеті, 1915 жыл, № 144.

МРНТИ 16.21.61

А.Алдашева¹, А.Жаңабекова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан

КЕЙБІР КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯЛАНУЫ

Аннотация. Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сын есімдердің жазылуы. Қазіргі жазба нұсқалар күрделі сын есімдердің, оның ішінде заттардың, жан-жануарлардың басты қасиеттеріне, кейбір ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан қатыстық сын есімдердің кейбір топтарының жазылуындағы динамикалық үдерістер туралы мол материал көрсетеді.

Мақалада жылқы түлігінің түр-түсін білдіретін күрделі сын есімдердің орфографиялануы талданады, жазба коммуникациядағы қолданыс жиілігі ескеріле отырып және құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сын есім, күрделі сөздер, жылқы түсін білдіретін атаулар.

А.Алдашева¹, А.Жанабекова²

¹Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынулы, доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

²Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынулы, доктор филологических наук, заведующая отделом
Прикладной лингвистики,
Алматы, Казахстан

ОРФОГРАФИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ СЛОЖНЫХ СЛОВ

Аннотация. Одной из важных проблем в казахской орфографии является правописание сложных прилагательных. Современная письменная коммуникация дает достаточный материал о динамических процессах и изменениях в орфографировании ряда пластов сложных, особенно относительных прилагательных, выражающих признаки, приписываемые предметам, животным и др., по принадлежности, характеру, а также по различным свойствам.

В статье анализируются сложные относительные прилагательные, обозначающие различные оттенки масти лошади, с учетом частотности употребления слитного или раздельного их написания в письменной коммуникации. Также на основе структурно-семантического анализа выдвигается ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: орфография, слитные слова, орфографирование, слова с раздельным написанием, имя прилагательное, сложные слова, названия, обозначающие масть лошади.

A.Aldasheva¹, A.Zhanabekova²

¹Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
A. Baitursynuly, Doctor of Philology, Professor,
Almaty, Kazakhstan

²Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
A. Baitursynuly, Doctor of Philology, Head of the Department of Applied
Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

SPELLING OF SOME COMPLEX WORDS

Annotation. One of the important problems in Kazakh orthography is spelling of complex adjectives. Modern written communication provides sufficient material about the dynamic processes and changes in spelling of a number of layers of complex, especially relative adjectives, expressing signs attributed to objects, animals, etc., by belonging, character, as well as various properties.

The article analyzes complex relative adjectives denoting different shades of the horse's color, taking into account the frequency of using their combined or separate spelling in written communication. Also, on the basis of the structural and semantic analysis, a number of recommendations for the unification of their spelling are put forward.

Keywords: spelling, fused words, words with separate spelling, adjective, compound words, names indicating the color of the horse.

Емле ережелері тілдің табиғи заңдылықтарынан туындайтын емле ұстанымдарына негізделіп жасалады, сондықтан ережелерге тұрақтылық тән. Дегенмен уақыт өткен сайын емле қағидаларының қайта қаралып, өзгерістер енгізілуі де – заңды құбылыстардың бірі. Әсіресе қоғамның қазіргі даму кезеңінде тілдің ғылыми-практикалық негізгі қағидаттарын, орныққан ережелерін жаңартып жетілдірудің өзектілігі айқын байқалып отыр. Бұған себеп, әрине, біріншіден, қоғамның жаңғыруға бет бұрған бүгінгі айқын бағыты, өзге де мәдени-әлеуметтік салалардағы жүріп жатқан тың өзгерістер. Сонымен қатар ең маңыздысы – латынграфикалы әліпбиге көшу идеясы бойынша маңызды іс-шаралар атқарылды. Осы шаралардың аясында қазақ емлесінің ережелерінің кейбір тұстарын қайта қараудың қажеттілігі анық байқалды. Өзектілік те, қажеттілік те де сонымен қатар қазақ тілі қолданылатын салалардың кеңейгендігіне, стилдік тармақтары тарамдала түскен қазіргі жазба коммуникациядағы емлелік өзгешеліктерді жинақтап, саралап, оларды қағидалар жүйесі ретінде бірізге келтіруге байланысты.

Қазақ тілінің емле ережелерінің ең соңғы, 1983 жылы Үкімет қаулысымен бекітілген нұсқасы бүгінге дейін ілім-ғылымда, оқу-ағартуда, қазақ тілі қызмет ететін барлық салаларда қазақ сөзінің сауатты жазылуына, түптеп келгенде, қоғам жұртшылығының емле сауаттылығының жоғары деңгейде болуына зор ықпал етті. Осы құжаттың негізінде сан типті нормативті, түсіндірме сөздіктер мен анықтағыштар, анықтамалықтар жасалды.

Қазақ тілі қолданылатын жазба нұсқаларда жоғарыда аталған ережелер жүйесі мен басқа да ортологиялық құралдарда берілген орфографиялық нормалардан түбегейлі ауытқулар жоқ. Дегенмен жазу практикасында фонетикалық жарыспа тұлғалардың, бөлек және бірге жазылатын сөздердің, бас әріппен немесе кіші әріппен жазылатын атаулардың емлесінде, тағы да бір тұстарда әртүрлі орфограммалар бар.

Бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесі ортологиялық құралдар арқылы біршама тиянақталған. Дегенмен бөлек жазылатын немесе бөлек жазылуының ережелері болған сөздердің бірте-бірте бірге таңбалана бастауы (бұған жазу практикасында дәлел мол) – үздіксіз жүріп отыратын үдеріс. Бұлайша болуына күрделі сөздердің құрамындағы сөздердің (сыңарларының) семантикасының өзгеруі, жазба тілдің ықшамдылық заңдылықтарына бейім болуы, ақырында, күрделі сөздердің бірге жазылуына мәдениетаралық коммуникация белгілері де ықпал жасайды.

Осыған байланысты жинақталған эмпирикалық материалдардың негізінде күрделі сын есімдердің кейбір түрлерінің емлесіне талдау жасалады және ұсыныстар беріледі.

Қазіргі қолданыстағы емле ережелері бойынша «күрделі сын есімдердің әрбір сөзі бөлек жазылады» [1, 10].

Қазақ тілінде қолданыс жиілігі жағынан жиі кездесетін, етістік пен зат есімнен кейін орын алатын маңызды категориялардың бірі – сын есімдер.

Сын есімдер – заттың сынын, сапасын, белгісін анықтайтын сөздердің тобы болып табылады. Қазақ тілінде сын есімдер мағынасына қарай сапалық және қатыстық сын есімдер, жасалу жолына қарай түбір және туынды сын есімдер, құрамына қарай дара және күрделі сын есімдер болып бөлінеді. «Қазақ грамматикасында» сын есім категориясының барлық ерекшеліктері жан-жақты көрсетілген [2, 460-469]. Осы категорияның сипатына қатысты зерттеулер де бар [3; 4; 5].

Академик Р.Сыздықтың қазақ емлесінің барлық мәселесі жүйеленген іргелі еңбегінде (Анықтағыш, §§ 43-50) күрделі сын есімдердің орфографиялануының түйінді тұстары толық қарастырылған [6]. Бұл түйінді тұстар қатыстық сын есімдерге байланысты. Анықтағышта және кейінгі жылдары жарияланған нормативті, түсіндірме сөздіктерде қатыстық сын есімдердің бір тобының – түсті білдіретін екі сөз қатар келіп, бір түсті білдіретіндердің (қызыл күрең), малдың (жылқының) түсін білдіретін қатыстық сын есімдердің (құла қасқа), жеке қолданылмайтын түс атауларының басқа түс атауларымен тіркесетіндерінің (ақ құба, ал қызыл) орфографиялануында айырмашылықтар бар.

Анықтағышта және 1988 жылғы емле сөздігінде *қара күрең, қара торы, қызыл ала, қара көк, сары ала, ақ сары, ал күрең, ал қара көк, ал қызыл, қара кер, құла жирен, торы төбел, құла қасқа, ақ бақай* деген қатыстық сын есімдер бөлек жазылған [1]. 2013 жылғы сөздікте де базалық норма, жазудағы дәстүр принципі сақталған [7].

Тек кейбір жылқы түстерін біріктіріп берілгені кездеседі. Мысалы: *қарагер, қаракер ат; құлакер* [7].

Ал жалпы алғанда, күрделі сын есімдердің бөлек жазылатыны әбден анықталған деуге болады. Сонымен қатар қазақ халқында заттың, әсіресе малдың, оның ішінде жылқы малының түсі мен қасиетінің, сапасының ерекшеліктерін білдіретін алуан түрлі сын есімдер бар.

Жылқы – қазақ даласы өркениетінің бір белгісі. Қазақ халқының тарихы мен мәдениетінде, әсіресе халықтың көшпенді дәуірдегі тұрмысы пен тіршілігінде жылқы малы айрықша орын алған. Сондықтан ғасырлардан бері келе жатқан бай әдеби мұралар, классикалық туындылар жылқы малының төлдерін, қасиет-сапасын, түрі мен түсін, байлықты, жеке адамның мүддесіне қажеттілікті, жылқы малына деген сүйіспеншілікті сипаттайтын сынды, сапаны білдіретін сөздер туралы мол мағлұмат береді. *Керқұла (Керқұла атты Кендебай), Тайбурыл (Қобыланды), Байшұбар (Алпамыс), Ақбоз ат (Қыз Жібек), Қарақасқа (Қамбар батыр), Ақтабан (Исатай-Махамбет), Құлагер, Маңмаңгер, Шалқасқа (Амангелді Имановтың аты)* атанған, батырлар мен ақындардың, сал-серілердің серігі болған жылқы атауларының берілуінде негізінен (Маңмаңгер дегенді қоспағанда) малдың түсі негіз болғанын көреміз. «*Бурылтай*», «*Сұржекей*» деген өнер туындылары бар, кейінгі кезеңдердегі шығармаларда *Айтөбел* деген де атау ұшырасады.

Жазба нұсқаларда жылқы малына қатысты күрделі сын есімдердің орфограммасы әртүрлі.

Алдымен жылқы малының түсін білдіретін сөздерді топтастырып көрелік.

Жылқы малына қатысты ұлттық түс атауларының негізгі тобы – дара сын есімдер. Этнограф-ғалым Х.Арғынбаев жылқы түсін үш топқа топтастырады. Олар *қылаң, баран, ала*. Жылқының басқа түстері осы үш негізгі түстің аясында өрбиді [8]. Зерттеушінің пікірінше, бұл түстердің кейбірі – бірнеше түстердің жалпы атауы, мәселен, «қылаңға – ақ боз, боз, бурыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, шабдар, сұр... жатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.)

Қазақ тіліндегі жылқы түсінің алуан түрлілігі «ақтылы қой, алалы жылқы» тіркесінен-ақ көрінеді. Бұл қой түсінің аздығы мен жылқы түсінің көптігін аңғартса керек. Мұндағы ақтылы қой – мыңғырған біртұтас байлықты көрсетсе, жылқы малының ала-құлалы болуы – жай байлық қана емес, сәнді-салтанатты байлықты көрсеткен. «Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында» деу де жылқы малының түріне қарап, қандай екенін аңғаратын болған. Демек, ала-құла түстің аралас келуі жылқы малына тән болып келеді. Олар – *бурыл, баран, қылаң, құла, торы, шабдар, жирен*. Мәселен, *қылаң* - алыстан қарағанда жылқы малының денесінде бозғыл түстер көбірек байқалғанда берілген түс атауы; *ал баран* – алыстан қарағанда қошқыл түстер көп болғандықтан берілген түс; сондай-ақ денесі, аяқтары күрең, ал жалы мен құйрығы сұрғылт келетін жылқы *шабдар* деген түспен айрықшаланған. Лексикографиялық мәлімет бойынша *жирен* - қызғылт сары (көбінесе жылқы түсіне байланысты айтылады [9].

«Алалы жылқы» болғандықтан болар, жылқы малының күрделі сөздерден тұратын түс атаулары да сан алуан. Күрделі сын есімдер негізінен

жалқы малында екі түстің аралас келуінен және түсі мен басқа да бір айрықша белгісін қосып атау арқылы қалыптасқан.

Жылқының денесінде ақ немесе аққа жақын түстер басым болғандықтан, ақ боз; тегіс қара болса, сүлік қара деп сипатталған. *Құла сұр* түсі аяғы мен жалы қара, бірақ денесі топырақ түстес болатын түсті білдіреді. Танауы мен көзінің асты қарақошқыл болып келетін жылқы *қара кер* деген түспен ажыратылады. *Көк бесті, алқаракөк, алқарасұр, сары қазанат* тәрізді түс атауларының да қолданысы бар.

Жоғарыда айтқанымыздай, жазу практикасы жылқы малының күрделі түс атауларына қатысты екі түрлі орфограмманы пайдаланады, бірі – бөлек жазылады: *ақ боз, құла қасқа, қара кер, сүлік қара, торы төбел*; екіншісі – бірге жазылады: *ақбоз, құлақасқа, сүлікқара, торытөбел, қаракер*.

Мәселе күрделі болғандықтан, әрі бір типтестердің орфографиялануын жүйелеуге қатысты ұсыныстар беру мақсатында біз бірнеше күрделі сын есімдерге жеке тоқталамыз.

Торы. Төбел. Құла. Қасқа. Кер.

Қазақ тіліндегі *торы* сөзі халықтың қоршаған ортаны танып-білуінен пайда болған, ұлттық ерекшелікті ажыратып тұратын, ахроматты түстердің бірі. Анықтамаларға қарағанда, *торы* «қоңыр және күрең түстердің араласуына пайда болған түс» [10].

Қазақ тілінде *торы төбел, торы бурыл, қара торы, тобылғы торы, қой торы, торы ала* тәрізді түс атаулары бар (*материалдар әзіріше тіркес түрінде көрсетіледі*). Осы мәліметтер 15 томдық түсіндірме сөздікте, Қазақша-орысша сөздікте әртүрлі орфограммалармен тіркелген.

Қазақ тілінің сөз байлығы толықтай дерлік жинақталған 15 томдық түсіндірме сөздіктің материалдарынан (кейбір фактілер ішінара Қазақша-орысша сөздіктен іріктелген) байқалғаны:

- *Торы* сөзі жеке қолданылады (Жүйрік *торы* аттай ағыза шапты (Ж.Аймауытов); *Торыны* талға байлап мінген қандай? Үкілеп, әсемдетіп жүрген қандай (І.Жансүгіров);

- *Торы* сөзі басқа түс атауларымен тіркесіп қолданылады, мысалы, *торы бурыл, қара торы* (Қой көзді, *қараторы* жігіт қарсы ескен желге жүзін төсеп, туған өлкеге қызыға қарайды (Ә.Нәбиев); Қымтай тартылған шәлісінен тек қана *қараторы* жүзі, тәмпіш мұрны көрінеді (М.Гумеров); Ашықтығынан ұяндығы басым *қараторы* қазақ қызы өзі жайлы көп еш нәрсе айта алмай қысыла берді (Қ.Найманбаев);

- *Торы* сөзі малдың (жылқының) айрықша белгісін білдіретін сөзбен тіркеседі: *торы төбел*: *Торы төбелді* жағалаудың селдір қамыс арасында тұсап қалдырып, арғы жағына таяу кетер едің (Ә.Нұрпейісов);

- Образды тіркестер бар: *тобылғы торы, қой торы, тобылғы меңді торы* (*Тобылғы меңді торы* атпен, Қобыланды шапты ауылға (Батырлар жыры); Түбіт бөкебай *тобылғы торы* өңін аша түсіпті, томпақтау келген ерні сәл ашылса, кіршіксіз тістері көрініп қалады (М. Қабанбаев);

- Шырай формалары кездеседі: *торғылт* (Күн қақтаған *торғылт* жүзі жайдарылана түскен (З.Иманбаев);

- Жергілікті тіл ерекшеліктері қатарында кіріккен тұлғалар бар: *торалақаз*. – Түсі ақ, қара қанат, жіңішке ұзын сирақты құс. *Торала қаз* Дарияның қайырлау жерінде отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

- *тортөбел*. Кішкене қасқасы бар торы түсті ат. Күрттік қарды күрт-күрт басқан *тортөбел* кекілін серпіп қойып, кейде қопалы шиге сүрініп те кетеді (Т.Жұртбаев).

- бірнеше орфограмма бар: *қараторы* (барлық мысалда) бірге жазылған; *торы төбел* – бөлек; *тортөбел* және *торала* (*торы+ала*) – кіріккен тұлға.

Жылқы малының айрықша белгілерінің негізгілері – *төбел және қасқа*. Осы сөздердің қатысуы арқылы жасалған күрделі сын есімдер біршама. Алдымен *төбел және қасқа* сөздерінің мағыналарын назарға ұсыналық.

Төбел және қасқа сөздері жылқы малының маңдай тұсында болатын, малдың қара немесе қоңыр түстерінен айрықшаланып тұратын ақ (аққа жақын) даққа және әртүрлі көлемдегі ақ (аққа жақын) жолаққа байланысты айтылады. Бірақ *төбел* дөңгелектеу болады, ал *қасқа* дегенде ұзынша сызық түріндегі белгі сипатталады. Қалай дегенмен де бұл екі сөз мағыналас. Және анық емес мәліметтерге қарағанда, бұл белгілер асыл тұқымды жылқы малында болады. Сондықтан осы екі сөздің қолданысы арқылы жасалған күрделі сын есімдер жиі кездеседі.

Жалпы тілдік қорда, ауыз әдебиеті мен классикалық әдеби жазба нұсқаларда *құла қасқа / құлақасқа, боз қасқа / бозқасқа, күрең қасқа, жирен қасқа, қара қасқа (тайынша), сұрқасқа (аң), байқасқа (құс), құла қасқа (шай; сүт қосылған күрең шай деген мағынада; күрең қасқа тәтті шайды рақаттана ішіп болған... шақта (С.Мұқанов), қасқа құлын (Қайдасың, қасқа құлыным), қасқа арғымақ* тәрізді көптеген тура және ауыспалы мағыналардағы сөздер бар.

Нарқасқа, марқасқа / марғасқа; Қасымханның қасқа жолы тәрізді сөздер мен тіркестер құрамындағы *қасқа «мықты, күшті, өзгеше, ерекше»* деген мағыналарды беретінін ескерте кетеміз.

Төбел сөзінің қатысуы арқылы жасалған негізгі сын белгісі – *торы төбел*, кейде сиректеу *құла төбел* қолданысы бар.

Осындай бірқатар мәліметтерден кейін жылқы малының түсін сипаттайтын күрделі сын есімдердің орфограммасындағы әркелкіліктің болу себептеріне және әртүрлі орфографиялануды реттеудің кейбір жолдарына тоқталалық.

Жылқыны түстейтін сын есімдер жылқы малының түрлері – *ат, жылқы, бесті, құнан, дөнен, бие, айғыр* сияқты сөздермен таңдап тіркеседі және бөлек жазылады: *торы ат, шабдар айғыр, баран ат, бурыл тай, құла*

бесті; құла бие, құла құнан, боз ат, қасқа құлын; өйткені жылқы малының түсі мен белгілері бір-үш жасар кезеңінде әбден қалыптасады.

Күрделі түс атауларының бір төбы кіріккен тұлға ретінде қалыптасқан. Әсіресе /ы/ селбеспелі дыбысы бар сөздерде /ы/ әрпінің ығысуы бар: *сайгүлік /сәйгүлік (сай+күлік), тортөбел, торала және қарагер*. Жалқы есімге айналған «Құлагер» аттың да түс атауларының бірігуінен (құла +кер) жасалғандығы белгілі.

Күрделі сын есімдердің орфографиялануын реттеуге негіз болатын факторлардың бірі – жазба нұсқалардағы қолданыс жиілігі. *Тортөбел* лексикографиялық мәлімет бойынша жергілікті тіл ерекшеліктерінен алынған, ал *торала қаз қарала (қарала үйрек), көгала (ауру атауы) сияқты қатаң нормаға айналған моделдермен сәйкес*. Ал *торы және төбел, торы және қасқа, құла және қасқа* сөздерінің тіркесімі арқылы жасалған күрделі сын есімдердің жазу дағдысында бөлек жазылуы басым: *торы төбел ат, торы қасқа құлын, құла қасқа ат, құла төбел құнан, боз қасқа жылқы, күрең қасқа жылқы*.

Берілген сөздердің қатарындағы *бозқасқа* сөзінің бірге жазылатын реттері де бар. Бұл осындай түсі бар жылқы малын «садақа, құдайы мал, жолына құрбандық ету» мағынасында лексикаланған этнографиялық ұғым болып саналады. Осыдан *бозқасқа айту, бозқасқа шалу, «бозқасқа» деп ұрандау* сияқты тіркестер қалыптасқан. Демек, салт, ырым мағынасында *бозқасқа* (этно.) бірге, жылқы малының түсі ретінде *боз қасқа* (ат) бөлек жазылады.

Сол сияқты *қараторы* және *қойторы* сөздерін де мағынасы мен қолданылу жиілігіне қарай бірізді орфографиялауға болады. *Қойторы* деген сөздің жылқы малына қатысты қолданылуы тым сирек (кейбір фактілерді норма тұрғысынан уәжсіз ауытқу немесе бірқолданыс деп бағалауға болады), өйткені жылқы малы үшін қой малының қасиет-сапасы мүлдем тән емес. *Қойторы* – негізінен адам мінезін сипаттауға, яғни өзін асқақтатпайтын, жұмысын, ісін тиянақты орындайтын, мінезі біртоға (жуас, момын) адамға қатысты айтылатын образды сөз болып табылады және бірге жазылады: *ғылымның қойторысы; қойторы қалпын ел құрметтейді*.

Торы сөзі арқылы адам келбетін сипаттайтын *қараторы* сын есімі бар. Бұл – қазақ халқының ұлттық пайымы, қабылдауы және бағалауы нәтижесінде қалыптасқан ұлттық белгілерді танытатын, *қара-ға да, торы-ға да* (күрең және қоңыр түстердің қосындысы емес) қатысты емес, этносқа тән түстердің «әдемісі», сұлулықтың бір белгісі ретіндегі түс. Сондықтан аударма әдебиетте бұл сөздің адекватты (сайма-сай) немесе балама сәйкестігін табу қиын. Сонымен қатар *ақторы, қызылторы, сарыторы* деген тіркестер де жоқ. Осыған байланысты жазба нұсқаларда *қараторы* сөзінің бірге жазылуында заңдылық бар: *қараторы жгіт, қараторы өңді*.

2013 жылғы Орфографиялық сөздікте *қойторы* сөзінің бірге берілген [7]. Олай болса, *қойторы*, *қараторы* сөздерін адамның мінезі мен түсін білдіруі тұрғысынан универб атау ретінде тану қажет.

Аттың/жылқының түсін сипаттауда екі түс атауы да бірігеді. Бұның өзіндік себептері бар. Әдеттегі түс атаулары жылқы малының түсін нақты түстей алмайды, яғни *қызыл жылқы*, *қағаздай ақ*, *аспан түстес көгілдір не шөп түстес жасыл не күн түсті сары жылқы* түрінде сипаттаулар жоқ. Қазақ халқы басқа түліктерге жылқы малындай түсіне қарап, атау бере қоймаған (сары сиыр, ала сиыр, қоңыр сиыр дегендерден басқа *жирен сиыр*, *торы сиыр*, *құла түйе*, *шабдар тайлақ* деген сипаттаулар жоқ). Жылқы түсі оның бүкіл қыр-сырын аңғартатындықтан болар, мүмкін, қазақ халқының жылқы малына деген ерекше бағалауынан да болар, жылқының түрін түстеуде неше түрлі түс атауларын қалыптастырған. Жылқыны түстеуге берілген түс атаулары көбінесе басқа зат атауларының белгісіне қатысты қолданылмайтын болған.

Жылқы түсін түстеуде көбіне бірнеше түстің аралас келуі, астас келуі жылқыға қатысты жаңа түс атауларын тудырған. Мысалы, *қарагер*, *кер құла*, *аққұла*, *қаракөк*, *боз шұбар*, *құла жирен*, *торы қасқа*, *ақ боз*, *шаңқан боз*, *қара шұбар*, *қара бурыл*, *құла торы* т.б.

Мұндай күрделі атаулар бір ұғым ретінде алғашында жылқы малын сипаттайтын болып, кейін заттанып, тіпті жалқы есімге, яғни аттың атына айналып кеткен. Демек, қазақ тілінде жылқы малын атайтын сөздер көбіне күрделі құрамды болып келеді. Сондай-ақ олар сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы әсіресе бірігуге бейім болып тұрады. Айталық, *қаракөк* – сыртқы түгі қарақошқыл келетін/жылқы, *қаракөк жылқы* – жылқы малының асылы саналған. «*Соны айтып Ер Бегіс, Қаракөк тұлпар жаратты*» (Ер Бегіс) жыры). «*Дәйім менің мінгенім алқаракөк, Қаракөкке қададым үкілі шоқ*» (Қара өлең). Аттың жүйрігі ғана емес, адамға қатысты да бұл атау мықтылықты бейнелейтін болған (*қаракөк ақын*). Демек, алғашқыда жылқы түсіне қатысты қолданылып, кейін мықты, дүлділ қасиетті білдіретін сапа мәнді универб сөзге айналған.

Қызылкөк – жалпы түсі көк болып келгенімен, қылшықтарының түсі қызылға ұласатын/жылқы. *Ақжал* – түр-түсі құлаға ұқсас болғанымен, сирақтары мен жал-құйрығы бозғылт немесе боз түсті жылқы (Төрехан Майбас, жазушы-этнограф). *Алқарасұр* деген жылқы түсіне қатысты да осыны айтуға болады. Жырларда бұл түс те – жылқы малының көп түстерінің бірі ретінде кездеседі: *Мінген атым астымда алқарасұр, Қайыңнан да құрыққа тал жарасар*.

Талданып отырған фактілерден байқалып отырғанындай, жазу практикасы түс пен сапаның / белгінің (*құла және төбел*), бірнеше түстің (*ал және қара және көк*) тіркесуінен жасалған сын есімнің орфографиялануында айырмашылықтар бар. Түс пен сапаның / белгінің тіркесуінен жасалғандарға қарағанда, бірнеше түс арқылы анықталатын сапаны білдіретін сөздердің

бірігіп жазылуы басым. Бұның себептерін әр басқа түсті білдіретін түс атауларының бір түсті сипаттауынан іздеу қажет. Мысалы, ал (түстердің барынша айқындығы) түсі екінші бір өзгеше түстер – қара-мен, қызыл-мен және көк-пен ұласып бір түсті айқындайды. *Ал қызыл, ал күрең, ал көк* деген тіркестердегі *ал* осы түстердің ерекше қанықтығын білдіреді (бұл жөненде кейінірек баяндалады).

Түс пен қасиеттің /белгінің тіркесуі арқылы жасалатын сын есімдер анықталатын сөзбен тіркескенде бөлек жазылады: *торы төбел құнан, құла қасқа жылқы, қара бурыл ат*.

Бірқатар зерттеулерде сөйлемнің бір мүшесі болып, бір ғана сұраққа жауап беретіндіктен, күрделі сын есімдердің кей түрі бірге жазылады деген пікір қалыптасқан. Шынында да, *торы төбел құнан* дегенде қандай құнан? деген сұрақ қойылатыны заңды. Олай болса, «таң атар-атпастан» деген тұрақты тіркес те бір сұраққа жауап береді, бірақ бұл тіркестің сыңарлары бірігу процесіне ұшырамайды. Бұл туралы ғалым Н.Уәли анық тұжырым жасайды: «Қазақ орфографиясының тәжірибесіне сүйенсек, құрама сөздің бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана мағынаны білдіруі, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалуды олардың бірге не бөлек жазылуына таяныш бола бермейді» [11, 91-96]. Сөйтіп, ғалым Н.Уәли күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен / босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді» деген қорытынды ұсынады [11, 90 б.]. Ғалымның тағы бір пікірі бойынша «құрама сөз сыңарларының мағыналық контаминацияға ұшырауының нәтижесінде, үшінші біртұтас мағына пайда болады да, біріккен сөзге айналады.

Сөздердің бірігуіне негіз болатын ішкі заңдылықтардың бірі ретінде лексикалану, делексикалану, идиомалану аталады. Бұл құбылыстар егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі сөз біріктіру құбылысының басым қолданысына ықпал жасайтын сыртқы түрткі-жайттар да бар. «Ритмикалық екпін, ритмикалық ырғақ, күрделі сөздердің бірыңғай әуезбен айтыла келе сыңарларының бірінің апшып, ықшамдалуы / үнемдеу заңдылығы, сөздің хатқа түсерінде форма мен мазмұнның тұтасуы және мәдениетаралық коммуникацияның рөлі тәрізді бірқатар факторлар күрделі сөздердің бірігіп жазыла бастауына ықпал етеді [12, 11].

Демек, *Көршім торы төбел атына мініп қыдыры кетті* деген сөйлемде күрделі сын есім бөлек жазылады, өйткені бұл арада анықтауыш+анықталушы қатынас (синтаксистік қатынас) заңы сақталады. Ал *Баламның торытөбелі (кейде тортөбел) қорада тұр; Көршім құлақасқасына мініп қыдырып кетті* немесе *Мінгенім астымдағы сүлікқара* деген сөйлемдерде мағыналық контаминация бар, яғни *торытөбел (кейде тортөбел), құлақасқа, сүлікқара* аттың тұтас атауы ретінде қолданылады. *Ақ боз аты бар* дегенде синтаксистік қарым-қатынас танылады, ал *Ақбозат* (астрономиялық атау) форма мен мазмұн сыңарлардың бірігуіне әсер етеді.

Ғалым Қ.Күдерінова бір сөзден тұратын түр-түс атаулары аз, сан алуан реңктерді беретін күрделі сын есімдер көп (*ашық қара, жылтыр қара, ал қара, ал қызыл, сары ала, қара көк т.б.*), сондықтан күрделі сын есімдер компоненттерінің ажыратыла таңбалануы уәжді болмақ» деген қорытынды жасаған және босаралықпен таңбалаудың себептерінің бірі ретінде әр сыңар өзін дербес тілдік бірлік ретінде көрсетіп тұруы керек екендігін атаған [13, 225].

Жылқы малына қатысты күрделі сөздердің бір тобы аттың жасы мен түсіне (*көк бесті, көк дөнен, кәрі боз, мама бие, қасабалы бие, бесті айғыр, сақа айғыр*).; жылқының жүрісі мен түсіне (*қара жорға, бәйге торы, кер жорға*), тұрмыс пен тіршілікке қажеттілігіне (*жабы ат, лау ат*) байланысты.

Түс атауларының тіркесіп келуі арқылы жасалған күрделі сын есімдер екі түстің атауынан құралып, бір заттың белгісін білдіреді. Заттың түсін білдіруде кейде а) екі түстің аралас, кезектес келуін білдірсе (*қара ала, көк ала*), кейде ә) бір түстің реңін сипаттайды, яғни екі түстің ортасындағы реңді білдіреді (*қызғылт сары, ақ сұр*). Бұл тіркесті күрделі сын есімдердің сыңарлары жеке дара да түс атауы бола алады. Емле ережелерінде түсті білдіретін күрделі сын есімдер бөлек жазылатыны туралы бап берілгенмен, кейбір екі түбірден тұратын күрделі сын есімдердің бірігіп жазылатыны туралы ескерту жасалады.

1957 жылдан бері қарайғы еңбектерде *ал* түс атауы бар күрделі сөздердің емлесі бірыңғай, яғни олардың бөлек жазылатыны норма ретінде анықталған. Жазу практикасына да кейде бірге, кейде бөлек орфограммалар орын алады. Демек, әркелкі орфографияланудың себептерін анықтап, бірізді емле қалыптастыру керек болады. Бірізділікті қалыптастырудың тағы бір жолы – жекелеген тілдік фактілерге қатысты ғылыми талқылау ұйымдастыру.

Емлені талқылау барысында қанық түсті білдіретін *ал қызыл, ал қара, ал көк* сын есімдерінің құрамындағы «*ал*» сөзі жеке дара түс атауы ретінде қолданылмайтындықтан, екіншіден, бір түстің реңін сипаттайтындықтан, *ал* сөзімен келген күрделі сын есімдерді бірге жазу туралы ұйғарым жасалған.

Бұл сөздің төркіні туралы да біржақты пікір жоқ. Кейбір авторлар «*ал*» сөзі монғол тіліндегі «*гал*» («*от*») сөзімен (мысалы, *гал шара* – огненно-рыжий) байланысты деп қараса, енді бір тобы түркі тіліндегі *жалын, ялкун, йалун* сөзінің түбірі *жал//ял//һал* (ұйғыр тілінде: *һал тармақ* – қызару, қызғылттану) деп қарайды. Сөз басындағы дауыссыз дыбыстардың (*г//ж//й//һ*) түсіп қалу заңдылығын ескерсек, «*ал*» сөзінің бастапқы заттық негізі «*от*», «*оттың жалыны*» болуы мүмкін. Осыған орай *ал* сөзін түркі тілдерінің *өз төл* сөзі деп қарауға болады. Бұның екі түрлі негізін Ә.Қайдар былайша дәйектейді: «Біріншісі – *ал* сөзінің бүгінгі түркі тілдерінің көбінде-ақ жеке-дара күйінде де, күшейткіш элемент күйінде де қолданылуы болса,

екіншісі – орыс, тағы басқа славян тілдеріндегі «алый» сөзінің түбірі «алды» мамандардың барлығы бір ауыздан түркі тілдерінен енген кірме сөз деп есептейді». Ал кейбір этимологтар түркі тіліндегі «алтын» және монғол тіліндегі «алтан» сөздерімен жақындастырып, оларды *ал* (алқызыл) мен *тұн* (қызғылт) мыс) түбірінен пайда болған деп қараса, енді бір жерде *алмұрт*, *алма*, *алқор*, *алиа* сияқты жемістердің алғашқы компоненті *ал* – парсы сөзі деген де пікір бар. *Ал* сөзі парсы тілінде *ашық қызыл*, *солғын қызыл* мағынасында қолданылады екен. Яғни бұл сөздің қай тілге тиесілі екендігі белгісіз» [14].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзге: «Түстің қанықтығын білдіретін, дербес қолданылмайтын көмекші сөз» деген түсініктеме берілген [15]. «Ал» сөзі де көне түбірлердің қатарына жатады. Қазіргі кезде негізгі сөз мәніндегі мағынасын жеке-дара білдірмей, көмекшілік қызметке көшкен.

Жоғарыда Ә.Қайдардың пікірінде *ал* сөзінің түркі тілдерінде күшейткіш элемент ретінде қолданылатыны айтылады. Әдетте қазақ тілінде сын есімдердің шырай категориясының грамматикалық парадигмасында күшейтпелі шырай күшейткіш буын (қып-қызыл, сап-сары) мен күшейткіш үстеулер (ең жақсы, өте күшті, аса құрметті) арқылы түрленеді делініп, Ә.Қайдар көрсеткен күшейткіш элемент ретіндегі *ал* сөзі күшейткіш үстеулер қатарында аталмайтын. Десек те, *ал* сөзі тілімізді тек бір ғана сөзге тіркесіп қана қоймай, түске қатысты бірнеше сөзге тіркесіп, түс атауын білдіреді. Мысалы, *ал қызыл*, *ал көк*, *ал қара көк*, *ал күрең*, *ал қоңыр*. *Ал* сөзі өзі тіркесіп келген сын есімдердің барлығына да бірдей екінші сыңардағы негізгі түстің реңін толықтырады, яғни ашық түс реңкін қосады. Бұл сөз мағыналық жағынан, күшейткіш буындар мен күшейткіш үстеулерге жақын. Ал қазақ тілінде сынның дәрежесін білдіретін шырайлық мағыналар негізгі сөзге қосарланып немесе тіркесіп келу арқылы тұлғаланады. Осы ретте *ал* сөзі жеке түс атауының бір сыңары емес, күшейтпелі дәреже қосатын грамматикалық мағына үстейтін грамматикалық тұлғаға да жақындайды. Бұл – бір. Екіншіден, тарихи тілдік деректерде *ал* сөзі «алый» мағынасындағы қан қызыл түсті білдіреді делінеді. Сондай-ақ қызыл түстің ең ашығы делінеді. Осы тұрғыдан *ал* сөзі о баста отпен және қанның түсімен ассоциацияланған да, негізінен қызыл түстің реңкін сипаттауда қолданылған (*ал қызыл*). Басқа тіркестерден гөрі *ал қызыл* атауы тілімізде жиі кездеседі.

Емле ережелерінің түс атауларын білдіретін күрделі сын есімдердің жазылуына қатысты негізгі бабында олардың бөлек жазылатыны басты ұстаным болғандықтан, *ал* сөзі де ашық реңк үстейтін түс атауы ретінде де екінші сыңардың алдында бөлек жазылуы тиіс. Демек, *ал* сөзінің күшейткіш грамматикалық мағына үстеуші қызметі тұрғысынан да, жеке дара қолданылмағанмен, ашық реңкті білдіретін түс атауы ретінде де *al qyzyl*, *al*

qara, al qońyr, al kók, al kúreń, al qara kók болып бөлек жазылғаны дұрыс деп санаймыз.

Күрделі сын есімдердің орфографиялануына қатысты баяндалған жайттар қазақ тілтанымында босаралықпен және босаралықсыз, бірге немесе бөлек жазылатын тілдік бірліктердің түйінді мәселелері бар екендігін көрсетеді. Маңызды ғылыми көзқарастар бар. Алайда күрделі сөздердің бірігу процесінің үздіксіз жүретіндігі байқалады, сөйтіп, жазу практикасында біршама уақыт бойында әртүрлі орфограммалар қолданысқа түседі: күрделі сөздер, оның ішінде күрделі сын есімдер де кейде бөлек жазылады, кейде бірге жазыла бастайды. Осыған байланысты тілдік фактілерді барынша молынан іріктей отырып, семасиология, лексикология, сөзжасам, синтаксис, фонетика сияқты тілдің барлық қаттауларының табиғи заңдылықтарының екшемінен өткізу ісін ұдайы жалғастыру қажет болады. Сонымен қатар босаралықпен және босаралықсыз таңбалауды анықтауда жазу дәстүрі, базалық норма, жазудағы шарттылық, тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі назарда болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері // Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты. – Өңд., толықт., 3-бас. - Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
- [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [3] Шәкенов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. - Алматы, Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогикасы, 1961 – 80 б.
- [4] Мұсабаев F. Қазақ тіліндегі *сын* есімнің шырайлары. - А, 1951. -88 б.
- [5] Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі сын есім мен сан есім категориясы. - Алматы, 1975. -181 б.
- [6] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
- [7] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 720 б.
- [8] Арғынбаев Х. Этнографические очерки по скотоводству казахов. - Алма-Ата: Наука, 1969. - 171 с.
- [9] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6 т. – Алматы, 2011. -752 б.
- [10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 14 т. – Алматы, 2011. – 800 б.
- [11] Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – 2018. -250 б.
- [12] Алдаш А. Қазақ орфографиясы коммуникативтік кеңістікте: орфографиядағы варианттар // *Turkic Studies Journal*. – No 2 (2) / 2020. – Б. 24-38б.
- [13] Күдеринова Қ. Құрама сөздер және олардың емлесі // Кітапта: Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) – Астана: Елорда, 2001. – Б. 200-228б.

[14] Қайдар Ә. 3 томдық «Қазақтар: ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік» (Т 1. Адам. Алматы, 2009; Т. 2. Қоғам, Т. 3. Табиғат. Алматы, 2013. -608б.

[15] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1 т. – Алматы, 2011. -752 б.

МРНТИ16.21.31

Қ.Күдеринова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҚАЗАҚ ЕМЛЕСІНІҢ БАСТЫ ҰСТАНЫМЫН ҚАЛАЙ АНЫҚТАДЫ?

Аннотация. Ғалым, ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың тұңғыш ұлттық әліпбиін жасаған тұлға ғана емес, қазақ емлесін де жасаушы тұлға. Ғалымның негіздеп берген емле ұстанымы – дыбыстың фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсіз түрі жазылатын фонемдік принципі – қазақ орфографиясының негізгі принципі болып алынды.

Тірек сөздер: ұлттық әліпби, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле, ұстаным, қазақ орфографиясы, фонемдік принцип.

К.Кудеринова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

КАК АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ ОПРЕДЕЛЯЛ ГЛАВНЫЙ ПРИНЦИП КАЗАХСКОГО ПРАВОПИСАНИЯ?

Аннотация. Ученый и великий учитель нации Ахмет Байтурсынулы является не только создателем первого казахского национального алфавита, но и создателем казахской орфографии. Основным принципом казахской орфографии был установленный ученым принцип правописания - фонематический принцип, при котором звук пишется более независимо от фонетической основы.

Ключевые слова: национальный алфавит, относительное правописание, фонетическое правописание, принцип, казахская орфография, фонематический принцип.

К.Kuderinova

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet
Baitursynuly, Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

HOW DID AKHMET BAITURSYNULY DETERMINE THE MAIN PRINCIPLE OF KAZAKH SPELLING?

Annotation. The scientist and great teacher of the nation Akhmet Baitursynuly is not only the creator of the first Kazakh national alphabet, but also the creator of Kazakh orthography. The basic principle of Kazakh orthography was the principle of spelling, which was established by the scientist - the phonemic principle by which the sound is written more independently of the phonetic basis.

Keywords: national alphabet, relative spelling, phonetic spelling, principle, Kazakh orthography, phonemic principle.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың тұңғыш ұлттық әліпбиін жасаған тұлға ғана емес, қазақ емлесін де жасаушы тұлға. Жазу, емле принципін анықтаған тұлға. Ең бірінші, А.Байтұрсынұлы жазудың негізі – екеу (таңба негізді және әріп негізді), ал жүйесі – төртеу (таңбаша, дағдыша, туысша, дыбысша) деп көрсетті. Мұндағы негізі дегені – әліпби таңбаларын айтқаны, ал жүйесі дегені – емле, орфографиясын айтқаны. Бұл кейін академик Л.В.Зиндердің еңбегінде жазудың тегі семасиографиялық немесе идеографиялық және фонографиялық болып бөлінеді деп қайталанады (Зиндер Л.В. Очерк общей теорий письма. - 52б.). Ал Байтұрсынұлының (А.Б.) *таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле* дегені кейін бізге орыс тіл білімі арқылы сіңіп, осы арқылы оқытып кеткен тарихи принцип, этимологиялық принцип, морфологиялық, фонетикалық принциптері. Сонда таңба жүйелі емле (А.Б.) – тарихи принцип (Л.В.Зиндер), тарих жүйелі (А.Б.) – этимологиялық принцип (Л.В.Зиндер), туыс жүйелі (А.Б.) – морфологиялық (Л.В.Зиндер) принцип болып сәйкеседі. Яғни Ахмет атамыз 1910 жылдары анықтаған және термин берген емле принциптері орыс тіл білімінде кейін 40 жылдары ғана айтылып, түсі түстеле бастайды.

Жалпы, принцип термині қазақ тіліне *ұстаным* деп аударылады. Сонда емле ұстанымы (принцип) дегеніміз – сөзді жазғанда табан тірейтін ортақ тұғыр. Яғни сөз қалай жазылу керек? Қалай айтылса және естілсе, солай жазылу керек пе, әлде сөздердің шыққан тегі, түбірі, этимологиясы көрініп тұруы керек пе, әлде туыс тілдермен ортақ түбірі, негізі сақталып отыруы қажет пе, әлде сөздің негізгі дыбыстары ғана таңбалануы қажет пе? Әр тілде әртүрлі тұғыр бар. Бірақ бір ғана ұстаныммен жазатын тілдер аз,

тіптен жоқ деуге болады. Дегенмен бір ұстаным жалпы жазудың 80-90 пайызын жабады.

Енді біртуар ғалым осы төрт түрлі принциптің ішінде қазақ жазуы қайсысына сүйенуі тиіс дегенді қалай анықтады? Байтұрсынұлының өз сөзімен айтқанда, қазақ орфографиясы «туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қиналмай өтетін, екеуінің арасынан жол табатын» емлені ұстануы керек. Ол мынадай жолдар деді: «Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу. Үйлестікпен дүдәмәл естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу» [1]. Мұндағы **оңаша айтылғандағы естілуінше** жазу – қалай айтылса, солай жаз деген сөз емес, үйлестікпен айтылған дыбысты айқын орынға шығарып алып, сонда естілген дыбысты жаз деген сөз. Яғни сөз мағынасына әсер ететін, сөз мағынасын жасайтын дыбысты ғана таңбала деген сөз. Бұны кейін академик Л.В.Щерба қайталайды: «полагаю, что практически для тюркских народов самое правильное было бы – комбинация фонетического и этимологического принципов» [2].

Бұл бүгінгі латыннегізді жаңа емлеміздегі профессор Нұргелді Уәли айқындаған **фонематикалық (фонемдік)** принциппен сай келеді. Яғни ғалым қазақ емлесінің негізгі ұстанымы дыбыс түрленімдердің ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу деген болатын (72 б.). Бұл Ахмет атамыздың «Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда бір түрлі, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. ...Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді... «Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік», – деген ойымен үндеседі. «Туыс жүйені де, дыбыс жүйені де «аралас тұтыну керек деушілер: керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді ... сөйтіп сөз басына ереже жасайды ... ондай емле оңай болып табылар ма» – дейді А.Байтұрсынұлы. Жазу теориясын түсіндірудің бұдан артық түсінікті, бұдан артық нақты жолы бар ма екен, сірә?

«Дыбыстар үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей, ауыздан шығуынша жазылсын» деген ұсыныстар барын, яғни фонетикалық принципті ұстанушылар барын айтты ғалым. Ондайда сөздің дұрыс жазылуын көрсететін айқын орындар деп үйлеспей айтылатын дыбыс шептерін көрсетті. Ал біз бүгінде сөз түбірін тексерудің бұл әдісін орыс орфографиясы арқылы алдық, орыс ғалымдарының еңбектерінен білдік деп жүрміз. Мысалы ғалым *Қорғамбай – Қорғанбай, Арғымбай – Арғынбай, Тасқымбай – Тасқынбай, қоңған – қонған, жоңған – жонған, жаңған – жанған, көңген – көнген, өңген – өнген, сеңген – сенген, күңге – күнге* деп жазыла ма дегенді, соңғылары дұрыс, өйткені «қорғам», «арғым», «тасқым» деп айтылмайды деген. Сондай-ақ

[н] дыбысын қ, ғ, г дыбыстарының әсерінен айырсақ, дүдәмалдық жоғалады, «қоныс», «қондық», «жону», «жондым», «жанып», «жанды», «көніп», «көнді», «өніс», «өнім», «мініп», «мініс», «сеніп», «сенім», «күнде», «күндік» дегенде, «ң» емес, «н» екені айқындалады дейді ғалым.

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ емлесінің басты ұстанымын қалай анықтады? Ғалым негізгі жол мынау деді: «айтылуы басқа сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) басқа жазу, айтылуы бірдей сөздерді (мағынасы басқа болсын, бір болсын) бірдей жазу». Мұндайғы айтылу, тағы қайталасақ, сөздің жеке тұрғандағы, неғұрлым тәуелсіз орындағы айтылуы.

Сондықтан латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінің емлесін жасауда осы Ахмет Байтұрсынұлының негіздеп берген емле ұстанымы – дыбыстың фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсіз түрі жазылатын фонемдік принципі – қазақ орфографиясының негізгі принципі болып алынды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы, – Алматы: Ана тілі, 1992. -448 б.

[2] Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. -188

с.

МРНТИ 16.21.41

А.Жанабекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМДЕР ОРФОГРАФИЯСЫ

Аннотация. Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сөздердің (сан есім) жазылуы. Мақалада сан есімдердің жазылуы мен «бір» сөзінен жасалған күрделі сан есімдердің орфографиялану мәселелері қарастырылады.

Аталған сөздерге құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сан есім, күрделі сөздер.

А.Жанабекова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, заведующая отдела
Прикладной лингвистики,
Алматы, Казахстан

ОРФОГРАФИРОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Одной из важных проблем в казахской орфографии – правописание сложных слов (имя числительных).

В статье анализируются орфографирование имя числительных и сложные числительные, образованные от слова «бір». На основе структурно-семантического анализа выдвигаются ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: орфография, орфографирование, слитные слова, раздельнопишущие слова, имя числительное, сложные слова.

A.Zhanabekova

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of
Philology, Head of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

SPELLING NUMBERS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation: One of the important problems in Kazakh spelling is the spelling of compound words (name of numerals).

The article analyzes the spelling of the name of numerals and complex numerals formed from the word "bir". Based on the structural-semantic analysis, a number of recommendations are put forward for the unification of their spelling.

Keywords: rules, spelling, fused and non-fused words, adjective, pronoun, adverb.

Есім сөздердің ішінде **сан есімдер** жеке сөз табы ретінде зат есім мен етістіктен және сын есімнен кейінгі маңызды орын алады. Сан есімдер грамматикалық сөз табы болғанмен, бастау көзін «Сан» деген танымдық-философиялық категориядан алады. Болмыстың шарты материя мен оның қозғалысы десек, сол материяның (заттың, нәрсенің) бәрінің бірдей болмайтыны «белгі» ұғымын тудырса, материяның жеке де, көп те болатындығы «сан» деген ұғымды тудырып, адам санасында концептіленіп, категорияланып, сөздерді топтастыруда сан есім деген сөз табының қалыптасуына негіз болған.

Қазақ тілінде сан есім сөз табы алғашқы қазақ грамматикаларынан бастап қарастырылып, Ә.Хасенов (1957) сынды ғалымдар еңбектерінде арнайы ғылыми зерттеу нысаны болды [1].

Қазақ тілінде сан есімдер құрамына қарай дара және күрделі сан есімдер болып бөлінеді. Дара сан есімдердің де, күрделі сан есімдердің де жазылуына қатысты жазу орфографиясында бір қарағанда қиындық жоқ.

Есептік сан есімдердің дара түрі де, күрделі түрі де сөздік тұрпатын сақтап, бөлек жазылады. Реттік сан есімдер сан есім түбіріне *-ыншы/інші, -нші/нші* қосымшалары жалғану арқылы жазылады: бірінші, екінші Сондай-ақ сан есім цифрмен жазылғанда реттік сан есім қосымшасын дефис алмастырып, 1-; 2-; 3- болып келесі сөзбен дефис арқылы тіркеседі (1-қабат, 3-орын т.б.). Кейбір қолданыста цифрмен берілген санға реттік мән дефис арқылы да, реттік сан есім тудырушы қосымшаның да қабаттасып қолданылуы арқылы жазыла береді. Мысалы *1-ші орынды иеленді, 3-ші томын алып оқыды* т.б. Бұл екі қолданыс та – норма болғандықтан, қатеге саналмайды. Реттік сан есімдер ай, жыл атауларымен келгенде дефиспен не дефиссіз жазылу мәселесінде аздаған проблема бар. 2020 жыл немесе 20 қаңтар дегенде дәстүрлі норма бойынша бұрын дефиссіз жазып келдік. Реттік сандардың бәрін бірізді дефиспен ажырату керек деген принципті ұстансақ, онда жыл, ай атауларымен келген жағдайда да дефиспен жазу қажет болады (2020-жыл, 20-қаңтар). Осы тұрғыдан келгенде үйреншікті, қалыптасқан дәстүрлі норманы бұзу қажет пе деген сұрақ туындайды. Бұл жағдай халық талқысына салынғанда, көпшіліктің бұрынғы дәстүрмен дефиссіз жазуды қолдайтыны байқалған еді.

Араб цифрымен берілген санға қосымша дефис арқылы жалғанады, ал сан рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды: *8-ге қарай, 100-ге дейін санады*.

Сан есімдерді дефиспен ажырату жинақтық сан есімдерді жазуда да кездеседі. Жазумен *біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу* деп, жеті санына дейін *-ау/еу* жұрнағы жалғанып, жинақтық сан есімдер туады. *-ау/еу* жұрнағы жалғануда дауысты дыбысқа біткен сан есімдерге жалғанғанда, сан есім түбіріндегі дауысты дыбыс түсіп қалады. Екі+еу-екеу; алты+ау-алтау; жеті+еу-жетеу. Жинақтық сан есім жұрнағы түбірдің қалпын өзгертіп жібереді. Бірақ бұдан түбірдің соңғы дыбысы мүлде жоғалып кетті деп түсінбеу керек. Түбір соңындағы дауысты фонема мен қосымша басындағы дауысты фонеманың кірігіп кету процесі жүзеге асады. Түбірдегі қысаң дауыстыны қосымшаның басқы ашық дауыстысы өзіне бағындырып, сіңіріп алады. Өйткені қазақ тілінде түбір сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді. Мұндай қосымшалар жалғанғанда түбірді өзгерту дауысты дыбысқа біткен сөздерде кездесетін жағдай.

Осы ретте айта кету қажет, дауыстыға біткен етістік сөздерге көсемше жалғанған жағдайдағы түбірдің соңғы әрпінің түсіп қалуын, түбірге өзгеріс енуін тілде жоқ жағдай деп қарауға болмайды, өйткені түбір соңында, тіпті

түбір сөздің ортаңғы шенінде, тіпті бастапқы шенінде түсіріп қолдану тілімізде бар заңдылық болып табылады. Мысалы, *ойын – ойнау, қойын – қойнау* т.б.

Топтау сан есімдері дефис арқылы жазылады: *бес-бестен, екі-екіден*, т.б.

Болжалдық сан есімдердің кейбірі *-дай/дей* қосымшасының жалғануы арқылы жасалып, түбірге қосылып жазылады: *он бестей, жиырмадай* т.б. Кейбірі *шақты, шамалы, қаралы, жуық, тарта* сияқты шылаулармен тіркесіп, сан есімдерден бөлек жазылады: *жүз қаралы, он шақты* т.б.

Бөлшектік сан есімдер сан есім сыңарларының түбірлеріне қосымша жалғану арқылы әр сыңары бөлек жазылады. *Оннан бірі, үштен екісі* т.б.

Күрделі сан есімдер құрамындағы сыңарлары бөлек жазылады.

Жаңа емледе күрделі сан есімдер негізінен бөлек жазылатыны туралы айтылады [2].

§25. Күрделі **сан есім**, күрделі сын есім, күрделі етістіктердің әрбір сыңары бөлек жазылады: *он бір, он бірінші, он сегіз million, жиырма үш bütün onnan бір; қоңыр ala, qyzğylt sary, qara ala, kök ala, qara kök, aq sūr; baryp keldi, kele jatyr, jaza ber, jügire jöneldi, kırıp şyqty, bara almaı qalyp edi, jyğylyp qala jazdady; qyzmet etti, män berdi, qol şapalaqtady; du ete tüsti, sart etti, lap qoidy.*

Сан есімдермен тіркесіп келген сөздерге *-лық/лік* және *-лы/лі* жұрнақтары жалғанғанда сөзбен жазылған сан есім түбірлеріне кейде бірге жазылады. Өйткені бұл сын сын тудырушы қосымшалардың ұластырушылық қызметі бар. *-лық/лік* және *-лы/лі* қосымшаларының жалғанған сөз бен алдыңғы тіркескен сөзді универб бірлікке айналдырып жіберу қасиеті зор. Мысалы, сүтқоректі, бүкіләлемдік, жартыжылдық т.б.

Сан цифрмен жазылғанда *-лық/лік* және *-лы/лі* тұлғалы сөздерді бөлек не бірге жазуда мәселе туындамайды. 1 томдық, 5 қабатты т.б. Әріппен жазғанда *-лық/лік* және *-лы/лі* тұлғалы тіркестердің бірқатары бірге жазылып жүр. Мысалы: біртомдық сөздік, онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», көпқабатты үйлер т.б. Алайда сан есімдердің *-лық/лік* және *-лы/лі* тұлғалы сөздермен тіркесінің барлығын бірдей бірге жазу керек пе деген сұрақ туындайды. Мысалы, он төрт қабатты үй ме? Әлде он төртқабатты үй ме? М.Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағы ма? Әлде М.Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағы ма? Он бес қабатты үй ме? Әлде онбесқабатты үй ме?

-лық/лік және *-лы/лі* қосымшаларының ұластырушылық қызметі бар десек те, сан есімдермен тіркескен сөздерге жалғануда жаппай *-лық/лік* және *-лы/лі* тұлғалы сөздерді сан есімдермен біріктіріп жазуға болмайды. Себебі сан есімдерді ондық қана емес, жүздік, мыңдық сандарға дейін көбейте беруге болады. Құрамы күрделі сан есімдерге келгенде олардың құрамындағы жеке сандардың бәрін бір-біріне қосып, тіркеп жазу көзшалымға да ауыр тиюі мүмкін. Сонымен қатар емледе нормаланған

күннің өзінде жалпы көпшілік қауым күрделі сандарды қосып жазуға дағдыланбаған, көзге жат көрініп, қабылданбауы кәдік. Алайда қазіргі кезде эталонға айналған көптомдық кітаптар бар. Мысалы: Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», *біртомдық* «Қазақ сөздігі», жиырматомдық М.Әуезовтің шығармалар жинағы т.б. энциклопедиялар. Мұндай көптомдық эталон басылымдар көп емес. Бұл кітаптардың атауын жазуда осылай біріктіріп жазу дағдыға айналғандықтан, көпшілік қауым да көзшалаймен қабылдап, өздері де осылай жаза бастауы әбден мүмкін. Ал -лық/лік және -лы/лі тұлғалы сөздермен келген дара және күрделі сан есімдерді жаппай бірге жазу мүмкін емес. Мысалы, бір үйлі жан ба – бірүйлі жан ба? бір үйлік жер ме – бірүйлік жер ме? Әлде төрт үйлік жер ме – төртүйлік жер ме? Міне, сондықтан, -лық/лік және -лы/лі тұлғалы сөздерді алдынан тіркескен сан есімдермен бірге жазу ойлануды қажет етеді. Осы сияқты бір күндік жұмыс, бір айлық курс дегендерде -лық/лік тұлғалы сөзді бір сөзімен біріктіріп жазудың қажеті жоқ деп санаймыз.

Сан есімдерге қатысты жазуда қиындық келтіріп жүрген үлкен проблема бір сан есіміне қатысты. Бір сан есімі белгісіздік есімдігі болады. Бір сөзінің екі сөз табына қатысы кейде астасып, ара-жігі араласып кететін жағдайлары да бар. Әсіресе, сөздерді талдауда көбінде бір сөзінің сан есім не белгісіздік есімдігі екендігін ажырата алмаушылық байқалады.

Қазақ тілінде бір сан есімі екінші сөзбен бірігіп, адамның мінез-құлқын білдіретін сапалық сын есімдер: біртоға, бірсыдырғы, бірсөзді (бірсөзділік); заттың, нәрсенің сапасын, белгісін білдіретін сын есімдер: біртұтас, бірыңғай, бірізді (біріздендіру), біртекті, біржақты, біркелкі, туыстық қатынасты білдіретін сын есім: біртума; үстеу сөздер: біршама, біруақ, бірталай, бірсыпыра, бірқатар, біржола, біржолата, бірауыздан, бірсәрі т.б. жасайды.

Бір нәрсе сөзі 2013 жылғы «Орфографиялық сөздікте» бөлек жазылады. Біздің ойымызша, бұл орфограммада бір сөзін нәрсе сөзімен біріктіріп жазған дұрыс: бірнәрсе (бірнәрсе айтам). Бұл сөзде бір сөзі о баста белгісіздік есімдігі болғанмен, нәрсе сөзімен тұтасып, белгісіз зат атауына көшіп кеткен. Сондықтан бірдеңе, бірнәрсе, бірдеңке, бірдеме сөздері заттық мәндегі белгісіздік есімдігі болып қалыптасқандықтан, бірге жазылады.

Бір сан есімі қазақ тілінде өлшем атауларын жасауда әсіресе ерекше қызмет атқарады.

2013 жылғы «Орфографиялық сөздікте» ұлттық халықтық өлшем атаулары бөлек жазылған болатын: *бір асым ет, бір аттам жер, бір атым насыбай, бір киер киім, бір көш жер, бір жұтым су, бір тілім (нан), бір қайнатым (шай), бір салым (шай, текемет), бір қауым ел, бір құшақ гүл, бір мүшел, бір қарыс, бір буда, бір будақ, бір елі, бір ауыз сөз, бір сабақ жіп, бір дүркін т.б.*[3].

Өлшем атаулары болатын берілген сөздер қатарына назар аударсақ, бұл сөздерді түгелімен осы орфограммада қалдыру керек, яғни тіркескен сөзден бөлек жазылғаны дұрыс болмақ. Себебі, бұл сөздерде *бір* сөзі дербес тұрпатын сақтағанда ғана екінші тіркескен сөзге өлшемдік мәнді айқын үстеп тұрады. Бұл сөздердің ішінде *бір сабақ жіп, бір құшақ гүл, бір ауыз сөз, бір қарыс жер, бір мүшел жас, бір қауым ел, бір көш жер, бір киер киім, бір буда шөп* сияқты тіркестерді бірге не бөлек жазу туралы дау жоқ, бөлек жазылады. Ал *бір асым ет, бір қайнатым шай, бір жұтым су, бір аттам жер, біртiлiм нан, бір салым шай* сияқты тіркескен сөзге *-ым/ім* қосымшасы жалғанған жағдайда бірге жазамыз ба, бөлек жазыла ма деген сұрақ туындайды. Осы сөзжасамдық модельде мынадай халықтық өлшемдер бірге жазылып жүр: *сүтпісірім уақыт, атшаптырым жер*. Әрине *-ым/ім* қосымшасы жалғаныған *сүт, ат* сөздеріне тіркескен аталған өлшем атауларының бірге жазылуын құптаймыз. Екі сөз мағынасы бірігіп барып, ортақ семантикаға, өлшем атауына ие болған. Ал *бір аттам, бір салым, бір қайнатым, бір асым* сөздеріндегі *бір* сөзі екінші сөзді анықтаушы, өлшем үстеуші сөз болғандықтан, бұл сөздердің бөлек жазылғанын дұрыс деп санаймыз.

2013-те мына сөздер бірге жазылған: *бір жола, бір жолата, біркелкі, бір қатар, бірқыдыру, бірсыдырғы, бірталай, біртекті, біртоға, біршама, бірыңғай*. Демек, бұл сөздер қатарынан мынаны байқауға болады. *Бір* сөзімен келген бірге жазылған сөздердің дені - сын есімдер мен үстеулер. Сонда тілімізде *бір* сөзімен біріге келіп, лексикаланып, транспозицияланатын (адъективтену, адвербиалдану) сөздер көбіне осы екі сөз табына қатысты екен.

2013-те бірге жазуға сұранып тұрған *бір* сөзімен келетін мынадай бөлек жазылған сөздер қатары бар: *бір ауыздан, бір ауызды, бір ауыздылық, бір бет, бір беткей, бір қалыпты, бір мойын, бір өңкей, бір мінез*. Біздің ойымызша, осы аталған сөздер бірге жазылуы тиіс. Өйткені бұл сөздердің барлығы да заттанып, сынданып, үстеуленіп, жоғарыда бірге жазылған сөздердей, универб тілдік бірлікке айналған. Мысалы, *қаулыны бірауыздан бекітті ме – қаулыны бір ауыздан бекітті ме? Қалай* бекітті сұрағына жауап беріп, *бірауыздан* сөзі біртұтас мағынаға ие болып, қимыл-сын үстеуі ретінде танылады. Ал *бірауызды, бірауыздылық* сөздері *-лы/лі, -лық/лік* қосымшасы жалғанып, *бір ауыз* сөзін ұластырып, біріктіріп жібереді. Сондай-ақ Орфографиялық сөздікте бөлек тұрған адамның мінез-құлқын білдіретін мына сөздерді бірге жазу аса қажет: *бірбет, бірбеткей, бірқалыпты, бір мойын, бір мінез*. Бұл сөздер сапалық сын есімдер болып табылады. *Бірбеттеу кісі, бірбеткейлеу адам, мінезі бір мойындау* деп тіпті шырай жұрнақтарымен түрлендіре де аламыз.

Бір өңкей сөзі де бірге жазуға сұранып тұр, қандай? - *бірөңкей*.

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, тілдің даму тарихында *бір* сөзімен келген көптеген сөздер әу баста бөлек жазылғанмен, біртіндеп біріккен сөздерге айналып отыруы заңды құбылыс.

Бір сөзі есімдік мәнінде мезгіл атауларымен келгенде бөлек жазылады: *бір заманда, бір заматта, бір кезде, бір күні, бір күнде, бір мезгілде, бір мезетте, бір уақытта т.б*

Әр есімдігіне *алуан* сөзі тіркесіп келгенде бөлек жазылғандай, сан есімдермен тіркескенде де олардан бөлек тұрпатын сақтайды. Мысалы: *бір алуан, мың алуан, сан алуан, жүз алуан, алуан түрлі*.

Сұрау есімдігінен кейін келетін *бір* сөзі бірге жазылады: *қайсыбір (қайсыбірін айтайын)*. Ал сұрау есімдігіне жалғаулық шылау жалғанғаннан кейін келетін *бір* сөзі бөлек жазылады: *қандай да бір*.

Екі сан есімімен келетін мына сөздер бірге жазылады: *екіжүзді, екіұшты, екіталай, екібастан (әуелбастан сияқты), екіұдай, екіқабат. 2013-тегі Сөздікте де солай*.

-лы/лі қосымшасы жалғанған сөздер тіркесі 2013-тегі Орфографиялық сөздікте бірге жазылған: *екісөзді (адам), екітілді (сөздік), екіжақты (екіжақты мәміле), екіойлы (болу), екіаяқты (арба)* [3]. Біз бұл сөздердің бірігіп жазылуын қолдаймыз. Бұл жерден *-лы/лі* қосымшасының ұластырушылық қызметі байқалады.

2013-тегі Сөздікте *екі* сөзіне қатысты *екібасқа* сөзін де біріктіріп берген. *Екібасқа* сөзі бірдей емес деген мағынаны білдіріп, *әрбасқа* сөзімен ұқсас орфографияланады.

Ал *екі* сөзі өлшем мәнінде зат есімдермен тіркескенде бөлек жазылады: *екі рет, екі елі т.б*.

Екі ортада, екі арада, екі аралықта сияқты кеңістік мәнді білдіруде бөлек жазылғаны дұрыс (2013-те бірге жазылған), өйткені бұл тіркесімде сыңарлар универб мәнге ие бола қоймаған, яғни мекен үстеуіне айналмаған. *Екі орта* тіркесімі кеңістік шегін білдірсе, мекен мәнін *-да/де* жатыс септігі үстейді.

Міне, көріп отырғанымыздай, тілдің даму кезеңінде сөздер тіркесіп қолданылып, күрделі ұғымды атайды. Бертін келе олардың кейбірі екі сыңардың мағыналарынан тұтасып, бір ұғымды білдіре бастайды, кейде дефиспен жазылып, қос сөздер қатарына енеді, кейде бірден бірігу процесін басынан кешіреді. Сөйтіп, әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер (аналитикалық) арқылы бірге не бөлек не дефис арқылы жазылып, біртіндеп тұрақталып, емле ережелері, орфографиялық сөздіктер негізінде нормаға түсіріліп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Хасенов Ә. Қазақ тіліндегі сан есім категориясы. – Алматы, 1957. -79 б.

[2] Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері. – Алматы, 2021.

[3] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 720 б.

МРНТИ 16.01.09

М.М.Имангазин

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Талдықорған, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ДЕЙІНГІ ЕРТЕ ДӘУІР ӨРКЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМДЕГІ КӨРІНІСІ МЕН БОЛМЫСЫ

Аннотация. Көне дәуірдегі сақ-скифтердің әлемдегі қалдырған мұралары мен мәдениеті, тілі мен әдет-ғұрыптары айтарлықтай мол болса, осы жайт әлемдегі лингвистика, тарих пен филология ғылымдары арқылы сараланған.

Тірек сөздер: Сақ, скиф, лингвистика, филология, қазақ.

М.М.Имангазин

Профессор Жетысуского университета им. И.Жансугурова, доктор
филологических наук
Талдықорған, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ В МИРОВОМ МАСШТАБЕ И СУЩЕСТВОВАНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ РАННЕЙ ЭПОХИ ДО КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. Древние саки-скифы обладали богатым наследием и культурой, языком и обычаями, которые дифференцируются мировой лингвистикой, историей и филологией.

Ключевые слова: саки, скифы, лингвистика, филология, казах.

M.M.Imangazinov

Professor of Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Doctor of
Philology
Taldykorgan, Kazakhstan

THE REFLECTION ON A GLOBAL SCALE AND EXISTENCE OF THE EARLY ERA CIVILIZATION BEFORE THE KAZAKH KHANATE

Annotation. The ancient Sakas-Scythians had rich heritage and culture, language and customs, which are differentiated by world linguistics, history and philology.

Keywords: the Sakas, the Scythians, linguistics, philology, Kazakh

Бүгін еліміздің көк байрағы самал желмен тербеліп, әнұранымыз көгімізде қалқып, елтаңбамыз төрімізде тұрса, тіліміздің жай-жапсары турасында айтылып жатқан сан түрлі пікірлердің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін бажайлау қиын болып кеткенін айту қажет. Ал қазір есіміз жиналып, етегімізді жапқан тұста жан-жаққа қарасақ тарих сахнасыннан сызылып қалған қаншама ел, қаншама өркениетті санамалап өтудің өзі көңілге кірбің ұялататынын несін жасырайық. Ал біздің ата-бабаларымыз мыңдаған жылдар бойы осы өз даласында көшіп-қонып, тілін де, ділін де жоғалтпай, далалық мәдениетін мәпелеп, бізге мұра етіп табыс етіп табыстағанына тәубешілік етейік.

Біздің ата-бабаларымыздың антика дәуіріндегі өмір сүрген еуропалық елдерімен қарым-қатынасы, олар туралы дерек там-тұмдап болса да тарихи еңбектерде кездеседі. Соның бірі – антика дәуірінде ғұмыр кешкен, артында мол әдеби, тарихи фактілер мен деректер қалдырған «тарихтың атасы» атанған Геродоттың жазбаларында сақтар-скифтер жөнінде жақсы мағлұмат берілген. Геродот б.д. дейінгі 484-425 жылдары өмір сүрген ол кіші Азияның батыс жағалауының оңтүстігінде орналасқан Галикарнасс қаласынан шыққан, көп саяхат жасаған. Жерорта теңізінен бастап Элефантиниге **/*elefant – ағылшынша піл, яғни піл сүйегі Үнді еліне дейін мағынада/** дейін бүкіл Мысыр елін аралаған, Эгей теңізінен парсы астанасы Сузыға дейін «патша жолы» деп аталатын жолмен жүріп өткен. Ол сондай-ақ Солтүстік Қара теңіз жағалауының далаларында болып, грек білімділерінің орталығы – Афины қаласында тұрған [1,17].

Геродоттың еңбегі грек-парсы соғыстары, архаистік және классикалық Грекияның, Скифияның және бүкіл Алдыңғы Шығыс тарихы бойынша маңызды деректер болып табылады. Геродоттың жазбалары сол тұста өмір кешкен сақтардың (скифтердің) өмір-тұрмыстары мен тіршіліктері, келбеті мен сипаты туралы біршама хабардар етеді. «Олар - сақалды, мұртты, ұзын шекпенді, мәсі киген және киіз қалпақты адамдар. Сондықтан да Блок өзінің атакты өлеңдерінде сақтар (скифтер) келбетін суреттей отырып: «Асау атты ауыздықтап омыртқасын күйреткен, тарпаң келген күндерін өз ырқына үйреткен», – деп, тегін айтпаса керек [2].

Көшпелі Скифтер киіз үйлерде тұрған, жылқы еті мен қымыз олардың негізгі тамағы болды. Сәйгүлік пен шайқасты думандар олардың тұрмысын

айқындады. Соғыс тәңірісін қастерледі, оның белгісі семсер* еді. / *өз мекеніне жыл сайын жүз елу арба отын әкеледі, – дейді. Герадот, өйткені ауа-райының қолайсыздығынан құрылыстар көбіне шөгіп кетеді. Осындай әр қорғанның төбесіне соғыс тәңірісінің бейнесі болып табылатын темір семсер қадалған. Бұл тәңірісіне скифтер әр жүзінші тұтқынды құрбан шалған/[3].

Скифтердің атты әскері сынаптай сырғитын, олар қарсыластарына садақ оғын қарша жаудыратын. Жеке тайпалардың басында көсемдер тұрды. Көсем қаза болғанда оның әйелдері, нөкерлері, аспаздары және ереуіл аттары өлтіріліп, бірге көмілетін. Грек, Рим, Ахмендік Иран жазбаларында «скифтер» – деген атпен белгілі болған сақтардың өте жауынгер халық ретінде аты шықты. Қарсыласына қатал, досқа адал сақтар қастасқан жауының қанын ішпей тынбаған. Шайқастарда жеңілген жауының жан терісінен шылбыр, бас сүйегінен ішімдік ішетін ыдыс жасап, жыл сайын өткізілетін мереке-мейрамдарда осындай ортақ ыдыстан ұрыстарда ерлігімен көзге түскен батырлар жұрт алдында ішімдік ішу бақытына ие болған. Үйір-үйір жылқы мен ірі қара табындар скифтердің негізгі байлығы болды. Бірақ мал шаруашылығын олар қатар жүргізді [4].

Біздің заманымызға дейінгі 529-558 жылдарда парсы елінде патшалық құрған Кирдің ажалы да сақтардан болыпты. Сақ әулетін басып алмақшы болып жорыққа шыққан Кирдің әскерлеріне қаһармандықпен қарсы тұрып, оларды қанды майданда қырғынға ұшыратқан сақтар Кирдің өзін қолға түсірген. Оны тұтқындаған сақ әулетіне кіретін массагет тайпасының жасақтары екен. Бұл жөнінде Герадот: «массагеттердің» әйел патшасы Томирис (Тұмар) шайқаста парсыларды жеңгеннен кейін, жарғақ тұлыпқа қан толтырып, оның ішіне парсы патшасы Кирдің басын салып, «аңсағаның қан еді, іш енді соны!» – деп, тұлыпты дарияға лақтырған [5].

Шабуылдау кездерінде скифтер Египетке дейін жетті, қамалдар мен қалаларды қиратып, жау шабуылдарын жеңіспен тойтарып отырды, тіпті әбден шыныққан және жақсы ұйымдасқан парсы әскерлері де олардан жеңіліп қала беретін. Бұдан сабақ алмай, сақтарды бағындыру ниетінен бас тартпаған парсы патшасы Дарий б.д. дейінгі 918 жылы ауыр қолмен сақтардың жеріне баса-көктеп кіргенде, бұл да сақтардың тегеурінді қарсылығынан қатты жеңіліске ұшыраған. Оны грек тарихшысы Полишен былай деп суреттейді: «Ширақ деген сақ жігіті өзінің денесін пышақпен жаралап, парсыларға қашып барып, өзін сақ бастықтарынан қорлық көрген етіп көрсетеді. Ширақ өзінің руластарынан кек алатын кісі кейіпіне кіріп, парсы әскерлерін оларға бастап барамын деп алдап, адастырып, сусыз шөлге апарады. Парсы басқыншылары судан, шөлден қырылады. Ақырында Ширақ оларға «мен сендерді адастырып, қырғынға ұшыраттым, елімді аман алып қалдым, мен дегеніме жеттім. Енді қолдарыңнан келгеніңді істей беріңдер», – деп, басын құрбандыққа тігіп келгенін паш етеді.

Әлемнің көп елдерін бағындырып, жеңімпаз қолбасшы атанған Александр Македонскийдің әскерлері де сақтардан ауыр жеңіліске ұшырап, қолбасшысының өзі жазылмайтын жарақат алған. Ширақтың ерлігін естіп, сақтардың батырлығы мен батылдығынан сескенген ол әскерін кері әкетуге асыққан.

«... Скиф мәдениетінің таралуы б.д. бұрынғы I мың жылдықта солтүстік Қара теңіз бойында, Кубаньда, Алтайда және Оңтүстік Сібірде, яғни Дунайдан Ұлы Қытай қорғандарына дейін көсіліп жатқан территорияда өмір сүрген негізінен көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың мәдениеті. Оңтүстігінде және Оңтүстік Батысында Эллиндік және Алдыңғы Азия мәдениетімен, Батыста - Кельт тайпаларының мәдениетімен, Шығыста - Орта Азия және Қытай мәдениетімен түйісіп жатқан мәдениет.

Ертедегі халықтардың мәдениетін зерттеп жүрген ғалым Лев Дмитриевич Любимовтың бұл пікіріне орай айтылар ой-сақтардың (скифтердің) мәдениетінің басқа құрлықта өмір сүрген халықтардың, соның ішінде Эллада елінің мәдениет пен өнерді, әдебиетті қастерлейтін ежелгі гректердің тануы, білуы талассыз екені. Орасан кең аумақта жатса да, осы екі мәдениеттің үйлесуі – ежелгі халықтардың ой-санасы мен эстетикалық ой-талғамдарының сол тұста да жоғары болғандығын мойындау бүгінгі ұрпақ міндеті [6].

Әрбір халықтың өз даралығы мен ерекшелігі, жекелей тегі болса, соған орай өз тілі, әдет-ғұрпы болатыны заңды құбылыс. Мәселен, қазақ халқының Эллада елімен қанша қашық болғанымен олардың араларындағы фольклорлық сюжеттік ұқсастықтарды айтпағанда, кейбір тілдік ұқсастықтары таңданыс туғызады.

Этнограф-ғалымдардың пікірінше, ежелгі грек тілінде «архе, архайос» сөздерінің аудармасы «ежелгі», «бастапқы» деген мағына берсе, қазақ тіліндегі баламасы «арғы» болмақ. Ежелгі грек тілінде «хаос» сөзінің аудармасы «есінеу», «мүлгу» болса, аудармасы «қуыс» болмақ. Ежелгі грек тіліндегі «бат», «батос» сөздері «терең», «тұңғыық» деп аударылса, қазақ тіліндегі баламасы (суға, сұйыққа) «бат», «бату» болмақ [7].

Ал Олжас Сүлейменовтың «Таңба тілі» еңбегінде сонау Европадағы көне латындардың кәдімгі қазақтың *текемет*, *текмен*, *шекпен* сөздері *текементум*, *текемен*, *текмен* делінсе, *тік*, *тігу*, *тігін*, *тоқу*, *тоқыма*, *тоқу* сөздері *тего*, *тегула*, *тога* киім тігуге байланысты және *тога* сөзінің римдіктердің сыртқы киімі болса, қазақтың *тоны* римдіктің сырт киімі, ал *тігіс* сөзі *текст*, *текстиль* тігіске байланысты айтылған сөздер. Сонда қалай, бұл кездейсоқтық па, әлде тіл туыстығы ма?... Ал мифопоэтикадағы ұқсастықтарды қайтеміз? [8].

Заманымыздың өткен ғасырындағы 60-жылдардағы зерттеулерге мән берсек, грек абызы Гомердің «Одиссея» поэмасындағы басты кейіпкердің еліне оралып, қаңғыбастың киімін киіп, ешкімге танылмай жүріп, кімнің

қас, кімнің дос екенін танып барып, нақты іске кіріскендігі турасындағы миф қазақтың эпостық жыры «Алпамыс батырдың» сюжетін қайталайтын ұқсастықтары тайға таңба басқандай көрінеді.

Қазіргі басылымдардағы зерттеулерге мән берсек, грек пен қазақ мифопоэтикасындағы ұқсастықтар жөніндегі айтулы тұжырымдар еріксіз мойын бұрғызады. «Қазақ әдебиетіндегі» Әмірхан Балқыбектің мына пікіріне көңіл қойсақ: «...көне гректер Қорқыт ата жайлы аңызды өте жақсы білген. Және Қорқыт ата туралы аңыздың бас кейіпкері грек емес, ат жалында ғұмыры өткен далалық болғандығы да ақиқат. Көне гректер оны Қорқыт емес, Хирон есімді кентавр ретінде танитын. Ұлылығына, ұлылығынан өріс алып жататын даналығына да шәк келтірмейтін. Оның көне мифологияда Геракл, Тезей, Ясон, Ахилл, ағайынды Диоскуралар секілді даңқты грек қаһармандарының ұстазы ретінде дәріптелуі де сол даналығына бас июден туған абзал ишараттар деп ұғынғанымыз дұрыс. Басқасын былай қойғанда, дәрігерліктің негізін салушы саналатын Асклепийдің де (Рим мифологиясында Эскулап) алғашқы тәлімгері осы Хирон болған еді дегеннің өзі неге тұрады. Иә, көне гректер Қорқыт – Хиронға бір кісідей-ақ тәу еткен» [9].

Осы әфсаналардағы Қорқыт пен Хиронның расында да бір кейіпкер екендігін нақтылай түсу үшін Ә.Балқыбек мынадай жайларға тоқталады: «Қайда барсаң Қорқыттың көрі» деген сөзді екі қазақтың бірі біледі. «...аңыз бойынша Қорқыт ата түсінде мола көреді. Моланың ажалының жақындап қалғандығын сездірген тұспал екендігін аңғарған ол өлімнен қашып жолға шығады. Бірақ қай тарапқа жол тартса да алдынан көр қазып жатқан адамдар кездесе береді. Қай-қайсынан да «кімге көр қазып жатырсындар?» деген сауалына алатыны «Қорқыт атаға» деген бір ғана жауап. Ақыры жердің бетінде татар дәмі қалмағандығын сезінген Қорқыт Ата Сырдың суына кілем төсеп, өзеннің ортасына қарай жүзеді. Су ортасында қобызын ойнатып отырып қалғып кеткен кезінде су жыланы шағып, ажалы содан келеді [9].

Көне грек мифологиясындағы Хирон жайлы аңыз да баяндалуы жағынан сәл басқашалау болғанымен осы төңіректен алыс кете қоймайды. Кезекті ерлігіне кетіп бара жатқан Геракл мен кентаврлардың болымсыз жерден шыққан қақтығысында Гераклдің гидра жыланның уына малынған жебелерінің бірі кездейсоқ ұстазы Хиронға тиіп кетіп, данагөй дала перзенті денесіне жайылған заһардан азаптанып өледі. Бір ғажабы, грек әфсанасы Хирон ажалсыздардың қатарынан болатын дейді. Бірақ тұла-бойын меңдеп бара жатқан удың күштілігі соншалық, Хиронның өзі Тәңіріден ажал жіберуін сұрауға мәжбүр болған. Тәңірі тілегін қабыл етіп, осылайша грек мифологиясындағы ең әйгілі кентаврдың жаны бақиға аттанады. Ұзын-ырғасы осындай болып келетін осы екі әфсанадан өзара ұқсас тұстарын суыртпақтай бастасақ, желелердегі мынадай ғажайып жақындықтарға ұшырасар едік:

1. Екі кейіпкер де ғұлама, данышпан жандар.

2. Екеуі де жыланның уынан өледі.

3. Екеуінде де ажалдан қашу мотиві бар, бірақ кездейсоқ себептерден өлімнің құрығына түседі.

Осы жайттарды ортаға сала отыра, «Егемен Қазақстан» газетінің бетінде ақын, ғалым Олжас Сүлейменовтің «Түркілер күнінің батуы мен шығуы» атты зерттеу мақаласындағы аңыздық кейіпкерлер Көр-ұғлы және Қорқыт ата жайлы пайымдауларын айтып, олардың б.д.д. II-I мыңжылдықтар арасында Жер орта теңізі төңірегін мекендегені және олардың жаңа, жас күн және батып бара жатқан күн секілді ұғымдарды білдіргендігі, яғни ғалымның тұжырымы, Көрі ұстаз Хирон батып бара жатқан күннің белгісі болғанда, тұла бойын күш кернеген шәкірт Геракл жаңа ғана рауандап атып келе жатқан бала күн. Бірақ ол да өз кезегі келгенде ұстазы Хиронның артынан жөнелмек. «Қорқыт ата мен Көр-ұғлы жайында да осыны айтуға болады. Қорқыт та бар жиған-тергенін Көр-ұғылыға үйретіп, өзі келмекке кетпек. Кезегі келгенде Көр-ұғлы да артынан еріп келе жатқан жаңа, бала күнге үйретеді» [8].

Ал теңіз тәңірісі Посейдонның ұлы жалғыз көзді дәу Полифем образы Қорқыт жырындағы Төбекөзді еске түсіреді емес пе. Тіпті, Жалғыз көзді дәу жайлы әңгіме сонау сақ заманынан бері қарай бар екенін айта келіп, ғалым Ө.Қоңыратбаев: «...қырғыздарда жалғыз көзді дәу ертегісі бар. Б.э.д. VІІ-VІ ғасырларда Азияға келген гректер сол аңыздарды жазып алып «Одиссея» жырына қосқан» деп жазған. «**Азияға келген гректер**» дегеніне қарағанда гректер біздің жерімізге келгені ғой. Әлде бұл жай айтыла салған сөз бе?

Еріксіз әдебиеттерге үңілсек, шведтің айтулы ірі зерттеушілерінің бірі, Грекияның тарихы мен әдебиетіне үлкен еңбек сіңірген ғалым Андрэ Боннар төмендегідей пікір білдіреді: «Балкан маңында мекен еткен эллиндік тайпалар көбіне-көп көшпенді өмір кешкен-ді. Шатырларда тұрған көшпенділердің негізгі қарулары алғашында ағаштан, кейін қоладан жасайтын да, аулайтындары жабайы аңдар мен текелер болған. Ең жылдам дейтін жануардың бірі жылқыны қолға үйретіп, аң шаруашылығын өздерінің негізгі кәсібіне айналдырды. **Эллада** (Эллин – гректердің өзін-өзі атауы, гректер өздерінің елін Эллада, Эллас (Ελλάς) деп атаған. Деректерде Эллада атауы Грекияның солтүстік бөлігіндегі бір аймақтың атауы. Гомерде Эллада – Фессалияның оңтүстігіндегі бір бөлік қана, ал Аристотельде Эпир өңірінің бір тұсы. Жазба деректерде халықтық этнонимге б.з.д. VІІІ-VІІ ғасырларында енеді [10]. Ал аңыздар мен әфсаналарға мән берсек, олардың жеке шежіресі алдымыздан шығады. Алғашында тірлік иесі ретінде әлемде Уран мен Гея пайда болса, одан Иапет, Иапеттен - Прометей, Атлант, Менетий, Эпиметей туады, ал Прометейден – Девкалион, одан – Эллин, Эллиннен - Эол (эолийліктер), Дор (дорийліктер), Ксуф атты балалары дүниеге келген - И.М) деген атты иеленген құрлықта мекен етіп, тың жерді игере бастады. Бұл халық өзінің осы уақытынан бастап, қалалық емес,

көбіне ауыл шарушылығымен айналысып, шаруалар екендігін, тіпті Афинаның гүлденіп тұрғанында, Аттика ауылдарын ауыл шаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етіп отырған. Гректер көбіне дәнді дақылдар мен құрма ағаштары, жүзім өнімдерін өндірген. Көп уақыт өтпей, сол өндірген өнімдерін көрші жатқан Азия елдеріне апарып, өздерінің сұйық майлары мен шараптарын шүберек пен матаға айырбастауды үйренді. Бұдан кейін бұлар теңіз бетіне шығып, өздерінің түрлі бейнелер салынған құмыралары мен ыдыстарына құйылған сұйық майларын, шараптарын Қара теңіз жағалауларында тұратын туземдік елдерге апарып, олардағы бидай мен сұлыға айырбастап әкелетін дәрежеге жетеді. Бұл сол кездегі ел-жұрттың және қала халқының өсуімен байланысты еді. Ауыл шаруашылығымен арнайы айналысқанның нәтижесінде, коммерциялық, нарық қатынасы дами келе, алғашқы аң аулау кәсібі бірте-бірте жойылып, оның орнына климатқа жақын тағам өнімдерін жасауды, өндіруді қолға алды. Сол арқылы халықтың хал-жайы жақсарып, басқа мәдениеті жоғары елмен араласулары жиіледі.

Бұл үшін әрине теңізді игеруі қажет еді. Алғашында өздері солтүстіктен жер бетімен келсе, теңіздің не екенін, тіпті атауын білмейтін. Аш қарынды толтыру мақсатында, аң аулап, арып-ашқан мал артында салпақтап, ұзақ уақыт Азия далалары мен қазіргі Ресей жерімен жүріп өтіп, осы жерге де жетті. Жетті де сол жердің аборигендерімен соғыса, араласа жүріп, солардың теңіз деген мағына беретін *talassa* («таласса») сөзін қабылдайды. Өздерінің мәдениетінен жоғары аборигендерден кеме жасаудың тәсілін үйреніп, буырқанған алып толқындармен алыса жүріп, кемемен жүзуді әдетке айналдырады, тіпті финикийліктерден де асып түсетін дәрежеге жетеді.

«Жер өңдеушілер, теңізді игерушілер халқының алғашқы өркениетке жетудегі қадамдары осылай болса, енді келесі өнердің бірі – өз ойлары мен түрліше образдарды поэтика тілімен жеткізу еді» – дейді, Андрэ Боннар өзінің «Грекия өркениеті» деген еңбегінде. Ал гректердің қазіргі жер иелігіне ие болу уақытын б.д.д. 2000 мен 1500 жылдар деп белгілейді. Осы пікірге қарағанда, көне гректердің Азия елі, оның ішінде кең байтақ қазіргі қазақ даласында болуы әбден мүмкін.

«Грекияның қола заманы б.з.д. 2800-1200 жылдар аралығын қамтиды. Бұл дәуір мәдениетін «крит-микен» немесе «эгей мәдениеті» деп те атайды (Бұл мәдениеттің географиялық варианттары: Крит аралында – «миной мәдениеті», Грек құрлығындағысы – «эллада мәдениеті», Эгей аралдарындағысы - «киклад мәдениеті»). Ерте қола ғасырында (б.з.д. 2800-2100ж.ж.) Грек жерінің этникалық сипаты күрделі болған, олардың ішінен үстемдік құрған тайпаларды «пеласги» деп атайды. Осы кезеңнің соңына таман пеласгилерді дей-грек тайпалары жартылай ығыстырып шығарса, жартылай сіңіріп жібереді. Дей-грек тайпалары арасында «ахейліктер» мен «йонийліктер» күшейіп, үстемдікке ие болды.

Ахейліктер бастапқыда Фессалияда (Солтүстік Грекия) тұрып, б.з.д. 2 мыңжылдықтың басында Пелопоннес түбегіне және Эгей теңізі аралдарына қоныстана бастады. Міне, тарих білгірлері де, Гомер де Трояға жасаған дей-гректерді «ахейліктер» – деп атайды. Тарихшылардың тұспалдауынша осындай жорық б.з.д. 1200 жылдар шамасында болған көрінеді.

Грек тарихындағы темір ғасырының бастапқы кезеңі – б.з.д. XI-IX ғасырларды қамтиды. Б.з.д. 1200 жылдар шамасында солтүстік аймақтардан оңтүстікке «дорий» деп аталған грек тайпалары баса-көктеп кіре бастаған. Дорий тайпаларының басып кіруі Грекиядағы ахей мемлекеттерінің ыдырап, жоқ болып кетуіне жол ашты да, рулық-тайпалық қарым-қатынастардың қайтадан жандануына әкеліп соқтырды. Ал б.з.д. VIII-VI ғасырларда Грекияда полистік құрылыс – қала мемлекеттер қалыптасты. Жоғарыдағы пікірлерді нақтылай айтуымыздың басты мақсаты – грек елінің қазіргі жерге мекен тебуі және олардың көне түрік дәуірінде Азия, оның ішінде қазіргі қазақ даласында болуы ықтимал ма дегенге саяды.

Анахарсис туралы әдебиеттерде жиі айтылғанымен оның әлемдік мәдениетте орны жөнінде ғылыми басылымда өз орнын алған жоқ. Ал грек мәдениетімен араласы туралы ғалымдар Ғарифолла Есім мен Тұрсын Жұртбаев еңбектерінде егжей-тегжейлі айтылған.

Біріншіден, Анақарыстың шешесі грек қызы екендігі, екіншіден, оның жемісі арқылы грек тілін жете білгендігі және ең басты ұстанатын белгі – Анақарыстың сол тұстары гректің даналары Солон, Питтак, Клеобул, Фалес, Биант, Хилон сынды данышпандармен қатарлас, дәрежелес екені.

Ғалымның пікірінше, Анақарыс скифтерді ата-бабасынан билеп келе жатқан хан тұқымы. Нағыз қаракөк үзілмеген тектен тараған. Шешесі грек қызы. Сондықтан да Элладаның тілін үйреніп өскен. Өнерге, әсіресе сөз өнеріне ерекше құмартып, билердің шешендік кеңесіне қатысып, тыңдап, өзі де билік айтып ер жеткен. Әскери тағлым алған. Жорық басы болған. Скифтердің әдет-ғұрпын өте жетік білген. Ел іші бейбіт өмірге көшкен соң, немерелес бауыры Сабыл-Савлий хандық құрған кезде, жан-жағына үңіліп, дүниенің сырын білмекке ұмтылған. Элладаның шежіреші тарихшыларының, философтарының, мемлекет қайраткерлерінің еңбектерін өз бетінше оқып, танысқан. Әсіресе, мемлекеттік құрылым және заң арқылы басқару жүйесіне ерекше қызығып, соны білуге көңілі қатты құлайды. Скифтердің тұрмыс-тіршілігіне өзгеріс енгізуге тырысып, шарқ ұрды. Ақыры, ұшы-қиырсыз скиф даласынан аттанған ханзада әрі ділмар шешен Анақарыс Қоңырұлы «әлемнің жеті ғұламасының бірі» – Солонды іздеп, жыл қайыруымыздан бұрынғы 594-жылы не 586 жылы Эллада еліне бет алды...

...Геродоттың жазуы бойынша: «Элладалықтардың өнер-білімін үйреніп келу үшін Анақарысты Элладаға жіберген адам скифтің патшасы (IV.78) көрінеді. Зады ол Сабыл-Савмий емес, оның әкесі Иданфрис болуы керек. Ділмарлық толғауларында кемемен жүзгендерін жиі еске алып

отыруына қарағанда, Анақарыс Боспарға дейін салт атпен келіп, одан әрі қарай Афиныға кемемен сапар шеккен тәрізді. Басына жол серік те, күтуші де ертпеген өз күшіне сеніп шыққан себебі...

Ол заманда көшпелілер көсемнің мұрагері жігіт шағында қол бастап, елінің іргесін бекітіп, жауынгерлік өнерін шайқаста сынамай, алыс сапарға шықпаған. Сондықтан Анақарыс та әскери өнердің қыр-сырын жетік білген. Оған тіпті философ Диогеннің: «Скиф Анақарыс Гнурдың ұлы және скиф патшасы Кадидудтың бауыры еді, оның шешесі грек қызы, сондықтан да ол екі тілді де білетін. Ол скифтер мен эллиндықтардың дәстүрі, өмірде Адамнан беті қайтып көрмеген, кісіден сескенуді білмейтін еркін елдің бекзадасы білімнен де кенде емес еді. Туған анасының төркініне деген құрметі бала кезінен қалыптасып, оның да жүрегін қытықтап, сол елді көрсем-ау деген арманмен ер жетті. Кім нағашы жұртын жек көрсін. Қазақ: «Ер жігіттің үш жұрты бар: бірі – өз жұрты, екіншісі – қайын жұрты, үшіншісі – нағашы жұрты. Нағашы жұрты – сыншыл келеді», – дейді емес пе?! Шындығында да, Анақарыстың нағашы жұрты оны сынаудай-ақ сынап бағыпты». Осы еңбегінде Т.Жұртбаев, Анақарыстың Эллада еліне жетіп, онда гректерге танымал емші – балгер, қазіргі тілмен айтқанда дәрігер, ата-тегі скиф Тоқсарымен (Токсарид) жүздесіп, айтулы жақсы орындарын көрсетуді, атақты философ Солонмен кездестіруін өтінеді [11].

Тоқсары одан асықпай айналадағы жұртпен, Элладаның мәдени ошақтары мен өнерін, әдебиетін, ортаны таныту мақсатын көздейді. Бір жыл өткесін бөтен елдің қыр-сырымен жете таныс болған Анақарыс Солонмен жүздесуінің сәті түседі.

Әдеби мұралар мен әдебиет нұсқалары әдетте жазу, таңба, кейде ауызекі сөйлеу, фольклористика арқылы тарайтыны анық. Оған себепкер – көршілес жатқан елдердің бір-бірімен қоян-қолтық араласулары мен саудасаттық, шаруашылық қажеттіліктен туындайтын жайттан келетіні сөзсіз. Сол жөнінен келгенде, О.Сүлейменовтың 1998 жылы жарыққа шыққан «Таңба тілі» (Язык письма) деген еңбегіндегі мына пікірін өзгеріссіз берсек: «Древнегреческие историки, увидев сходства своих букв и названий с финикийскими, сочинили легенду о финикийце *Адм (Кадм) принесшим алфавит в Элладу. На ней зиждется научная версия о происхождении южноевропейских буквенных систем: финикийское – греческое – этрусское – латинское...» [8]

...Данные палеографии и словарей заставляют предположить более сложную последовательность распространения буквенных систем. Конечный этап перехода от первоиероглифического письма к буквенному можно представить в таком схематическом виде:

	----	финикийский- арамейский
протоалфавиты --	-----	протогреческие
	-----	этрусский, латинский

При этом новые письменности на первых порах тесно взаимодействовали между собой». Яғни, әр халықтың өз өркениетінің даму барысында таңбаның, әріптердің арқасында бір-бірімен араласулары нәтижесінде, өздерінің рухани мұраларымен бөліспеуі мүмкін емес.

Әдетте, халықтық шығармашылық алғашқы қауымдық құрылыстың әр ру-тайпаның ара-қатынасының шарықтау шегінде туындаған. Бұл жеке адам емес, бүкіл қауымның тәжірибесі мен олардың ішкі сезім-толғаныстарынан шығатынын еске алсақ, онда ертедегі пайда болған мұралар сол бүкіл қауымның, сол халықтың ортақ еншісі, меншігі. Ал сол туындаған тәжірибиелер мен әдеби әфсана немесе әдеби мұралар көршілес халықтарға тарайтыны талассыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [1] Кун Н.А. Ежелгі Греция мифтері мен аңыздары. – Алматы, 1979. - 492 б.
- [2] Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, 2002. - 132-б.
- [3] Салғараұлы Қ. Түрік халықтарының шығу тегі, түрік атауы жөнінде бірер сөз // Таң шолпан, №1. 2001. -108 б.
- [4] Серікқалиұлы. З. Дүниетану даналығы. – Алматы, 1994.- 230 б.
- [5] Геродот. История: Пер.Г.А.Стратановского. – Л., 1972. -604 б.
- [6] Маданов Х. Қазақ мәдениетінің тарихы. – А., 1998.-336 б.
- [7] Любимов Л. Ежелгі дүние өнері. – Алматы, 1980, 41-б
- [8] Олжас Сүлейменов. Язык письма. – Алматы, 1998. С. 94
- [9] Балқыбек Ә. Қорқыт ата Гераклдың ұстазы болған ба? // Қазақ әдебиеті, №7 (2741), – Алматы, 2020. -196 б.
- [10] Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. -308
- [11] Ақбердиева Б. Қазақ тіліндегі мифтік жүйе. Оқу құралы. (Оқу құралы). – Алматы, 2005. -146 б.

МРНТИ16.01.33

Н.М.Әшімбаева¹, Н.Қ.Шүленбаев², Б.Қордабай³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарның кандидаты

Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Алматы қаласы, Қазақстан

³А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Алматы қаласы, Қазақстан

ТЕРМИНЖАСАМ ЖӘНЕ АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР

Аннотация. 2020 жылдың 1 қыркүйегінде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына жолдауын ұсынды. Онда ғылым саласына байланысты мынадай пікір айтылған: «Ғылым саласын дамыту туралы да айтқым келеді. Бұл мәселе бойынша бізге тың көзқарас пен жаңа тәсілдер керек, сондай-ақ, халықаралық тәжірибеге арқа сүйеуіміз қажет. Үкіметке жыл сайын әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында 500 ғалымның тағылымдамадан өтуін қамтамасыз етуді, сондай-ақ, «Жас ғалым» жобасы аясында зерттеу жүргізу үшін 1000 грант бөлуді тапсырамын. Ғылымды қаржыландырудың және қолдаудың маңызды көзі – ірі кәсіпорындардың, әсіресе шикізат саласындағы компаниялардың қаражаты. Тапқан табыстың 1 пайызын ғылым мен технологияны дамытуға беру туралы қолданыстағы норма талаптары сақталмай отыр. Бізге елімізді ғылыми-технологиялық тұрғыдан дамыту жөніндегі арнаулы бағдарламалық құжат қажет. Оның басты міндеті ұлттық деңгейдегі нақты мәселелерді шешуге ғылымның әлеуетін пайдалану болмақ».

Соңғы жылдары аударылған немесе жасалынған терминдердің көпшілігі тілімізге сіңісіп кетті, ал кейбірі жалпы қолданысқа түсе алмады. Оның себебі – ондай терминдер термин жасау заңдылықтарына, табиғатына жауап бере алмайтын жасанды терминдер еді. Өткен жылдары Елбасы бас болып, жалпы қазақ қоғамы мен Терминком қостап бұрынғы, кейбір терминдердің халықаралық атауын қайта қайтару жайы сөз болуда. Мұның өзі терминжасам процесінде кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгенін көрсетеді. Егер бекітілген терминдерді жиі ауыстыратын болсақ, терминдерді қалыптастыру жүзеге аспайтын болады.

Тірек сөздер: термин, терминжасам, Терминком, терминжасам қағидаттары, термин баламасы, біріздендіру

Н.М.Ашимбаева¹, Н.К.Шуленбаев², Б.Кордабай³

¹Старший научный сотрудник Института языкознания им.

А.Байтұрсынулы, кандидат филологических наук,

Алматы, Казахстан

²Научный сотрудник Института языкознания имени

А.Байтұрсынулы, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

³Младший научный сотрудник Института языкознания имени

А.Байтұрсынулы, магистр гуманитарных наук,

Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ В ПРОЦЕССЕ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ И ПЕРЕВОДА

Аннотация. 1 сентября 2020 года Президент Касым-Жомарт Токаев представил народу Казахстана свое послание «Казахстан в новой реальности: время действий». В нем говорится следующее относительно области науки: «Хотел бы коснуться и вопроса развития науки. Здесь нужен свежий взгляд, новые подходы, опора на международный опыт. Поручаю Правительству обеспечить стажировку в ведущих научных центрах мира 500 ученых ежегодно, а также предоставлять 1000 грантов для молодых ученых на исследования по проекту «Жас ғалым». Важный источник финансирования и поддержки науки – средства крупнейших предприятий, особенно сырьевого сектора. Действующая норма об отчислении 1% от капитальных вложений на развитие науки и технологий работает непрозрачно. Зачастую эти средства просто перераспределяются внутри компаний. Поручаю Правительству обеспечить централизацию сбора и распределения данных средств через бюджет, исходя из общенациональных научных приоритетов. Хорошим шагом со стороны крупного бизнеса было бы принятие «шефства» над региональными университетами в части их научной деятельности. Нам необходим отдельный программный документ по научно-технологическому развитию страны. Его первостепенной задачей станет привлечение науки для решения прикладных проблем национального уровня».

Большинство терминов, которые переведены и образованы в последние годы, нашли широкое применение в языке, а некоторые из них не получили широкого распространения. Причина в том, что такие термины являлись искусственными терминами, которые не могли отвечать требованиям принципов терминологического образования. В последние годы по инициативе главы государства и при поддержке казахского общества поднимается вопрос о возвращении прежних названий терминов, переведенных ранее на казахский язык. Это свидетельствует о том, что термины переводились в спешном порядке и в процессе кампаний. Если будем часто менять утвержденные термины, то не будет осуществляться формирование терминов.

Ключевые слова: термин, терминологическое образование, Терминком, принципы терминологического образования, эквивалент термина, унификация

N.M.Ashimbayeva¹, N.K.Shulenbayev², B.Kordabay³

¹ Senior researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, candidate of philology, Almaty, Kazakhstan

² Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Master of arts, Almaty, Kazakhstan

³ Junior researcher of the Institute of Linguistics named after
A. Baitursynov, Master of arts, Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS IN THE PROCESS OF TERM FORMATION AND TRANSLATION

Annotation. On September 1, 2020, President Kassym-Jomart Tokayev presented his message to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: time for action." He expressed his opinion concerning the field of science: "I would like to touch upon the issue of the development of science. Here we need a fresh look, new approaches, reliance on international experience. I instruct the Government to provide internships in the leading scientific centers of the world for 500 scientists annually, as well as provide 1000 grants for young scientists for research under the Zhas Galym project. An important source of funding and support for science are the funds of the largest enterprises, especially the raw material sector. The current norm on the deduction of 1% of capital investments for the development of science and technology is not transparent. Often these funds are simply redistributed within companies. I instruct the Government to ensure the centralization of collection and distribution of these funds through the budget, on the basis of national scientific priorities. A good step on the part of big business would be to take "patronage" over regional universities in terms of their scientific activities. We need a separate program document on the scientific and technological development of the country. Its primary task will be to attract science to solve applied problems of the national level".

Most of the terms that have been translated and formed in recent years have found wide application in the language, and some of them are not widely used. The reason is that such terms were artificial terms that could not meet the requirements of the principles of term formation. In recent years, at the initiative of the head of state and with support of Kazakh society, the issue of returning the former names of terms previously translated into Kazakh has been raised. This indicates that the terms were translated in the process of haste and campaigning. If we often change the approved terms, then the formation of terms will not be carried out.

Keywords: term, term formation, Termcom, principles of term formation, term equivalent, unification

2020 жылдың 1 қыркүйегінде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына жолдауын ұсынды. Онда ғылым саласына байланысты мынадай пікір айтылған: «Ғылым саласын дамыту туралы да айтқым келеді. Бұл мәселе бойынша бізге тың көзқарас пен жаңа тәсілдер керек, сондай-ақ, халықаралық тәжірибеге арқа сүйеуіміз қажет. Үкіметке жыл сайын әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында 500 ғалымның тағылымдамадан өтуін

қамтамасыз етуді, сондай-ақ, «Жас ғалым» жобасы аясында зерттеу жүргізу үшін 1000 грант бөлуді тапсырамын. Ғылымды қаржыландырудың және қолдаудың маңызды көзі – ірі кәсіпорындардың, әсіресе шикізат саласындағы компаниялардың қаражаты. Тапқан табыстың 1 пайызын ғылым мен технологияны дамытуға беру туралы қолданыстағы норма талаптары сақталмай отыр. Бізге елімізді ғылыми-технологиялық тұрғыдан дамыту жөніндегі арнаулы бағдарламалық құжат қажет. Оның басты міндеті ұлттық деңгейдегі нақты мәселелерді шешуге ғылымның әлеуетін пайдалану болмақ» [1].

Салалық терминдерді жасауда сала мамандары мен тіл мамандары бірлесе жұмыс жүргізуі қажет. Сонда ғана терминжасам қағидаттарына сәйкес келетін жұрт жатсынбай қабылдайтын, жаңа салалық терминдер жасалып, қалыптасады. Алайда іс жүзінде бәрі басқаша. Бізде терминжасаммен оның қағидаттарын білмейтін, тіпті кейде белгілі бір сала маманы болып табылмайтын қарапайым адамдар да өз терминдерін ұсынады.

Соңғы жылдары аударылған немесе жасалынған терминдердің көпшілігі тілімізге сіңісіп кетті, ал кейбірі жалпы қолданысқа түсе алмады. Оның себебі – ондай терминдер термин жасау заңдылықтарына, табиғатына жауап бере алмайтын жасанды терминдер еді. Өткен жылдары Елбасы бас болып, жалпы қазақ қоғамы мен Терминком қостап бұрынғы, кейбір терминдердің халықаралық атауын қайта қайтару жайы сөз болды. Мұның өзі терминжасам процесінде кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгенін көрсетеді. Егер бекітілген терминдерді жиі ауыстыратын болсақ, терминдерді қалыптастыру жүзеге аспайтын болады. Бұған байланысты «Терминком kz» порталының мәліметі мынадай:

- 1971-1991 жылдары бекітілген терминдер саны – 2748 (оның ішінде шет тілдік атауы сақталғаны – 41.0 %, қазақ тіліне аударылғаны – 19.7 %, шет тілі және қазақ тілі сөзінің араласқаны – 39.3 %;

- 1992-2016 жылдар аралығында бекітілген терминдер саны – 15963 (оның ішінде шет тілді атауы сақталғаны – 35.3 %, қазақ тіліне аударылғаны 23.3 %, шет тілі және қазақ тілі сөзінің араласқаны – 41.4 %;

- тек соңғы жылдары ғана терминком 8000 мың жаңа термин бекіткен.

Аталған мәліметте Терминком *фонтан, фортепиано, хирург, композитор, балкон* ретінде бекіткен терминдердің халық арасында, тиісінше, *субұрқақ (бұрқақ, шаптырма), күйсандық, оташы, сазгер, қылтима* болып қолданылып жүргені сөз болады. Бұл типтегі сөздер енді қайта қаралады делінген. Бұрын қазақ тіліне *мұрағат, мұражай, мәселе, үдеріс, апат* болып аударылған *архив, музей, проблема, процесс, авария* сөздеріне бұрынғы халықаралық атауы қайта қайтарылып бекітілді. Сонымен қатар, Терминком бекіткен, мысалы, *ұйық (носки), компас (құбылнама), көзек (глазок), салпыншақ (брелок), тәсім (схема)* сынды көптеген атаулар халық арасында қолданыс таппағаны, оларды қайта

қарастыру қажеттігі айтылған. Сондай-ақ, *әнұран (гимн), пайыз (процент), иегер (лауреат)* сөздерінің де қайта талқыланатыны, бекітілетіні хабарланған. Сонымен, тәуелсіздік жылдары қазақ тіліне аударылған біршама сөздерге халықаралық атауы қайта берілетін болады. Бұдан терминжасамда кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгендігі байқалады.

Тілдегі сөздерді қолдануда ғылыми стил мен көркем әдебиет, ауызекі, т.б. стилдер қоланылатыны белгілі. Олай болса, ғылыми стилде тек Терминком бекіткен терминдер ғана қолданылуы қажет, өйткені терминге жарыспалылық, синонимділік – жат нәрсе. Ал бұл ұғымдар тек көркем әдебиет, ауызекі және т.б. стилдерде қолданылуы заңды құбылыс болуы тиіс, өйткені жарыспалылық, синонимділік, көпмағыналылық әдеби тілдің сөздік қорын байытып, терминжасаудың негізгі көзі саналады. Мұнда әдеби тілден терминге өту үрдісі жүретін болады. Әдеби тілінде синоним, жарыспалы сөздер неғұрлым көп тілдер бай тіл болып саналады. Ендеше, ол сөздердің термин болу, терминдену мүмкіндігі жоғары. Сонда біздің айтарымыз: ғылым тілінде, ғылыми стилде тек Терминком бекіткен сөз ғана қолданылуы керек те, сөздердің жарыспалы нұсқалары, синонимдер, көп мағыналы сөздер басқа әдеби стилдерде (көркем әдебиет, іс-қағаздары, ауызекі) қолданыла берілуі қажет.

Мысалы, *публицистика* сөзін Терминком *публицистика* ретінде бекітсе де, оның әдеби және ауызекі, т.б. тілде *беренсөз, замансөз, қоғамсөз, көсемсөз, мәндісөз* жарыспалы нұсқалары (әсересе, жазушылар, журналистер арасында айтылатын «*көсемсөз*» сөзі) құлаққа жағымды да естіледі, сөзжасам талаптарына да сай, жиі қолданылады әрі ол заңды да. Өйткені, тіл тұтынушысы бар жанды құбылыс іспетті. Бұл сөздердің де бірін келешекте терминком *публицистика* сөзінің аудармасы, яғни термин сөз ретінде бекітуі де мүмкін. Олай болса, терминком бекіткен сөз ғылыми стилде, ал бекітпеген өзге жарыспалы сөздер басқа стилдерде қолданыла берілуі үздіксіз процесс.

Әдеби тіл сөздерінен өзге тілде қарапайым, арго, жаргон сөздер бары да рас. Бүгінде ауызекі тілде қолданылып жүрген *қылтима (балкон), шаптырма (фонтан), шомылма (ванна)* сөздерін түсінбейтін жұрт оларды «Терминком бекіткен» деген жалған ақпараттар таратып қалады. Терминком ондай сөздерді бекітпейді және бұл сарындас сөздер жаргон сөздер ретінде халық арасында қолданыла береді әрі әдеби тіл элементі болып саналмайды. Тіпті ондай сөздерді терминжасам қағидатынан бейхабар біреулер әдейі жазып қолдануы да мүмкін. *Балкон* сөзінің тілде *қылтима, самалдық, балахана* нұсқалары қолданылып жүр. Бірінші сөз жаргон сөз болса, кейінгі екі сөздің болашақта құрылыс термині ретінде қабылдану мүмкіндігі бар.

«Түсіндірме сөздікте» *балахана* сөзіне мынадай анықтамалар берілген: Балахана зат. 1. *Үйдің екінші қабатында болатын төбесі ашық*

құрылыс бөлігі, балкон. Балаханада жатқан қарт осы жорықта дертке шалдықты (Д.Досжанов. Тұлпар). Лянжау үйлері қора ішінде, сыртқы қабырғалары тесіксіз тұтас, көбінің төбесінде «балахана» аталатын қондырмалары бар (С.Мұқанов. Алып адам.). 2. *Балалар бөлмесі*. Оң жақ қатарда өзге балалары мен күтушілер тұратын балахана (С.Мұқанов. Аққан жұлдыз). 3. *Көші-қон кезінде түйенің үстіне салынатын қом*. Сейтбектің бәйбішесі таяқ тастам жерге жүруге қаншама әзірленіп, ақ бас атан қомданып, балахана артқызып, басын бір қызға жетектетіп, артынан екі жігітке айдататын (М.Мағауин. Аласапыран). Өңмендеп келе жатқан үзік керуен қалт кідірді. Соңғы түйедегі балаханадан тағы сарнаған жат үн шықты (Д.Досжанов. Жібек) [2, 671].

Сөздікте *қылтима* сөзінің зат есім мағынасы емес, «өкпелегіш» (сын.е.) мағынасы берілген. Ал *самалдық* сөзі «Самалдық зат. этн. 1. Ұзақ сапардан адам әкелген сәлемдеме, сый-сияпат. Самалдық зат. өс. 2. Көкөніс дақылы».

Фонтан сөзінің *субұрқақ* баламасы да қолданылып жүр. ТС-те *субұрқақ* сөзі былайша берілген: *Субұрқақ зат. Қысым күшімен құбырдан, түтіктен не басқа бір көзден жоғары атқылайтын сұйықтық шапсымасы*. Римнен аттанарда Требус *бұрқағындағы* ауызға шақа ақша-монета тастап кетсеңіз, бұл жерге қалайда қайтып ораласыз деген сенім-наным бар (С.Абдрахманов. Елдік сыны). Табиғи ресурстар және табиғатты пайдалануды реттеу департаменті, сондай-ақ шаруашылық субъектілері өкілдеріне *субұрқақтар* мен сужылғаларын тиісті деңгейде ұстап тұру тапсырылды («Алматы ақшамы») [3, 329]. *Бұрқақ* сөзі «*жел*» мағынасында беріліпті.

Бүгінде латын графикасына көшуге байланысты терминдерді таңбалау, халықаралық атауларды дұрыс жазу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл орайда өткен ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ зиялыларының еңбектерінің маңызы зор.

1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылады да оны А.Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

- а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;
- ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;
- б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, Еуропа сөзін алу (Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926).

Бүгінгі таңда осы дереккөздердің қатарына Қытай қазақтарының тілін де алуға болады. Қытай қазақтарының тіліндегі көптеген атаулар қазіргі әдеби тілімізге берік орнығып келеді. Мәселен, компьютердегі «mouse» сөзінің баламасы («мышка») ретінде бастапқыда «тышқан» сөзі қолданылып келсе, кейін қандас бауырларымыздың тіліндегі «тінтуір» сөзі

орнықты. Сондай-ақ «балкон» сөзінің баламасы ретінде көпшілік күлкіге айналдырып жүрген «қылтима» атауының орнына (дұрысында, бұл атау ғылыми, үлкен сөздіктерде тіркелмеген) Қытай қазақтары «самалдық» сөзін пайдаланады.

Қазақстанда жекелеген аудармашылардың немқұрайдылығынан жаңсақ аударылып кеткен атаулар бар. Мәселен, «удостоверение личности» тіркесінің баламасы «жеке куәлік» түрінде алынып жүр. Дұрысында, «жеке куәлік» дегенді қазақ тіліне аударсақ, личное удостоверение болады. Расында, жеке куәлік көп. Кез келген куәлік (жүргізуші куәлігі т.б.) – иесіне ғана тиесілі, жеке құжаты. Себебі онда аты-жөні жазылған, басқа адам пайдалана алмайды. Ал «удостоверение личности» дегеніміз – Қазақстан Республикасының азаматы екенін танытатын, 16 жасқа толғаннан кейін ғана берілетін, адамның жеке басын куәландыратын құжат, паспорттың бір түрі. Паспорт екіге бөлінеді: ел ішінде қолданылатын және шет мемлекеттерге шыққанда қолданылатын құжат. Шетелге шыққанда қолданылатын құжат кез келген жаста беріле береді. Ал ел ішінде қолданылатын құжат Қазақстан Республикасының азаматы 16 жасқа толғанда ғана беріледі. Осы орайда Қытай қазақтары «удостоверение личности» тіркесінің баламасы ретінде «азаматтық куәлік» деп қолданып жүр. Бұл балама құжаттың сипаттамасына дәлірек келеді. Алайда «азаматтық» сөзінің орнына «азамат» деп қана алуға болады. Себебі қазақ тілінің табиғатына сәйкес зат есім басқа зат есімнің алдынан келгенде ешқандай қосымша жалғанбай-ақ анықтауыштық қызмет атқарады (алтын сағат, ағаш қасық т.с.с.). Оның үстіне «азамат» сөзін ер адамдарға ғана қатысты қолданып, әйел адамдарды «азаматша» деп атау да қазақ тілінің табиғатына жат. Қазақ тілінде -ша/-ше жұрнағы кішірейту мәнді қосымшаға жатады (сандықша, көрпеше, қобдиша т.с.с.). Тілімізде ана, әйел, бәйбіше, қарындас, сіңлі т.с.с. әйел адамдарға ғана қатысты қолданыстар болғанмен, ол жалпылық сипат ала бермейді. Сол себепті мәжіліс төрағасы, аға ғылыми қызметкер, т.с.с. тіркестер қалыптасқан. Осы тұрғыдан алғанда, «удостоверение личности» тіркесінің баламасы ретінде «азамат куәлігі» деп алсақ, тіліміздің табиғатына да сәйкес келер еді әрі құжатты дәл сипаттар еді. 16 жасқа толған жеткіншек бұл құжат қолына тиетін күнді асыға күтіп, бойын қуаныш кернеп, патриоттық сезімге бөленер еді. Латын әліпбиіне көшкен соң тіліміздегі қате қолданыстарды реттестіріп, жүйелеп алу қажеттігі даусыз. Елдігімізді танытатын, Қазақстан Республикасының азаматы екенімізді білдіретін құжаттағы қателіктерді жойып, терминдерімізді, жаңсақ түсініктерді реттестірудің орайы келді.

Қазіргі таңда Терминком қайта қарастырғалы жатқан архив, музей, процесс, авария сөздерінің, тиісінше мұрағат, мұражай, үдеріс, апат сияқты сәтті аудармалары тілде, халық арасына барынша сіңісіп қалған еді. Алайда біреулерге ұнамады деп оларды қайта бұрынғы нұсқасына көшіру де дұрыс болмас деп ойлаймыз. Ал олай болған жағдайда олар әдеби тілде жарыспалы түрде қолданылып жүрері ақиқат.

«Термин шығармашылығы кезінде жарыса қолданылып жүрген баламалардың біріне тоқталып, оны арнаулы ұғымның атауы ретінде терминологиялық лексикада тұрақтандыру процесін **біріздендіру** деп түсінетініміз белгілі. Біріздендіру жұмысы, ең алдымен, ұғым мазмұнын дәл бермейтін, терминге қойылатын талаптарға сай келмейтін атаулардан арылып, сәтсіз жасалған баламалар мен терминологияда ретсіздік туғызып, жарыса қолданылып жүрген нұсқаларды сараптан өткізіп, солардың бірін тілде орнықтырудан бастау алуға тиіс» [4, 124-б.].

Терминологияны біріздендіру жайында белгілі тілші-терминолог, профессор Ш.Құрманбайұлы былай дейді: «Терминологияны біріздендіру бірнеше сатыдан тұратын ауқымды да күрделі жұмыс. Тілші-терминолог ғалымдар терминологияны біріздендірудің бес сатысын атап көрсетіп жүр. Бірінші – белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде біріздендіру; екінші – сала шеңберінде біріздендіру; үшінші – нақты бір ұлт шеңберінде біріздендіру; төртінші – туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру; бесінші – тіларалық, ұлтаралық, халықаралық, бүкіл ортақ терминдері бар тілдер арасындағы біріздендіру» [5, 121].

Терминдерді бірізді әрі ретті қолдану сәтті жүруі жолында мынадай басты принциптер болу қажет:

1. Терминжасамдағы басты принцип - «төл тілдің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану». Ол былай жүзеге асады: а) кірме сөзге тілімізден қажетті жаңа балама сөз (*айтылым, жасалым, көптесім, мәндесім, қарсыласым, аттасым, әдістеме, буынтаным*) табу; ә) байырғы көнерген сөздерге (*құн, бәйге, тұсаукесер, жасақ, айдауыл, қарауыл, алқаби, шолғыншы*) жаңа терминдік мағына үстеу арқылы термин жасау. Мұнда тілдегі ертегілерден, тұрмыс-салт жырлары, қисса-дастандар, тіпті ауызекі тілдегі сөздерден де алуға болады.

2. «Туыстас түркі тілдерінен термин алу (*ұшақ, т.б.*)» принципі. Бұл ортақ түркілік терминологиялық қор қалыптастыруға, түркі тілдерінің ықпалдасуына септігін тигізері сөзсіз.

3 «Кірме терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшелігін ескере отырып қабылдау (*режім, реліс, зауыт, сиез, пойыз*)».

4. «Аударуға келмейтін және дүниежүзінің бірнеше тіліне ортақ халықаралық терминдерді аудармай беру (*музей, архив, композитор, пианино*). Бұл да бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселеге айналды.

Терминдерді реттеу, біріздендіру, стандарттау және бекіту бойынша мынадай жұмыстар жүргізілуі тиіс:

- терминком терминдерді бекіткенге дейін талқылайтын орта құру;
- жаңа терминдерді бекітпес бұрын қалың жұртшылық, сала мамандары мен тілшілер талқылауынан өткізу;
- мемлекеттік органдардағы, мерзімді баспасөздегі, түрлі жарнамалардағы терминдердің берілуін қадағалайтын орган құру;

- жаңа жасалған салалық терминдерді мерзімді баспасөзде жариялап, қалың жұртшылықпен таныстырып отыру;

- термин жасау процесінде сала мамандары мен тілші ғалымдардың бірлесе жұмыс жасауын жолға қою;

- терминдердің синонимділігін, көпмағыналылығын болдырмау;

- бір кірме сөзге мүмкіндігінше «бір төл сөзнұсқа беру» принципін ұстану.

Бүгінде тіліміздегі терминдер тар мамандық, сала, ұлт шеңберінде ғана біріздендірілу сатысында. Ал туыстас, халықаралық тілдер арасындағы біріздендіру ісі дұрыс жолға қойылмай отыр.

Тілдегі сөздерді сөздіктерде бірізді берудің мынадай екі жолы болуы қажет:

1. Көлбеу (горизонталды) біріздендіру. Біріздендірудің бұл түрі бойынша аударылған кірме сөзге берілген бірнеше жарыспалы нұсқаның Терминком қабылдағанын ғана сөздікте беру. Ол былайша қолданыс табады:

Публицистика – **публицистика**, беренсөз, замансөз, қоғамсөз, көсемсөз, мәндісөз, немесе

Принцип – принцип, **қағидат**, қағида, ұстаным

2. Тік (вертикалды) біріздендіру. Бұл біріздендіру жолы бойынша аударылып берілген кірме сөздің түбірлес сөзі де, ол сөз қатысқан тіркес сөз де негіз сөз қалай аударылса, сол нұсқада аударылуы қажет. Бұл жағдайда да Терминком бекіткен нұсқа алынуы қажет. Ол мынадай көрініс табады:

Публицистический – **публицистикалық**, беренсөздік, замансөздік, қоғамсөздік, көсемсөздік, мәндісөздік.

Публицистика информационная – **ақпараттық публицистика**, ақпараттық көсемсөз

Публицистика художественная – **көркем публицистика**, көркем көсемсөз

Публицистический рассказ – **публицистикалық әңгіме**, көсемсөздік әңгіме

Публицистическая повесть – **публицистикалық хикаят**, көсемсөздік хикаят немесе

Принципиальный – принципті, **қағидатты**, қағидалы, ұстанымды

Принцип абстракции – **абстракция қағидаты**, абстракция принципі, абстракция қағидасы, абстракция ұстанымы

Принцип двухзначности – **қайшылық қағидаты**, қайшылық принципі, қайшылық қағидасы, қайшылық ұстанымы

(Ескерту: мұнда белгіленген сөз ғана сөздікте берілуі тиіс).

Терминологияны бұрыс, жүйесіз құру, оны мұқият және ретті қолданбау салдарынан пайда болған терминологияның қанағаттанарсыз жағдайы кейіннен практикалық қателерге алып келеді, күмәнді және қате түсініктер жасауға ықпал етеді, оқырманнан артық уақыт пен еңбек

шығынын талап етеді. Терминологияны реттеу жөніндегі жұмыстар терминология жұмыстары қағидаттарының тиісті білімдерінсіз орындалған жағдайда қажетті нәтиже бермейді.

«Терминологияның тағы бір кемшілігіне бір түсінікке бірнеше терминді қолдану (терминдер синонимиясы) болып табылады. Термин-синонимдерге мынадай мысалдар келтіруге болады: «жанды күш» және «кинетикалық энергия», «күштер жүйесінің бас векторы» және «қорытындылаушы күш» (теориялық механика), «көлденең күш», «кесу күші», «үгілу (жарылу) күші», «ығыстыру күші», «қиюшы күш» (құрылыс механикасы). Жалпы тіл сөздерінің көпмағыналылығы мен синонимиясы тілдің икемділігі мен байлығына ықпал етіп, заңдылық құбылыс болған жағдайда терминдердің көпмағыналылығы мен синонимиясы терминологияның елеулі кемшілігі саналады. Көпмағыналы терминдер терминологияның дәлсіздігін тудырады, практикалық қателерге әкелуі мүмкін, ал термин-синонимдер терминологияны қажетсіз баяулатады, мамандар арасында бір-бірін түсінбеушілікке, ерекше терминологиялық диалектілердің тууына алып келеді» [6, 4].

Терминологияны біріздендіру барлық аталған кемшіліктерді жоюды мақсат етеді. Бұл кемшіліктерді кейбір сәтсіз терминдерді қарастырып және оларды басқаларымен ауыстырумен шешуге болмайды. Белгілі бір саланың терминологиясын біріздендіру үшін белгілі бір пәннің түсініктер жүйесіне сәйкес келетін терминдерді жүйеге келтіру қажет.

Көптеген пәндерде түсініктер жүйесі жоқ болғандықтан, терминологияны біріздендіру жұмысында белгілі бір пәндегі түсініктер жүйесіне, яғни олардың арасында байланыс орнату, топтастыру мен анықтамалар құрудан бастауға тура келеді.

«Сондықтан, терминологияны біріздендіру мен әзірлеу бойынша сәтті жұмыс үшін, жалпыдан жалқыға бару үшін, жалпы (түрлік) ұғыммен бірге (мысалы, коррозия) сол түсініктің түрлеріне (химиялық коррозия және электрхимиялық коррозия), ішкі түрлерге (газдық, сұйық, атмосфералық, топырақтық), топтарға және т.б. бөлінуін беру арқылы түсініктердің ғылыми негізделген топтастырылуы мейлінше қажет» [6, 5].

Олай болса, топтастыру нәтижесінде түсінік қатарлы және ықшамды жүйені құрайды және топтастырудың әр мүшесі бұл жүйеде өз орнын алады. Топтастырусыз толыққанды ғылыми негізделген терминологиялық жүйені жасау мүмкін емес, терминнің формасында емес, түсініктер мәнінде жасырын жатқан терминологияның негізгі кемшіліктерін ашу жүзеге аспайды.

Терминология – ғылым мен техника тілін дамытатын лексиканың бірден-бір күрделі қабаты. Сонау 30-жылдардың өзінде-ақ Қ.Жұбанов: «Казахские языкознание лишь начинает оформляться в качестве самостоятельной науки. И как всякая наука, он может завершить стадию своего оформления не на базе общих абстрактных схем, а путем разработки

отдельных проблем, чтобы из этих конкретных разработок складывалась наука о казахском языке», – деп жазған болатын [7, 273].

Бүгінде жаңа терминдер мен атаулар жасау ісі біртіндеп реттеліп, терминдер жайында салмақты ой, салиқалы пікірлер айтатын, көңілге қонымды, құлаққа естірге жағымды терминдер ұсынатын тіл жанашырлары көптеп саналады. Мысалы, белгілі терминолог-ғалым Б.Қалиевтің *анатомия, косметика, маятник, пленка, рецепт, факт, функция* деп аталып, жазылып жүрген сөздерді қазақша *тәнтану, риан, бигеш, жұқалтыр, дәрел, мәнбі, берне* деп, ал *артист, театр, спектакль, концерт, магистр, медаль, рельс, цемент* деп орысша қолданылып жүрген сөздерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшелігі бойынша *әртис, тыйатыр, іспектәкіл, кәнсерт, мәгістір, медәл, реліс, семент* түрінде қолдануға болады деген еді. Ғалымның бұдан бірнеше жыл бұрын айтқан бұл ұсыныс-пікірлері бүгінгі таңда, яғни жаңа латыннегізді қазақ ұлттық әліпбиіне өту кезеңінде өте өзекті және көптеген сөздерді тілімізге икемдеп алу үрдісінде жүзеге асырылатыны белгілі болып отыр.

Термин жасау ісімен шұғылданып жүрген Қ.Юсуфтың ұсынған *идентификация – тақылеттестік, мотив – мәтін, толерантность – тағаттылық, амбиция – мардат, логика – пайым, акт – кесім, норматив – низам, нормативные-правовые акты – низамдық-хұқылық кесімдер, функция – уәзипа, ведомство – идара, флора – нәбетат, фауна – мақұлықат, режим – уәжіп, контракт – бекім, шартнама, тоқтам, категория – санат, патрульдік полиция – шолғыншы полиция, лоббизм – денеу, лоббирование – денеушілік, вызов – талқы* нұсқалары да көңілге қонады.

Қысқасы, кез келген тілдің терминологиясы қарыштап дамуы үшін белгілі бір ұстанатын, нақты термин жасам қағидаттары болуы қажет және терминологиялық жұмыстар (реттеу, біріздендіру, нормалау, стандарттау) қатар жүргізілгені дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] akorda.kz/kz/addresses...of_president...zholdauy-2020...
- [2] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық // Құрас. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011. 2-том. А.Б. – 744 б
- [3] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық // Құрас. А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. 13-том. – С-Т. – 752 б.
- [4] Құрманбайұлы Ш. Терминология мәселелері. 2-кітап. – Астана: 1-С-Сервис ЖШС, 2006. – 228 б.
- [5] Құрманбайұлы Ш. Терминтану. Оқу құралы. – Астана, 2007. – 160 б.
- [6] Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии / под ред. академика А.М.Терпигорева. Издательства академии Наук СССР. – М.: 1952. – 245 с.

[7] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ПРОФЕССОР Ж.МАНКЕЕВАНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӨЛІ ТҮБІРДІҢ ФОНЕТИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада профессор Ж.Манкееваның өлі түбір жайындағы зерттеулері және оны диахронды тұрғыдан зерттеу мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ өлі түбірді зерттеу барысында ғалымның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Көне түркі жазбаларындағы Енисей ескерткіштерінің тілі» сияқты еңбектерді пайдалана отырып, тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізгендігі мысалар арқылы сипатталып беріледі. Ғалым зерттеулерінде өлі түбір табиғатын аша отырып, оны фонетика-морфологиялық тұрғыдан жан-жақты ашып берген.

Тірек сөздер: фонетика, морфология, түбір, буын, этимология, түркі тілдері

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник института языкознания
им. А.Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И MORFOLOGИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕРТВЫХ КОРНЕЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Ж.МАНКЕЕВОЙ

Аннотация. В статье рассматриваются исследования профессора Ж.Манкеевой о мертвом корне и проблема его диахронного исследования. Также на примере исследования мертвого корня ученым было проведено историко-сравнительное исследование с использованием таких работ, как «Этимологический словарь тюркских языков», «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности». В исследованиях Ж.Манкеевой раскрыта природа мертвого корня с фонетико-морфологической точки зрения.

Ключевые слова: фонетика, морфология, корень, слог, этимология, тюркские языки

A.Zh.Amanbayeva

Leading researcher of the Institute of Linguistics
named after A.Baitursynuly, Candidate of Philological Sciences.

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEAD ROOTS IN THE STUDIES OF PROFESSOR J. MANKEEVA

Annotation. The article deals with the research of Professor Zh. Mankeeva on the dead root and the problem of its diachronic research. Also, on the example of the study of the dead root, the scientist conducted a historical and comparative study using such works as "Etymological Dictionary of the Turkic languages", "The language of the Yenisei monuments of ancient Turkic writing". In her studies, Zh. Mankeeva revealed the nature of the dead root from the phonetic and morphological point of view.

Keywords: phonetics, morphology, root, syllable, etymology, Turkic languages

Жалпы түркі тіл білімінде түбірдің шығу тегін тарихи тұрғыдан зерттеп, оның пайда болуын анықтау арқылы тілдің табиғатын ашу көптеген ізденістерді қажет ететіндігі белгілі. Осы орайда түбірді тарихи тұрғыдан зерттеу түркітанушы ғалымдар В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Н.К.Дмитриев, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак т.б. зерттеулерінен бастау алатын болса, ал қазақ тіл білімінде А.И.Ысқақов, М.Томанов, Ә.Т.Қайдаров, А.Қалыбаева, А.Ибатов, К.Ш.Хұсайынов, Е.Қажыбек, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, Ж.Тектіғұл, М.Ескеева т.б. еңбектерінде салыстырмалы-тарихи зерттеулер негізге алынып, жан-жақты зерттелді. Атап айтар болсақ, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері негізінде бір, екі және көпбуынды түбірлердің шығу тегі салыстырмалы әдіс арқылы фонетика-морфологиялық тұрғыдан қарастырылды.

Осы орайда түбірдің тарихына үңіліп, ондағы ерекшеліктерді тарихи сөздіктер арқылы ашып берген профессор Ж.Манкееваның зерттеу еңбектерін атап өтуге болады. Ғалым тілімізде қалыптасқан тірі және өлі түбірлерді салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістердің көмегімен фонетика, морфология және семантикалық жағынан ажыратып қана қоймай, туыстас түркі тілдерінің материалдарын (қырғыз, өзбек, чуваш, якут, башқұрт, татар) да зерттеуге арқау еткен.

Әсіресе профессор Ж.Манкеева «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Көне түркі жазбаларындағы Енисей ескерткіштерінің тілі» «Татар тіл біліміне кіріспе», «Алтай тіл біліміне кіріспе», «Әзебайжан тілінің диалектологиялық сөздігі», «Сарыұйғыр жазба ескерткіштерінің зерттелуі», «Чуваш тілінің этимологиялық сөздігі», «Қазақ тілінің тарихи фонетикасы»

атты еңбектерге сүйене отырып жан-жақты тарихи-салыстырмалы зерттеу жасағандығын көреміз.

Ғалым көптеген ізденістердің нәтижесінде: «Қазіргі түркі тілдеріндегі тек екі немесе үшбуынды түбірлер ғана емес, сондай-ақ бірбуынды түбірлер де бір кезде жеке морфологиялық элементтер болып, кейінгі сан ғасырлық агглютинативтік даму кезеңдерінен өткен өнім ретінде өзінің бойында фонетикалық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтарды сақтай отырып, тұтас бірлікке айналған, қазір құрамдас бөлшектерге жіктелмейтіндігін дәлелдеп отыр» – деген ой айтады [1].

Ғалымның тіл біліміндегі диахрондық тұрғыдан зерттеу жүргізген мәселелері «өлі» түбір, түбір теориясына динамикалық тұрғыдан зерттеу жүргізіп, оның моделін жасау, екібуынды императив-етістіктер және т.б. Осы орайда түбірді V, CV, VC, SVC құрылымы арқылы қарастыра отырып, қай форманың алғашқы екеніне әр ғалым әртүрлі баға береді. Бірі V және CV алғашқы десе, ал кей ғалымдар барлығы қатар қолданыс тапқандығын айтады.

Ғалым Ж.Манкеева: «SVC типті негіздер құрамынан тарихи тұрғыда бөліп алынған түбір морфемалар жай дыбыстардың тіркесімі болып табылмайды, олардың бастапқыда белгілі бір лексикалық мағынасы болған. Түбір тарихи категория болғандықтан, оның өзгеру шамасы семантикалық, фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан бағаланады, ал оның жасы жүздеген емес, мыңдаған жылдармен өлшенеді, өйткені көп жағдайларда ол жаңарған, яғни түрі өзгерген, этимологиялық жағынан көмескіленген болып келеді. Қазіргі тілде мұндай түбір тек жорамал элемент немесе өлі түбір ретінде ғана ұшырасатындығы да осыдан болса керек» дей келе «SVC құрылымымен салыстырғанда CV және VC түбір құрылымдары алғашқы болуы мүмкін» деген болжам жасайды [1].

Ғалым Н.А.Баскаковтың «сөздің фонетикалық құрылымы, ең алдымен оның түбір морфемасының үшдыбыстылығымен сипатталады. Түркі тілдерінде әрбір түбір алдыңғы және соңғы буыны дауыссыз, ал ортаңғы буыны дауысты болып келетін тұйық буыннан тұрады, яғни SVC үлгісі бойынша құрылады... Ал, құрамы үш дыбыстан артық болатын түбірлерге келетін болсақ, онда мұндай түбірлер өзге тілдерден енген сөздерге жатады немесе тарихи жағынан күрделі сөзжасамдық тұлғалардан жасалатын сөздерге жатады. Олардың құрылымы SVC түбір морфемасынан + сөзжасамдық өлі немесе өнімсіз жанды аффикстерден тұрады» [2] – деген тұжырымын мысал ретінде келтіріп, SVC тұлғасын тарихи түбір деп көрсетіп, CV және VC типті түбірлерде алғашқы және соңғы позициялардағы дауыссыз дыбыс түсіп қалғаннан болу керек деген пікір білдірсе, ал А.Зайончковский CV типті түбірлерде созылықты дауыстылар болатынын айта келіп, CV типті түбірлер түркі тілдерінде алғашқы, ал SVC – кейінгі деп есептейді [3].

Осы орайда ғалым тарихи деректерге сүйене отырып, түбірдің қарапайымнан күрделіге қарай даму барысында, онда фонетикалық заңдылықтарға орай кері процестің де болатыны, яғни ықшамдалу, редукция, элизияға ұшырауы, сонан соң қайта күрделене түсіп, үнемдеу принципі негізінде жаңа тіркесімнің пайда болуына алып келуі немесе дыбыстардың позициялық алмасуына, дыбыстардың түсіп қалып, екі дыбыстың орнына бір дыбыстың пайда болуы да мүмкін деген тұжырым жасай келе, осындай өзгерістер дыбыстық жүйенің жаңаша қалыптасуына негіз болатынын, жалпы алғанда мұндай өзгерістер адам санасы мен дүниетанымының дамуымен байланысты туындайтын құбылыс екенін баса айтады. Мұны ғалым якут, түркімен, қырғыз, өзбек тілдерінің материалдарын, сөздіктерін қарап, салыстыру барысында анықтаған. Яғни тарихи туынды ИЕ-ді талдай отырып, өлі түбірлерді жіктеу барысында байырғы етістік түбірлерінің негізгі құрылымдық типі бірбуынды VC және CV типті болғандығы жайында болжам жасай отырып, оның дәлелі ретінде қырғыз ғалымы Б.М.Юнусалиев зерттеулеріне сүйеніп, мысал ретінде келтіреді: «Өзге жағдайлардағы тәрізді мұнда да тілдің даму барысында болуы ықтимал фонетикалық өзгерістер ескерілуі қажет, байырғы дауыссыздың түсіп қалуы (салыст.: *ыгла*=, қаз. қырғ. *ыйла*=, өзб. *йыгла*= «жылау», ежелгі созылыңқы дыбыстар және якут тіліндегі байырғы дифтонгтар, сал. якут. *уот*, түрікм. *оот*, бірақ қырғ. және басқаларында *от*) және тағы басқа да фонетикалық құбылыстар» [4]

Сондай-ақ, ғалымның болжамы бойынша көптеген императив-етістіктердің құрамындағы өлі түбірлер фонетикалық-морфологиялық варианттылығы жағынан ерекшеленеді екен. Оған мысал ретінде: «Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі «байлау», «байластыру» мағынасында қолданылған *ба* (ва=) өлі түбірінің негізінде /ДТС. 76 б./ түркі тілдерінде *бай-//бау//бағ-//бан/=* варианттары пайда болды» – деген тұжырымын атап өтуге болады. Профессор Ж.Манкеева түркі тілдеріндегі түбірлердің тағы бір ерекшелігін анықтайды: «Бір тілдегі өлі түбірлер басқа тілдерде тірі түбір болуы әбден мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі *жылжы-*, *жылыс-* сөздерінің құрамындағы **жыл-* тұлғасы өлі түбір деп танылады, ал осыған ұқсас якут тіліндегі *сыыл-*, қырғыз тіліндегі *жыл-*, алтай тіліндегі *чыл-*, татар тіліндегі *шыл-* түбірлері тірі түбір деп саналады. Сондықтан әрбір тілдегі түбір мен одан туындайтын тұлғалардың шегін ажырату кезінде әрқайсысының өзіндік арнайы ерекшеліктері байқалады. Сондықтан «өлі түбір» деген атаудың қолданысында шарттылық бар» [1].

Ғалым зерттеу барысында қазақ тіліндегі 30-дан аса сөзжасамдық модельде кездесетін 1000-нан аса бірлік құрамында кездесетін бір және екібуынды етістікті түбір-негіздер алып, оны көне түркі жазба ескерткіштерімен және көне жазбалармен (Ахмет Йүгінеки шығармалары, Махмұт Қашғари сөздігі, Көнетүркі сөздігі, В.В.Радлов сөздігі, Л.Будагов сөздігі, Э.В.Севортян сөздігі т.б.) салыстыра отырып зерттеген. Оған мысал

ретінде, көне түркі сөздігінде кездесетін *ep* етістігі (жақтырмау, менсінбеу, елемеу мағынасында) семантикалық жағынан жақын келетін *jer* (*кері итеру*, *жиіркену* мағынасында) етістігімен фонетикалық вариант бола алатынын айтады. Сондай-ақ ғалым *-бай* өлі түбірінен қазақ тілінде *байла* = етістігі, ал *бау* түбірінен *баула* туынды түбірі жасалғандығын айтып, қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі *-бай* түбірінің ең көне варианты якут тілінде сақталған деген тұжырым жасап, оған мысал ретінде *баай* – «байлау», «байластыру», «буу», «өру», «буып-түю», «шырмап байлау» дегенді келтіреді.

Ғалым якут, лобнор, әзірбайжан диалектісінде және көне түркі жазба ескерткіштерінде ғана сақталған *aj*-дың өлі түбір екенін және «айту», «әңгімелеу» мағынасында екенін айта келіп, «**Aj* элементінің өлі түбірге айналуы, біріншіден, оның етіс формантымен кірігуімен байланысты болса, екіншіден бұл мағынада басқа етістіктің қолданылуы болса керек, салыстыр.: *сөвлә*=// *сөзлә*=//*сөйле*=» деген тоқтамға келеді [1].

Бірбуынды өлі түбірдің табиғатын тереңнен, яғни көне түркі жазбаларынан зерттеген ғалым қазақ тілінде *аз* түбірінің бастапқы мағынасы ауыспалы мағынада қолданылып, ал тура мағынасы *адас* екенін айтады, *ад* фонетикалық вариант болғандықтан, оны архитип ретінде тануға болады деген тұжырымға келеді де, оны «Көне түркі» сөздігіндегі *adir*=«бөлу», «бір-бірінен ажырату», «адастыру», *adril*= «қоштасу», «адасу», «бөліну», «ажырату» т.б. сөздері арқылы дәлелдейді [5]. Сондай-ақ *ар* өлі түбірінің қазақ тіліндегі туынды түбірлерде кездесетінін айтып, оған *ар-ы*=, *арық*, *ар-ыл* мысалдарын келтіреді, салыстырмалы түрде Чуваш тілінде де *ар* «аз» сөзінің кездесетінін, тарихи жағынан *p~з* дыбыс сәйкестігіне сәйкес келетінін, сондықтан соңғы сөзді қазақ тілінде *аз* тұлғасының варианты ретінде қарауға болатынын айтады, оған *арып кеткен* // *азып кеткен* деген сөз тіркесін салыстыру барысында көз жеткізгендігі көрінеді [1].

Жалпы ғалымдардың көбі түркі түбірінің дамуына дыбыстық фактор тікелей әсер еткендігін айтып, фонетикалық құбылыстарды дыбыстардың деформациясы (*сөйле~сөзле* (түркм.), *байла ~ бау*, *бауызда ~ боу*); метатеза (*арба<аб*, *тербе<теб*) және протеза (*ұсын<сүн*) деп бөліп, оған мысалдар келтіреді. Осы орайда Г.И.Рамстедт «сөз қосымшасының бастапқы дыбысы мен негіздің соңғы дыбысы тоғысатын жердің аса маңызды» [6] деп фономорфологиялық тұрғыдан түбір мен қосымша аралығындағы дыбыстық құбылыстардың пайда болатынын айтады, яғни фономорфологиялық фактор өлі түбірлердің пайда болуына ықпал ететін басты факторлардың бірі болып табылады.

Ғалым өлі түбірлерге варианттылық тән екенін және түбірдің фонетикалық варианттарын салыстыру арқылы көптеген этимологиясы көмескіленген негіздерді талдауға болатынын да атап айтады да оған мынадай мысалдар келтіреді: *ад~аз~ай*; *жай~жад~жаз*; *жой~жоқ* (көне

түркі тілд.): *jod~jod~joγ~joj; жос~жор; жый~jiγ; қау~қап; құл~құд~құз~құй; сыт~сыз~сық~сый* және т.б.

Қорыта келгенде, профессор Ж.Манкееваның зерттеулерінен «өлі» түбірдің фонетика-морфологиялық ерекшеліктері жан-жақты ашылғандығын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. - А., 1991. -155 б.

[2] Басаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962. – С. 79.

[3] Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках // Вопр. Языкознания. 1961. №2. С.35.

[4] Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. Фрунзе, 1959. С.51.

[5] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – С.30.

[6] Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957. – С. 82.

МРНТИ16.21.31

Г.Мамырбек

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘЛІППЕСІ»

Аннотация. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының 1922 және 1925 жылдары шыққан «Әліппесі» талданады. Екі оқулықтағы айырмашылықтар мысалдармен көрсетілген.

Кілт сөздер: әліппе, әліпби, әріп, дыбыс, жазу, оқулық, дауысты, дауыссыз, араб жазуы.

Г.Мамырбек

Ведущий научный сотрудник Национального научно-практического центра «Тил-Казына» имени Ш.Шаяхметова, к.ф.н.
Нур-Султан, Казахстан

«АЛФАВИТ» АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

Аннотация. В статье анализируется «Алфавит» Ахмета Байтұрсынұлы, изданный в 1922 и 1925 годах. Иллюстрируются примерами различия между двумя учебниками.

Ключевые слова: букварь, алфавит, буква, звук, письмо, учебник, гласный, согласный, арабская графика

G.Mamyrbek

leading researcher of the National Research and Practice Center "Til-Kazyna" named after Sh. Shayakhmetov, candidate of philological science, Nur-Sultan, Kazakhstan

"ALPHABET" OF AKHMET BAYTURSYNULY

Annotation. The article analyzes Ahmet Baitursynuly's "Alphabet" published in 1922 and 1925. The differences between these two textbooks are illustrated by examples.

Keywords: abc book, alphabet, letter, sound, writing, textbook, vowel, consonant, Arabic script.

Ахмет Байтұрсынұлы ең алғашқы ұлттық әліпби түзуші грамматолог, ең алғаш емле ережелерін түзуші орфограф. Ғалым реформалаған әліпби 1912 жылдардан бастап қолданысқа енді. Сол әліпби негізінде тұңғыш «Әліппе» оқулығы жарыққа шықты.

2019 жылы тамыз конференциясында Білім министрі Ахмет Байтұрсынұлы «Әліппесін» қайтаруымыз керек деген мәселе көтерді. Өте орынды, себебі бастауыш сынып үшін «Әліппе» оқулығы ауадай қажет. Бірақ Ахмет Байтұрсынұлы «Әліппесінің» дәлме-дәл көшірмесін алдағы уақытта жарыққа шығатын «Әліппе» оқулығына икемдеу мүмкін бе деген заңды сұрақ туары сөзсіз. Себебі, министрің сол сөзінен кейін бізге ешнәрсе керек емес, тек А.Байтұрсынұлының әліппесін қайтарсын деген ұран сөздер белең алды. Біз бұл жерде ең бірінші А.Байтұрсынұлы «Әліппесі» араб жазуының құрылымы мен ерекшелігіне негізделгенін естен шығармауымыз керек.

А.Байтұрсынұлының «Әліппесі» сол кезеңдегі қазақ қоғамын сауаттандыру ісінде теңдессіз қызмет атқарған басты оқулық болды.

А.Байтұрсынұлының «Әліппесі»:

- 1) Араб жазуының ерекшелігіне негізделген;
- 2) Араб әріптерінің сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде жазылатын көріністерін ескере отырып, ең бірінші үйретілетін әріптер ретінде жазуға оңай а, р, з (ا, ر, ز) әріптері таңдалған;

3) Араб әліпбиінде бас әріп жоқ және баспаша түрі мен жазбаша түрі ұқсас болғандықтан, бұл ерекшелік сөзсіз сол күйінде «Әліппеде» сақталған;

4) А.Байтұрсынұлы әліпбиінде бес дауысты дыбыстың ғана таңбасы бар (а, о, ұ, ы, е), қалған төрт дауысты (ә, ө, ү, і) дәйекші арқылы берілетіні мәлім. «Әліппеде» таңбалары бар әріптер бірінші үйретіліп, дәйекшімен ажыратылатын *ә, ө, ү, і* әріптері соңында берілген;

5) А.Байтұрсынұлы «Әліппені» әр басылымында жетілдіріп, толықтырып отырған. Мәселен төртінші басылымында үйретілетін он бірінші әріп ретінде *ұ* таңбасы алынған [1], ал жетінші басылымында он бірінші әріп ретінде *у* таңбасы берілген [2] және төртінші басылымдағы *арұу, азұу, табұу, танұу* мысалдарын, жетінші басылымда *ару, азу, табу, тану* деп өзгерткен;

6) «Әліппенің» 4-ші басылымындағы *и* таңбасына қатысты берілген *айұу, байұу, тайұу* мысалдарын, 7-ші басылымында *айу, байу, тайу* деп өзгерткен;

7) А.Байтұрсынұлы **ы, і** дауыстылары «бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды, ашық буында қалмай жазылады» деген принцип ұстанғаны мәлім. Бұл жүйе 4-ші басылымында да (*арқ, азқ, қанқ, алтн, салқн, жртқ, жл, жлы, жлқы, үйдң, дәрм* т.б.), 7-ші басылымында да сақталған (*арқ, қазқ, қабқ, балшқ, ырма, шлм, інм, тс, ісм* т.б.). Бұны араб жазуындағы харакат белгісіне негізделген принцип деуге болады, өйткені араб тілінде шешуші нәрсе дауыссыз дыбыстар жүйесі, қысқа дауысты дыбыстар айрықша таңбамен белгіленбей, харакаттар арқылы беріледі;

9) «Әліппедегі» әріптер реті: А, Р, З, Л, С, Т, О, Н, Қ, Б, Ұ, Ж, Ш, Ы, М, Ғ, Д, П, Ң, И, У, Ө, Ү, І, Ә, Е, К, Г (4-ші басылым, 1922, Ташкент).

Жоғарыда көрсетілгендей, араб тілінің заңдылығы бойынша әріптердің сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде жазылатын заңдылығы болады, яғни араб әріптері 2 және 4 көріністе жазылады. Осыған сәйкес А.Байтұрсынұлы «Әліппесінде» ең бірінші 2 көріністе жазылатын *а, р, з* үш әріп бірден үйретіледі. Одан кейін 4 көріністе жазылатын *л, с, т* әріптерін берген, одан кейін қайтадан 2 көріністе жазылатын *о* әрпін береді де, қайтадан 4 көріністе жазылатын *н, қ, б* әріптерін үйретеді. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы әріптердің әріптермен тіркесу (қосылу) қабілетін басты назарда ұстаған. Ал сол араб әріптерінің тіркесімділік ерекшелігі кирилнегізді қазақ әліпбиінің ерекшелігіне сәйкес келе ме? Осы жағы мұқият қаралуы керек. Ал бұл мәселені ғалымдар емес, әдіскерлер нақтылайды. Себебі, әріпті үйрету, балаға сауат аштыру мәселесін әдіскер педагогтардан артық ешкім білмейді. Егер әдіскерлер А.Байтұрсынұлы әліппесіндегі әріптердің ретімен келіспей жатса, оны А.Байтұрсынұлының әліппесіне қарсы шықты деп қабылдамауымыз керек.

А.Байтұрсынұлы әліпбиінде бес дауысты дыбыстың ғана таңбасы бар (а, о, ұ, ы, е), қалған төрт дауысты (ә, ө, ү, і) дәйекші арқылы берілетіні

мәлім. «Әліппеде» таңбалары бар әріптер бірінші үйретіліп, дәйекшімен берілетін *ә, ө, ү, і* әріптері ең соңында берілген. Енді осы ерекшелікті алда шығатын әліппеге ендіруге бола ма? Міне бұл мәселені де әдіскерлер шешуі керек. Себебі кирилнегізді қазақ жазуымызда *ә, ө, ү, і* әріптері А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегідей емес жеке-жеке таңбалармен беріліп тұр.

А.Байтұрсынұлы «Әліппесінде» «Өзге тілдердегі дыбыстардың таңбалары» деген бөлек тарау беріліп, 4-ші басылымында араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба мен араб тіліне тән харакат, сукун, тануин, хамза белгілері үйретілген. Ал 7-ші басылымында «Қазаққа басқа тілден қатысқан сөздер үшін алынған дыбыс таңбалары» деген тарау беріліп, онда араб әліпбиінен шығарып тастаған 12 таңба емес, соның 4-еуі (*х, һ, ф, ш*) ғана үйретілген, яғни бұл төрт таңбаны қазақ жазуына қажет деп танып, іріктеген. Ал енді, қазіргі кирилнегізді қазақ жазуында кірме таңбалар жетіп артылады. Латынға көшкен күнде де *в, ф, х* таңбалары қалады. Осыларды кірме таңбалар деп, әліппенің ең соңында бөлек тарау ретінде беруге бола ма? Себебі кирилнегізді қазақ әліпбиінде немесе латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде ол әріптер әліпби құрамына еніп тұр. Тіпті *я, ю, ы* таңбаларымен төл сөздер жазылатынын ескерсек, алдағы шығатын әліппеде кірме сөздерді таңбалайтын әріптерді бөлек беру мәселесі мұқият қарауды талап ететіні анық.

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлы – қазақ қоғамына жаңаша оқыту жүйесін енгізіп, ежелеусіз төте жазу мен оқуды қалыптастырған ғұлама ғалым, ұзақ ғасырлар бойы орта түркі жазу дәстүрін сақтап келген қазақ жазуын ұлттық тілге лайықтаған алғашқы реформатор. Алдағы шығатын «Әліппе» құрылымы А.Байтұрсынұлының әдістемелік ұстанымдарына негізделуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] А.Байтұрсынов. Оқу құралы. Қазақша әліппе. Бірінші жылдық кітап. Төртінші басылуы, 1922 ж. -96 б.

[2] А.Байтұрсынұлы. Оқу құралы. Қазақша әліппе. Жетінші басылымы, 1925 ж. -98 б.

МРНТИ16.01.45

А.К.Козыбай¹, С.А.Ливерко²

¹Профессор Университета иностранных языков и деловой карьеры,
доктор педагогических наук

²Студент магистратуры Университета иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Казахстан

СПЕЦИФИКА ПРЕПОДАВАНИЯ В СИСТЕМАХ ДИСТАНЦИОННОГО И ТРАДИЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Внедрение информационных технологий в образование привело к появлению новых форм обучения. Одной из таких форм обучения является дистанционное обучение. Данная форма обучения позволяет организовать учебный процесс таким образом, что преподаватель и студент имеют возможность находиться вне пределов помещения образовательного учреждения. Ранее приведенный факт является основным отличием дистанционной формы от традиционной. Каждая из этих форм обучения имеет собственные особенности организации образовательных процессов и средства, применяемые при обучении. В статье предоставляется информация о различиях традиционной и дистанционной форм обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, традиционное обучение, принципы обучения, индивидуализация обучения, психолого-педагогические особенности.

А.Қ.Қозыбай¹, С.А.Ливерко²

¹Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің профессоры,
педагогика ғылымдарының докторы

²Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистратура
студенті, Алматы, Қазақстан

ҚАШЫҚТЫҚТАН ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Ақпараттық технологияларды білім беру жүйесіне енгізу оқытудың жаңа түрлерінің пайда болуына әкелді. Оқытудың осы формаларының бірі - қашықтықтан оқыту. Оқытудың бұл формасы оқу процесін мұғалім мен оқушының білім беру мекемесінің аумағынан тыс жерде болуға мүмкіндік беретін етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Жоғарыда келтірілген факт қашықтық формасының дәстүрлі формадан басты айырмашылығы. Оқытудың осы формаларының әрқайсысының оқу процесін ұйымдастыруда өзіндік ерекшеліктері мен оқыту кезінде қолданылатын құралдары бар. Мақалада дәстүрлі және қашықтықтан оқытудың айырмашылықтары туралы ақпарат берілген.

Тірек сөздер: қашықтықтан оқыту, дәстүрлі оқыту, оқыту принциптері, оқытуды дараландыру, психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер.

K.Kozybay¹, S.A.Liverko²

¹Professor of the University of foreign languages and professional career,
doctor of pedagogical Sciences

²Master degree student of the University of foreign languages and
professional career
Almaty, Kazakhstan

SPECIFICITY OF TEACHING IN DISTANCE AND TRADITIONAL LEARNING SYSTEMS

Annotation. The introduction of information technologies in education has led to the emergence of new forms of education. One of these forms of education is distance learning. This form of training allows one to organize the educational process in such a way that the teacher and student have the opportunity to be outside the premises of the educational institution. The above fact is the main difference between the distance form and the traditional one. Each of these forms of training has its own characteristics of the organization of educational processes and tools used in training. The article provides information about the differences between traditional and distance learning.

Key words: distance learning, traditional learning, teaching principles, individualization of learning, psychological and pedagogical peculiarities.

Модернизация и развития образовательной системы Казахстана привела к включению в процесс обучения информационных ресурсов, результатом чего является возникшие изменения в этом процессе. Основным отличием дистанционной от традиционной формы обучения является то, что дистанционное обучение это тип обучения, основанный на образовательном взаимодействии удаленных друг от друга педагогов и учащихся, реализующемся с помощью телекоммуникационных технологий и ресурсов сети Интернет. Для дистанционного обучения характерны все присущие учебному процессу компоненты системы обучения: смысл, цели, содержание, организационные формы, средства обучения, система контроля и оценки результатов. При рассмотрении этих двух систем можно выделить также и особенности, которые не соответствуют другой форме обучения.

Определение дистанционного обучения включает в себя четыре компонента. Во-первых, это факт, что дистанционное образование носит институциональный характер. Учреждение может предоставлять или не предоставлять традиционные занятия в классе, но они имеют право на аккредитацию теми же структурами, что принимают традиционные методы обучения в образовательных учреждениях. Это является основным отличием дистанционного образования от самообразования. Второй компонент определения дистанционного образования – это концепция разделения учителя и ученика. Чаще всего разделение предполагает географическую дистанцию - учителя находятся в одном месте, а ученики – в другом. Также определение подразумевает разделение учителей и учеников во времени. Асинхронное дистанционное обучение означает, что

студенты получают к предоставленному материалу доступ в разное время или в любое подходящее время. Информационно-коммуникационные технологии – третий компонент определения дистанционного обучения. Взаимодействие может быть синхронным или асинхронным – в одно и то же время или в разное время. Взаимодействие имеет решающее значение, но не за счет содержания. Другими словами, это важно, чтобы учащиеся могли взаимодействовать друг с другом и со своим учителем, используя учебные ресурсы. Однако взаимодействие не должно быть основной характеристикой обучения, оно должно быть доступным и актуальным. Четвертый компонент – это концепция взаимосвязи учащихся, средства информации, изучаемого материала и преподавателей. Это означает, что есть инструкторы, которые взаимодействуют с учащимися, и что ресурсы, к которым учащиеся имеют доступ, позволяют осуществлять процесс обучения. Учебные ресурсы преобразованы в инструкционный материал, который формирует учебный опыт, способствующий обучению [1].

Традиционное обучение – основано на очном обучении, ориентированном на учителя, включая обсуждения под руководством учителя и передачу знаний учителем ученикам. Студенты подобраны по возрасту и, возможно, также по способностям. Учебные материалы построены на основе учебников, лекций и индивидуальных письменных заданий. Все учащиеся в классе обычно получают единую учебную программу.

Организация образовательного процесса в системах дистанционного и традиционного обучения основывается на следующих закономерностях: учет возрастных и индивидуальных особенностей учащихся, раскрытие способностей учащихся, определение и активизация положительных качеств, всестороннее развитие личности, совокупность работы педагогического коллектива и администрации учебного заведения с родителями в стимулировании учащегося к обучению, антропоцентрический подход в планировании и реализации учебной деятельности. Выше перечисленные закономерности сводятся к принципам обучения. Принципы обучения – это требования к организации и осуществлению образовательного процесса, определяющие характер взаимоотношений деятельности преподавателя и студентов, направленных на достижение целей образования. К общеустановленным принципам относятся принцип научности, принцип доступности обучения, принцип активности и сознательности обучающихся, принцип систематичности и последовательности обучения, принцип прочности и связь теории с практикой. В совокупности с общедидактическими принципами дистанционное обучение организуется на специфических принципах: принцип распределенности обучения, принцип самостоятельности обучающихся, принцип авторского участия в учебном процессе, принцип активной познавательной деятельности обучающихся, принцип личностно-

ориентированного обучения, принцип интерактивности обучающих средств [2].

Принцип распределенности обучения позволяет расширить количество источников предоставления материала, тогда как при традиционном обучении информация в основном сосредотачивается в учебниках и некоторых дополнительных источниках. Таким образом, материал доступен на разных носителях и охватывает большее количество технологий доступа к информации.

Принцип самостоятельности обучающихся устанавливает функции учащегося в учебном процессе. Роль преподавателя является опосредованной, и часть учебного материала изучается самостоятельно учащимися с использованием доступных информационных ресурсов. Данный принцип является основополагающим для дистанционного обучения, так как он указывает на трудность, возникающую при данном виде обучения – самостоятельная организация познавательной деятельности и временных ресурсов. Тем не менее, возможность работать в индивидуальном темпе, выбор информационных ресурсов повышает мотивацию в овладении материалом.

Принцип активной познавательной деятельности обучающихся исходит из предыдущего принципа. Он заключается в необходимости активного участия учащихся в процессе обучения, активизации и сохранении мотивации, поддержание социальной роли в процессе работы с другими студентами и преподавателем.

Принцип лично-ориентированного обучения подразумевает индивидуализацию и дифференциацию педагогического процесса в зависимости от особенностей психолого-педагогического портрета обучающегося.

Принцип интерактивности обучающих средств определяет взаимодействие преподавателя и учащегося первостепенной составляющей учебного процесса. Процесс овладения знаниями обучающегося должен проходить синхронно с деятельностью преподавателя. Он заключается в контроле выполнения заданий, обмен вопросами и ответами, дискуссией и т.п. Кроме того, взаимодействие студента с информационными технологиями является частью этого процесса и принципа.

Принцип авторского участия в учебном процессе отражает необходимость участия преподавателя дисциплины при планировании образовательного процесса. Роль автора курса состоит в анализе психолого-педагогических характеристик учащихся, составление оптимальной программы для овладения знаниями, подбор информации, которая будет представлена студентами, и одна из важнейших частей, средства предоставления исходной информации.

Движение к дистанционному обучению продвинуло идеи вокруг активного обучения для студентов. Когда телевидение было основным

средством доставки, оно, по сути, копировало традиционный класс. И по самой своей природе это позволяло пассивному ученику опыт обучения, в ходе которого преподаватель читал лекции, а студенты слушали, делали заметки и проходили тесты. Этот ориентированный на учителя подход продолжался много лет с использованием видео-технологий. С изменением технологических ресурсов данный метод стал исключаться из учебной стратегии в пользу более увлекательных занятий для учащихся. С появлением онлайн-ресурсов подход к обучению, ориентированный на учащихся, стал хорошо вписываться в среду дистанционного обучения. По своей природе онлайн-образование требует, чтобы учащиеся вовлекались в учебный процесс. Они должны участвовать в процессе обучения. Необходимость взаимодействия с преподавателем и другими студентами важны для улучшения обучения студентов. Интернет-ресурсы должны способствовать активному обучению, взаимодействию, усвоению материала и контролю студентов в процессе обучения. Исходя из этого, модели обучения при дистанционном и традиционном обучении имеют существенные отличия. В традиционной системе преподаватель интерпретирует знания, тогда как в дистанционной системе студент является центральным компонентом обучения. Функция преподавателя заключается в сопровождении и организации учебного процесса, основа которого заключается в самостоятельной познавательной деятельности студента. Специальное назначение в данной модели отводится средствам информационно-коммуникационных технологий, которые дают возможность для организации взаимодействия педагога и обучающихся. Они способствуют изучению теоретического материала, приобретает навыки и умения, получению доступа к электронным источникам информации посредством сети Интернет, возможность передачи информации между участниками учебного процесса. Облингер предположил, что изменения при переходе от традиционной к дистанционной форме обучения можно описать следующим образом:

- От лекции к коучингу
- От учета посещаемости до входа в систему
- От распределения требований к объединенному обучению
- От кредитного часа «время сидения» до стандартов производительности
- От конкуренции к сотрудничеству
- От пассивного к активному обучению
- От учебников до индивидуальных материалов [3].

Специфика дистанционной системы обучения состоит в том, что образовательные цели осуществляются на основе самостоятельной учебно-познавательной деятельности студента. Роль учителя состоит в организации образовательного процесса и управление им согласно психолого-педагогическим особенностям студентов и их интеллектуальным

потребностям. Помимо этого, обычные учебники не являются достаточным информационным ресурсом при дистанционном образовании. Изучаемая дисциплина должна иметь комплект учебных материалов, сочетающий различные средства обучения и представленные на разных носителях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

[1] Michael Simonson, Sharon Smaldino, Susan Zvacek. Teaching and Learning at a Distance - Information Age Publishing, 2015. -350p.

[2] Т.А.Фугелова. Педагогика высшей школы – Тюмень: ТюмГНГУ, 2014. -136 с.

[3] Oblinger, D. G. Hype, hierarchy, and higher education. – Business Officer, 1999. -250 p.

МРНТИ16.21.49

З.Ж.Бекмамбетова¹, А.Сермуханова²

¹«Тұран» Университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты,
«Журналистика және аударма ісі» кафедрасының доценті, Алматы,
Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы университетінің
«Шетел тілдері және аударма» кафедрасының 1 курс магистранты,
Қызылорда, Қазақстан

АДАМДАРДЫҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада адамдардың әртүрлі тұрмыстық және құқықтық қарым қатынаста қолданатын қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерге салыстырмалы түрде тоқталған. Екі тілдегі фразеологизмдерді жинақтап, олардың шығу тегі мен қолдану аясына талдау жасалынған.

Кілт сөздер: фразеологизм, идиома, тұрақты тіркестер, қазақ және ағылшын тілі

З.Ж. Бекмамбетова¹, А.Сермуханова²

¹ Университет "Туран", кандидат педагогических наук, доцент
кафедры "Журналистика и переводческое дело", Алматы, Казахстан

² Магистрант 1 курса кафедры «Иностранные языки и перевод»
Университета имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В БЫТОВЫХ И ПРАВОВЫХ СФЕРАХ

Аннотация. В данной статье речь пойдет о фразеологизмах на казахском и английском языках, используемых людьми в различных бытовых и правовых отношениях. Обобщены фразеологизмы на двух языках, проведен анализ их происхождения и сферы употребления.

Ключевые слова: фразеологизм, идиома, устойчивые обороты, казахский и английский язык

Z.Zh.Bekmambetova¹, A.Sermukhanova²

¹Department of Journalism and Translation, Associate Professor,
Candidate of Pedagogical Sciences, Turan University,
Almaty, Kazakhstan

²Korkyt Ata University, 1st year Master student
of the Department of Foreign Languages and Translation,
Kyzylorda, Kazakhstan

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND KAZAKH USED IN DOMESTIC AND LEGAL SPHERES

Annotation. This article focuses on phraseological units in Kazakh and English, which can be used by people in various domestic and legal relations. Phraseological units in two languages have been generalized, their origin and scope of use have been analyzed.

Key words: phraseological unit, idiom, the Kazakh and Russian languages

Қысқашы. Екі немесе одан да көп сөздерден құралып, бір ғана лексикалық мағына беретін сөздер фразеологизмдер деп аталынады. Фразеологизмдер ауыз және жазба әдебиеттерде көптеп кездеседі. Фразеологизмдер сөз өнерін байыту үшін ақын немесе жазушының ойын әсерлі етіп жеткізу үшін жұмсалады. Белгілі бір халық туралы мәдени құндылықтарды жеткізуші тіл десек, оның ішінде демек, фразеологизмдер адамдардың, халықтың тарихи қалыптасу, даму кезеңдеріндегі күллі тіршілік тынысын танытушы құралы ретінде саналады. Жалпы «фразеология» термині тіл білімінде екі түрлі мағынада қолданылатыны белгілі. Бірінші мағынасы «белгілі бір тілдегі тұрақты тіркестердің тұтас жиынтығы», екіншісі – «тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін тіл білімінің саласы» деген мағынада қолданылады. Олар басқа тілдік бірліктерден экспрессивті бейнелілігімен қоса, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, пайдалану тиянақтылығымен басқа тілдік бірліктерден ерекшеленеді [1].

Зерттеу материалдары мен әдістемесі: Фразеологизмдерді бірнеше ғалымдар зерттеген. Солардың бірі орыс лингвисті, академик В.В.Виноградов фразеологизмдерді үш топқа бөледі:

1. Фразеологиялық тұтастық – тіркестің білдіретін ұғымы құрамындағы сөздердің мағыналарымен сәйкес келмейді. Мысалы: үріп ауызға салғандай, қой аузынан шөп алмас.

2. Фразеологиялық бірліктердің білдіретін ұғымы тіркестің құрамындағы сөздермен мағыналық жағынан белгілі бір дәрежеде байланысты бейнелілігі, әсерлілігі жоғары болады. Мысалы: аузына құм құйылу, екі езуі екі құлағына жету.

3. Фразеологиялық тізбектің білдіретін ұғымы құрамындағы сөз мағыналарымен байланысты болғанмен, бейнелілігі төмен болады. Мысалы: кеудесін көтеру, мойнына су кету [2].

Ал қазақ ғалымы Кеңесбаев фразеологизмдерді фраза және идиома деп екі топқа бөледі. Мұндағы идиома дегеніміз Виноградовтың фразеологиялық тұтастық деген пікірімен сәйкес келсе, фраза Виноградовтың фразеологиялық бірлік деген пікіріне сәйкес келеді. Сонымен бірге І.Кеңесбаев мынадай ой тұжырымдайды: фразеологиялық тіркестердің варианттары өте жақын, іштей өзектесіп жатады, айырмасы – тіркес жүйесіндегі бір немесе бірнеше компоненттері өзге сөздермен алма-кезек ауысып жатуында. Мысалы: өш алу – кек алу; тыныс алу – дем алу; ашуына тию – шамына тию, намысына тию, т.б. Ал синонимдер арасында жалпы мағына жуықтығы болғанымен, бірінде бар компонент екіншісінде ұшыраспайды. Яғни, мәндес фразеологизмдердің компоненттері еш уақытта екі рет қайталанбайды. Мысалы: жаны тырнағының ұшына келу, төбе шашы тік тұру, көзі алақандай болу, тұла бойы түршігу [3].

Қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестерге мыналар жатады: фразалар және идиомалар. Аталған тіркестердің әрқайсысы жеке сөздерден құралып, күрделенген номинатив орайында жұмсалады да, сөйлемнің мағынасымен ортақтасып, экспрессивті эмоциялы бояулармен ауызекі тілінде де жазба тілінде де пайдалынады.

Экспрессивті тұрақты сөз тіркестері әртүрлі көңіл-күйге байланысты айтылады. Мысалы: «іске сәт», «неткен сұмдық» секілді экспрессивті сөз тіркестері әртүрлі жағдайларда қолданыста бар.

Эмоциялық-экспрессивті сөз тіркестерін екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа адамның түрлі көңіл-күй, мінез-құлқын сипаттайтын, жақсы көрумен, еркелетумен байланысты жағымды образдарды атауға болады. Мысалы: «үріп ауызға салғандай», «көзімнің қарашығы», «жан қалқам», т.б. Ал екінші топқа жағымсыз образдарды жатқызуға болады. Мысалы: «құрыған», «сор маңдай», т.б.

Тұрақты тіркестер екі түрге бөлінеді, мысалы: идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер.

Идиомалық топқа тұрақты тіркестер құрамындағы сөздердің байланысы мығым болады, олардың тұтас болып тұрғандағы мағыналарына қатысы болмай, мүлде басқа мағынаға ие болады. Мысалы: «қабырғаңмен кеңес» (ойлан, ақылдас), «қой аузынан шөп алмас» (жуас, момын), «салы суға кетіп отыр» (көңілсіз, мұңаю), т.б.

Фразалық топқа жататын тіркестер – тұрақты тіркестердің бірқатар мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса, бірінің лексикалық мағынасымен байланысады. Мысалы: «таяқ жеу» (соғылу), «бас көтеру» (қарсылық көрсету не білдіру), «жаны ашу» (аяу, мүсіркеу), «есінен шығу» (ұмыту).

Смирницкий ағылшын тіліндегі фразеологизмді фразеологиялық бірлік және идиома деп екі топқа бөледі. Фразеологиялық: get up, fall in love секілді етістіктерді жатқызады. Ал идиомаға ауыспалы, метафоралық мағынада пайдаланатын сөздерді жатқызады. Мысалы: take the bull by the horns- действовать решительно (қазақша сөзбе-сөз аударғанда өгізді мүйізінен ұстау) ал нақты мағынасы «оқиғаны оздырмай бірден қолға алу» [4].

Зерттеуші Н.Н.Амосова фразеологизмдерді – фразема, идиома деп екіге бөлді. Фраземалар – оларды құрап тұрған компоненттерден туады. Фразема В.В.Виноградовтың фразеологиялық бірліктеріне сәйкес келеді. Мысалы: beef tea, крепкий мясной бульон, қою майлы сорпа, knit one's brows, нахмуриться, кеудесін қакты (жақтырмай қарады). Идиомалар құрамындағы сөз мағынасынан ауытқиды. Мысалы: play with fire играть с огнем, отпен ойнау [5].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау: Ағылшын тілін зерттеу Ресейде және біздің елімізде де кең тарады. Тілдегі фразеологияны терең білмейінше тілді жақсы білу, соның ішінде ағылшын тілін жақсы меңгеру мүмкін емес. Фразеологияны білу адамға публицистикалық, көркем және заң әдебиеттерін оқуда жеңіл түсінуге жол ашады. Сөйлесу барысында фразеологизмдерді орынды қолдана білу, сөйлеу тілін барынша идиомаландыруға мүмкіндік береді.

Сөзбе-сөз аударылмайтын, ал мағыналық тұрғыдан қабылданатын фразеологиялық тіркестердің көмегімен тілдің эстетикалық аспектісі күшейеді. Идиомалардың көмегімен, түрлі-түсті бояулардың көмегі сияқты тілдің ақпараттық аспектісі біздің өміріміздің, әлеміміздің сезімдік-интуитивтік сипатымен толықтырылады.

Фразеологияның лингвистикалық пән ретінде дамуын тежейтін себептердің бірі терминологияның шатасып жатқандығы, яғни тіл білімі саласында бірыңғай терминдердің болмауынан деуге болады. Фразеологияның негізгі ұғымдарының жеткілікті зерттелмеуі әрине көптеген терминдерді тудырады, олардың көпшілігі бір-бірімен мәндес, яғни синоним болады да, көпмағыналылыққа ұрынады, ал кейбіреулері тіпті термин деп атауға болмайды, себебі олар нақ емес.

Фразеологизмдер, өзара байланысты тұрақты тіркестер ретінде, тіпті кейде тұтас сөйлем түрінде, әдетте толықтай, кейде жартылай ауыспалы мағынаға ие болады. Фразеологизмдердің негізгі ерекшелігі, көптеген қазіргі зерттеушілердің пікірінше, мазмұн жоспарының мағына жоспарына үйлеспеуінен туындайды, бұл фразеологиялық бірліктің ерекшелігін анықтайды және оның мағынасына тереңдік пен ыңғайлылық жасайды. Бұл мүмкіндіктердің тамыры негізінде фразеологизмдердің табиғатында – тұйықталған микроконтекстінде, бұл жерде тек мағына жоспары мен мазмұн жоспарының арасында жүзеге асырылып қана қоймайды, сонымен қатар осындай белгі, ассоциативті-семантикалық, яғни микроконтекстің өзінен алынған белгілерге қатысты болуы мүмкін. Осындай тереңдік фразеологизмге күрделі құбылыстар мен шынайылық қарым-қатынастарын толық, кең әрі ажарлы формада болуға жәрдемдеседі.

Фразеологизмдер қарым-қатынаста маңызды орынға ие, бұлар мағынаны анықтауға бірнеше мән береді: олар айтылымды (мәтінді) барынша эмоционалды бояуға еніп, оған әр беріп, ажарландырып, белгілі бір жағдайда эстетикалық қабылдауға мүмкіндік жасайды, соның нәтижесінде қандай да бір мәдени ассоциацияны орнатады. Көп жағдайда фразеологизмдер мәтіннің мәртебесін көрсетуге қызмет етеді (әңгімелесуші, айтылым тақырыбы, коммуникацияға қатысушылар арасындағы қарым-қатынас және т.с.с.).

Қоғамдық-саяси фразеологиялық бірліктерді бірнеше топқа бөлуге болады, бұл фразеологизмдердің жалпы тобына байланысты. Профессор В.В.Виноградовтың жіктеуіне сүйенсек, фразеологиялық бірліктер фразеологиялық өсінділерге, фразеологиялық бірліктерге және фразеологиялық тіркестерге бөлінеді [2]. Ғалым Е.Ф.Арсентьеваның ұстанымына сәйкес фразеологизмдер ағылшын және орыс тіліндегі фразеологиялық баламалылыққа сәйкес топталады. Оның топтауына қарай фразеологиялық бірліктер келесі түрлерге бөлінеді: ағылшын-орыс фразеологиялық баламалары, ағылшын-орыс фразеологиялық аналогтары, баламасыз фразеологиялық бірліктер [6].

Ғалым А.В.Куниннің ағылшын-орыс фразеологиялық сөздігі туралы зерттеуі бойынша қоғамдық-саяси терминдер негізінде жасалған ағылшын тілінде өте көп. Бұл ең алдымен Ұлыбританиядағы қоғамдық-саяси ғылымдардың қоғамдық маңыздылығымен және өзектілігімен түсіндіріледі, осыған орай қоғамдық-саяси терминология ағылшын фразеологиясының сүйікті аспектісі болып табылады [7].

Ағылшын қоғамдық-саяси фразеологиясында көптеген римдік құқықтық фразеологизмдер кездеседі, бұлар Англия және басқа да Еуропа елдеріне ежелгі дәуірден бері (Рим құқығы рецепциясы) еніп кеткен.

Шығу тегі жағынан құқықтық фразеологизмдерді басты үш топқа бөліп жинақтаған:

Құқық саласын қамтитын латын тілінен енген фразеологизмдер:

1) add insult to injury – жаңа реніш туғызу (этимологиясы жағынан латын тіліндегі *Injuriae qui addideris contumeliam.*)

2) Caesar is wife must (немесе should) be above suspicion – «Цезарьдің әйелі күмәннан тыс болуы керек» (Юлия Цезарьдің неге әйелі Помпеямен ажырасқандығы туралы түсініктемесі) фразеологизм Caesar is wife деген фразеологизмге негіз болды, яғни «күмәннан тыс адам» (тура мағынасында «Цезарьдің әйелі»).

3) punish – жазалау латын тілінде *poena dare* – жаза беру.

Ағылшын тілінде бұрыннан кездесетін құқықтық фразеологизмдер:

1) Put smb. in the cart – біреуді қиын жағдайда қалдыру (*cart* сөзі арқылы қылмыскерлерді жазалау орнынан апаратын немесе қала ішінде масқаралап жүруге арналған арбаны атаған).

2) well hanged (немесе hung) for a sheep as a lamb – «егер қой үшін дарға асылатын болсам, неге козыны да ұрлап алмасқа» (көне ағылшын заңының үзіндісі, бұл бойынша қой ұрлау дарға асу арқылы өлім жазасына кесілетін болған).

3) Fools rush in where angels fear to tread – «ақымақтар періштелер аяқ басуға қорқатын жерге қарай жүгіреді», «ақымақтарға заң жүрмейді».

Қорытынды: Фразеологиялық кірме сөздер фразеологиялық түбірді дамытады және коммуникация мүмкіндіктеріне жол ашады. Мектеп қабырғасында өтілген тақырыптарға сай фразеологизмдер кездесіп жатады, немесе сол тақырыпқа сәйкес тұрақты тіркестерді жинақтап, сабақ барысында қолданып жүрмін. Мысалы 11 сыныптың «Жұмыс және ақша» тарауында төмендегідей фразеологизмдермен жұмыс жасаттым. Get the ball rolling .

- Initiate action /Әрекет етпей берекет болмас/
- 1. He is meeting himself coming and going.
- He is busy that he has no time to rest or recuperate.
- / Мұрынан шаншылу; Қолы тимеу /
- 2. Tip (turn) the scales.
- To solve the problem. / Қол жалғау - көмектесу /
- 3. Be on the rocks.
- Have difficulties. / Маңдайы күнге күйеу - қиналу/
- 4. Be out of the wood.
- Be well, Ok again. / Төрт аяғынан тік тұру; Қалпына келу/
- 5. Be well of.
- Be rich, wealthy. / Жалғанды жалпағынан басу; Молшылықта өмір сүру/
- 6. Get somebody in a box.
- Be poor, have no money. / Қысқа қол; Жетіспеушілік/
- 7. Money doesn't grow on trees.
- Without work, no money. / Оңай жерде олжа жоқ/
- 8. By doing nothing we learn to do ill.

- No work makes a man lazy-bone.

/ Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын./

Алайда оқу барысында фразеологизмнің мағынасын тіл үйренушілер бірден түсіне алмайды. Оның жоғарыдай атап көрсеткендей құрылымдық сипаты, бір сөздің астарлы мағынаға ие болуы, т.с.с. десекте жоғары сынып оқушыларымен жұмыс жасап, бір ізге түссе де, әлі де көп жұмысты қажет етеді. Ол үшін тіл маманы өзі фразеологизмнің түрлерін, сипаттамалары мен топтарын жақсы меңгеру қажет. Көп ізденіс жұмыстарын жасау арқылы, нәтижеге жете алады.

Әртүрлі дереккөздерді ақтара отырып, көптеген фразеологизмдерді табуға және оларды әртүрлі топтар бойынша топтастыруға болады. Дегенмен де фразеологизмнің түрі мен құрылымын біліп қою аздық етеді, сонымен қатар оның қолданылу ерекшелігін де білу қажет. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасуына екі ұлттың өзіндік тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрі негізгі себеп болған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы. – Алматы, 2005. - 10.02.20. автореферат. -132 б.

[2] Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. -128.

[3] Кеңесбаев І. Қазақ тілі фразеологизмдерінің сөздігі. - Алматы, 1977. -356 б.

[4] Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М., 1956 – 260 с.

[5] Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, – 1963. -63 с.

[6] Сайранбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі тіркестер. - Алматы, 1981. -197 б.

[7] Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – 2005. -479 с.

[8] Қожахметова Х.К. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. - Алматы, 1972. – 112 б.

МРНТИ 16.21.21

Г.Көбденова¹, Ә.Сейтбатқал², Б.Ешметова³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к. Алматы қаласы, Қазақстан

² Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, магистрант, Алматы қаласы, Қазақстан

³ Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті

ОРИГИНАЛДЫ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ АБАЙ КОНТЕНТІ

Аннотация. Үш автор осы тақырыпты зерттеу барысында әртүрлі әдістерді қолдана отырып, Қазақстандық оригиналды мектеп оқулықтарында Абай шығармашылығының берілу деңгейі, қамтылу диапазоны туралы өз пікірлерін білдіріп, тілтанушы ретінде қортынды жасап, ұсыныстарын айтады. 1-11 кластар бойынша барлық оригиналды оқулықтар қарастырылды. Бұл зерттеу жұмысы «Абай – 175 жыл» мерейтойына орай жүргізіліп, «Абайдың сөздініесі және мектеп өміріндегі Абай» атты онлайн дөңгелек үстелде баяндама жасалды. Мақала сол баяндаманың негізінде даярланды.

Тірек сөздер: оригиналды мектеп оқулықтарындағы Абай контенті, эмоционалды интеллект, интеллектуалды интеллект, интеллектуалды ұлт, мектеп оқулықтарының сапасы, әдістеме, Абай шығармашылығы.

Г.Кубденова¹, Ә.Сейтбаткал², Б.Ешметова³

¹старший научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

²младший научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, магистрант
Алматы, Казахстан

³младший научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, докторант PhD КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

КОНТЕНТ АБАЯ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ

Аннотация. В ходе изучения данной темы три автора, используя различные методы, высказывают свое мнение об уровне передачи, диапазоне охвата творчества Абая в казахстанских русскоязычных школьных учебниках, подводят итоги и высказывают свои предложения в качестве лингвистов. Рассмотрены все русскоязычные учебники по 1-11 классам. Данная исследовательская работа была проведена к юбилею «Абай – 175 лет», с представлением доклада на онлайн круглом столе «Словарь Абая и Абай в жизни школы». Статья подготовлена на основе этого доклада.

Ключевые слова: содержание Абая в русскоязычных школьных учебниках, эмоциональный интеллект, интеллектуальная нация, качество школьных учебников, методика, творчество Абая.

G.Kobdenova¹, A.Seitbatkal², B.Eshmetova³

¹senior researcher of the Institute of Linguistics
named after Akhmet Baitursynuly, candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

²junior researcher of the Institute of Linguistics
named after Akhmet Baitursynuly, master's student, Almaty, Kazakhstan

³junior researcher of the Institute of Linguistics
named after Akhmet Baitursynuly,
PhD student of Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

ABAY CONTENT IN RUSSIAN-LANGUAGE SCHOOL TEXTBOOKS

Annotation. In the course of studying this topic, three authors, using various methods, express their opinion on the level of transmission, coverage range of Abay's work in local Russian-language school textbooks, draw conclusions and make suggestions as linguists. All Russian-language textbooks for 1-11 grades were considered. This research work was carried out in honor of the anniversary of "Abay – 175 years", and the report "Abay's dictionary and Abay in school life" was made at the online round table. The article was prepared on the basis of that report.

Keywords: Abay content in Russian-language school textbooks, emotional intelligence, intellectual nation, quality of school textbooks, methodology, Abay's creativity.

«Орыстілді мектеп оқулықтарында Абай шығармашылығы қалай берілген, берілу деңгейі, қамтылу диапазоны қандай?» деген сұраққа жауап беру үшін кішігірім зереттеу жүргіздік.

Орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абайға қатысты мәліметтерді екі бағытқа бөліп қарастырдық. Бірінші, Абайдың өзінің шығармалары, екінші, Абай туралы жалпы ақпарат.

1-11-сынып аралығында Абайдың 19 шығармасы қамтылған. Оның 12-сі өлең, 7-еуі қарасөз.

Ғылым таппай мақтанба өлеңінен 5-сынып қазақ тілі мен әдебиеті оқулығында үзінді берілген. 8-сыныпта тек оның 1 жолы ғана алынған. Ал 8-сынып тарих оқулығында 1 шумағы қамтылған.

6-сынып «Қазақ тілі мен әдебиетінде» «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс» өлеңдері берілген. «Қыс», «Күз» өлеңдері толықтай берілсе, «Жазғытұры», «Жаз» өлеңдерін беруде оқушы жасы ескерілген. «Күз» өлеңінің аудармасы 5-сынып орыс әдебиетінде 3 шумағы, 5-сынып орыс тілінде өлең жолдары мысал ретінде алынған.

«Әсемпаз болма әрнеге», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Құлақтан кіріп бойды алар», «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме» өлеңдерінің 7-сынып «Қазақ тілі мен әдебиеті» оқулығында 1 шумағы мәтін арасына кірістірілген.

«Холодный наш ум, наподобие льда» атты өлең «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» өлеңінің аудармасы. Бұл өлең 6,7,11-сыныптың «Өзін-өзі тану» оқулығында беріледі. Аудармашы – Ә.Қодар. Оқулықтарда аудармашының аты-жөні көрсетілген.

Абайдың 7-қарасөзі 6-сынып «Орыс әдебиеті», 8-сынып «Орыс тілі» оқулығында 1 абзацы ғана берілген. 11-сынып «Өзін-өзі тануда» қазіргі заманға бейімделіп берілген. Қарасөзде ішінара сөйлемдер алынып тасталған. Р.Сейсенбаевтың аудармасын пайдаланған. Бірақ оқулықтарда аудармашының аты-жөні көрсетілмеген. Аудармашының аты-жөнін беру керек деген ойдамыз.

Абай туралы шығармаларға келетін болсақ, Көркем шығармалар: «Абай жолы», Шәкәрімнің Абайға арнаған өлеңі, Ә.Бөкейхан, І.Жансүгіровтің естеліктері қамтылған. Абай туралы мағлұматтарға Тәкен Әлімқұлов, З.Ахметовтың Абайдың ақындығы, өмір жолы жайлы айтқан мәтіндері берілген. Сонымен бірге, Абай атымен аталатын оқу, өнер, сыйлық т.б. атаулары да оқулықтарда жиі ұшырасады. Мәселен, Абай айнасы, Абай энциклопедиясы, Абай атындағы опера және балет театры т.б.

Бұл қарастырылғандар, орыстілді мектеп оқулықтарында Абайға қатысты мағлұматтардың берілу жайы болды.

«9-11 кластардағы орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абай контенті қалай берілді?» деген мәселеге нақты назар аударсақ, 7-класстың «Қазақ тілі мен әдебиеті» оқулығында (Көкжиек-Горизонт, 2017) *кетік, өмір-дүние* және Абайдың «Сағаттың шықылдағы – емес ермек» өлеңінде *һәмиша* деген сөздерге түсіндірме берілмей, лингвистикалық сүйемелдеудің болмағанын көреміз [1].

10-класстың «Литература» оқулығында Пушкин шығармашылығына 39 бет арналады. Абайдың Пушкиннен аударған аудармалары туралы жалпы айтылғанымен, нақты мәтін жоқ немесе «Сопоставьте несколько переводов на каз.яз. произв. Пушкина», «спрашивайте учителя каз.яз.» деп берілген. Оқушының өзіне ізденуге тура келеді. Мәтін көзжетімді, қолжетімді болу керек деп санаймыз. Сонымен қатар оқулықтың соңында сөздік берілген, бірақ онда «Эпистолярный роман не?» дегенге түсініктеме жоқ [2, 39]. Ал Лермонтов пен Абай арасы толықтай ашылмаған. Басқа

зерттеушілердің еңбектеріне сілтеме жасалады, ол мәтін көз алдында оңай, тез табылатындай болу керек деген ойдамыз.

Келесі назарымызға іліккен оқулықтың бірі: 10-класстың жаратылыстану-математика бағытындағы «Литература» оқулығында Абай мен Лермонтов арасындағы байланыс айтылғанымен, Абай мен Пушкин арасындағы байланыс айтылмайды [3].

10-класстың «Орыс әдебиетінің» «Мектеп» баспасында Абай мен Пушкин арасындағы байланысқа жалпы шолу жасалынғанымен, Абай мен Лермонтовтың байланысы берілмейді. Ал «Жазушы» баспасының оқулығында Абай мен Пушкин арасындағы байланыс көрсетілмей, Абай мен Лермонтовтың байланысы беріледі. Бұлай бір тұлғаға қатысты материалды беріп, екінші тұлғаға қатысты мағлұматты бермегеніміз жөн бе?

11-класстың «История Казахстана» оқулығында [4] Абайдың философиялық көзқарастарына 4,5 беттік арнайы тақырып арналған. Қазіргі кезде фейсбук желісінде Абайға қарсы топтың белең алғаны байқалады. Олардың ойынша, Абай «орыс тілін оқы, үйрен» деп жүріп, бізді рухани, интеллектуалдық бодандыққа түсіріп жіберді. Осы оқулықта берілген мағлұматтар бұл топқа жақсы жауап берді деп ойлаймыз.

Осы уақытқа дейін Абайды біз былайша танып келдік:

- Абай – ақын
- Абай – аудармашы
- Абай – қоғам қайраткері
- Абай – философ
- «Адам бол» идеясы (бұны тереңдету қажет)

Енді біз Абайды алдағы уақытта былайша тануымыз керек:

- Абай – адал кәсіпкерлік идеяны ұсынушы («Основы предпринимательства», «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» оқулықтарына енгізу, бір қызығы, осы уақытқа дейін бұл оқулықтарда Абай аты еш жерде аталмайды);

- Абай – интеллектуалды ұлт идеясының жаршысы (барлық гуманитарлық пәндер насихаттау керек);

- Абай – эмоционалдық интелектіні негіздеуші;
- Абай – жантану ілімін кеңінен насихаттаушы;
- Абай – мотиватор.

«Основы предпринимательства» және «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» (10 және 11 кл.) оқулықтарына **«Абай және кәсіпкерлік»** тақырыбын енгізу туралы ұсыныс жасай отырып, Абайдың төмендегі шығармаларының мәнін ашу қажет деп санаймыз: «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы сықылды тез суалар», «Адам бол – мал тап», «Пайда ойлама, ар ойла», «малды иттікпен тауып, иттікпен жұмсамай, адамшылықпен тауып, адамшылықпен жұмсау» идеясы, «Еңбек қылсаң ерінбей, Тояды қарның тіленбей», 6, 18-қарасөздері т.б.

Бүгінгі заман талабы бойынша интеллектуал тұлға болумен қатар, эмоционалды интеллект тұлғасы болуды да қажет етіп отыр. Осы уақытқа дейін жеке тұлғаның жан-жақты дамуы, жетістікке жетуі үшін IQ (интеллектуалды интеллект) жоғары болуы маңызды деп келген еді, соңғы зерттеулер нәтижесінде, бұған қоса EI (эмоционалды интеллект) қажет әрі маңызды деген тоқтамға келді. Осыған сай мектеп оқулықтарына **«Абай және эмоционалды интеллект»** тақырыбын енгізу қажет деп айта отырып, бұған қажетті тірек идеяларды көрсетеміз: «ыстық қайрат, жылы жүрек, нұрлы ақылын» тепе-теңдікте ұстау қажеттігі; «Жүректің түбіне терең бойлау», «Көкірегі, көңілі тірі болу», 4, 14, 17-қарасөздері т.б.

Абай шығармашылығындағы «эмоционалды интеллект» тақырыбын толыққанды аша алсақ, түсіндіре білсек, қазіргі уақытта оқушылар арасында кең жайылып отырған суицид мәселесін азайтуға септігін тигізеді, өз ойын айта білуге, өз эмоциясын бағалауға дағдыланады, стреске төзімділік шыңдалады, өзінің және өзгенің эмоциясына әсер ете алады, жүрегін тыңдауға жол ашылады.

Біз бүгінгі оқушыға Абайды толыққанды аша алсақ, **«толық адам»** идеясын өз мәнінде түсіндіре алсақ: жүректі, ақылды, қайратты, әділетті тұлға қалыптастыру арқылы жемқорлықтың алдын аламыз; қанағатшыл, рақымды, ынсапты жан тәрбиелеу арқылы ысырапшыл, мақтан қуған жан емес, минимализмге бой алдырған тұлға өсіп шығады. Соның нәтижесінде экожүйені реттей аламыз; «пайда ойламайтын, ар ойлайтын» меценат кәсіпкер дайындай аламыз; «бірін – қазақ, бірін – дос көретін» толерантты қоғам құра аламыз т.с.с. Абай ілімімен сусындап, ұлы тұлғамызды жаңаша тани түсеміз.

Бұл біз байқаған жайттар. Қазақтілді және орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абай контенті бойынша тілтанушы ретінде төмендегідей ұсыныстар айтамыз:

✓ Абай шығармаларының **бейімделген** (адаптированный) мәтіндерін дайындау. Оны орыс тіліне аудару қажет.

✓ Абайды оқушыларға таныту, оқулықтарға беру жүйесі бойынша абайтанушылардан тұратын **мамандандырылған жұмыс тобын** құру.

✓ Оқулық авторлары мен мұғалімдерді дайындау ісіне абайтанушыларды қосу.

✓ «Русская литература» оқулығында Абай мен орыс әдебиетіне қатысты **контентті көбейтіп, ашық, нақты көрсету** қажет.

✓ Мектеп оқулықтарындағы Абай мәтіндеріне **тарихи және лингвистикалық сүйемелдеу беріліп**, араб, парсы, ескі кітаби сөздердің мағынасын оқулықтарда беру қажет.

✓ Мектеп оқулықтарында Абай туралы ақпарат берген кезде қазақ қоғамына оны алғаш танытқан **Алаш қайраткерлерінің еңбектері** анық айтылуы керек.

Абай шығармалары мен Абай туралы ақпарат орыстілді мектептердегі оқулықтарда қамтылуының статистикалық-сандық мәліметтеріне сүйене отырып, мынадай қорытындыға келе отырып, пікірілерімізді айтамыз: біріншіден, 1-11 сынып аралығындағы орыстілді мектепте оқитын оқушы Абай ақпаратымен танысуы қазақстандық оқушы үшін саны жеткілікті деп санаймыз, ендігі тұста сапасына назар аударса деген ұсыныс білдіреміз; екіншіден, мәлімет бірізді берілмейді (сыныптар арасындағы тепе-теңдік және жас ерекшелік ескерілмеген); үшіншіден, гуманитарлық және жаратылыстану бағыт арасындағы байланыстың жоқтығы (жаратылыстану ғылымында Абайға қатысты ақпарат аз берілген); төртіншіден, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, бастауыш сынып оқушысы Абайды танып шығады дегенге күмән келтіреміз, осы мәселеге жіті назар аударса деген ұсыныс; бесіншіден, қазақтілді мектептердегі оқулықтар мен орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абайға қатысты мәліметтің берілуі, біздің ойымызша, өзара байланыста, өзара үйлесімде болуы керек. Орыстілді мектептің оқушысы Қазақстанның азаматы болғаны себепті Абайды танып-білуі парыз; алтыншыдан, аудармашылардың аты-жөнін беруді оқулық авторларына ұсыныс ретінде айтамыз. Бұл ғылыми этикетті қалыптастыруға тәрбиелейді.

Сөз соңында айтарымыз, Абайды танытуда «Қазақ тілі мен әдебиеті», «История Казахстана», «Русский язык и литература», «Самопознание» оқулықтарының елеулі үлес қосып отырғанын айта кету керек. Орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абай контентінің сапасын арттырып, санын көбейтіп, оқушы мен Абай әлемінің арасындағы байланысты арттыра түсуіміз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Т.Дәулетбекова, Р.С.Рахметова, А.Қ.Рауандина, Б.Қ.Мукеева. Қазақ тілі мен әдебиет. 7-класс. Алматы: Көкжиек-Горизонт, 2017. -24 б.

[2] Салханова Ж., Демченко А. Литература. 10-класс. Алматы: Мектеп, 2019. -192 с.

[3] Лукпанова Г., Савельева В., Кутукова Е., Емельянова О. Литература. 10 класс. Алматы: Жазушы, 2019. -263 б.

[4] Джандосова З.А. История Казахстана. 11 класс. Алматы: Мектеп, 2019. -339 с.

МРНТИ16.01.45

З.Ж.Бекмамбетова¹, Ә.Манарбекқызы²

¹Тұран университетінің «Журналистика және аударма ісі»

кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты,
Алматы, Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы университетінің «Шетел тілдері және
аударма» кафедрасының магистранты, Қызылорда, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУДА КОММУНИКАТИВТІ ОРТА ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі оқу мен оқыту үдерісіндегі ағылшын тілін оқытуда оқушылардың коммуникативті орта қалыптастыру мен күзінеттіліктерін дамыту біліктілігін, оқушылардың қызығушылығын ұйымдастыруды қажеттілігі қарастырылған.

Тірек сөздер: коммуникативтік тәсіл, оқыту іс-әрекеті, лексикалық бірліктер.

З.Ж.Бекмамбетова¹, Ә.Манарбеккызы²

¹кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Журналистика и переводческое дело» университета Туран,
Алматы, Казахстан

²магистрант кафедры «Иностранные языки и перевод»
университета Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЫ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ РЕЧИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость формирования коммуникативной среды и развития компетенций учащихся, организации интереса учащихся к преподаванию английского языка в современном процессе обучения и образования.

Ключевые слова: коммуникативный подход, учебная деятельность, лексические единицы

Z.ZH.Bekmambetova¹, A.Manarbekkyzy²

¹Turan University, Department of Journalism and Translation
Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences,
Almaty, Kazakhstan

²Korkyt Ata University, master's student of the Department of Foreign
Languages and Translation,
Kyzylorda, Kazakhstan

FORMATION OF THE COMMUNICATIVE ENVIRONMENT TO IMPROVE SPEAKING SKILLS IN ENGLISH LESSONS

Annotation. This article discusses the need for the formation of the communicative environment and development of students' competencies, the organization of students' interest in learning English in the modern process of teaching and education.

Keywords: communicative approach, learning activities, lexical units.

Халықтың білімділігі – ел байлығының ең маңызды бөлігі. Қазіргі таңда дамыған елдерде жастарымыздың білім алуы озық мәдениет пен дүниетаным қалыптастырудың бірден бір жолы. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауында «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды ұсынды. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Яғни ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі екендігін атап айтты. Осыған орай еліміздегі білім беру саласында оқытудың жаңартылған мазмұнға ие болуы, оқу үдерісіне түбегейлі өзгеріс әкелді. Шетел тілдерін оқыту әдістемесінде заман талабына сан қырлы бағыт-бағдар инновациялық, технологиялық білім беру жүйесі пайда болды. Тілдің қарым-қатынас қызметі өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асады. Тілдің әртүрлі деңгейіндегі тілдік бірліктердің ерекшеліктері, сөйлеудің коммуникативті түрлері, сөйлесімдер мен мәтіндердің коммуникативтілігіне негіз болып отыр. Қазіргі кезде тілді коммуникативтік оқыту мәселесіне ерекше назар аударылуда. Ағылшын тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің коммуникативтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгертуді көздейді.

Оқыту әдістемесіндегі заман талабына сай әдістердің бірі коммуникативтік оқыту технологиясы. Осы мәселе жөнінде, яғни ағылшын тілін оқытудағы коммуникативті біліктілік деңгейді Германияның оқу бағдарламасын жасаған неміс ғалымдары Г.Нойнер, Г.Хунфельд былай түсіндіреді: Коммуникация тіл және іс-қимыл, күлу, дауыс ырғағы сияқты әрекеттер арқылы болады. Ол алдын-ала жоспарланған, дайындалған болуы немесе жоспарланбаған болуы мүмкін. Коммуникативтік оқыту технологиясы дегеніміз - пікір алысуға негізделген әдістеме [1]. Ал, адамдар тілді сөйлем түрінде қолданғанда ғана бірін-бірі түсініп, ой-идея алмасса демек, пікірлесе алады. Шетел тілін үйретудің бастапқы деңгейінен бастап оқушыларды жалаң сөздерге емес, белгілі бір дәрежеде ағылшын тілінде сөйлеуге, өз ойын басқаға жеткізе алатын, біреудің сөйлеген сөзін, жазғанын түсіне алатын дәрежеге жеткізу мақсатында, ағылшын тілін алғашқы сабақтан бастап сөйлем түрінде үйреткен дұрыс. Себебі, жеке атау тұлғалы сөздер де, грамматикалық формалар да өзара бір-бірімен байланысып,

сөйлем құрамына енгенде ғана тұтас аяқталған тиянақты ойды білдіре алады.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі: Е.Пассов ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесінде коммуникативтік оқытуда «ситуация» мен «ситуативтілікті» анықтап алу қажет екеніне көз жеткізген. «Ситуация» – дегеніміз, қарым-қатынас жасаушылардың, сөйлесушілердің санасында қалыптасқан өзара қарым-қатынасының жүйесі; ал «ситуативтілік – қарым-қатынастармен байланыс» деп қорытынды жасайды [2].

Коммуникативтіліктің қандай жағдайда пайдалы, тиімді болатынына мұғалімнің тигізер ықпалы зор және оқыту барысындағы білім сапасына да мұғалімнің үнемі көңіл бөліп отыруы аса маңызды. Сондықтан, ағылшын тілдерін оқытуда коммуникативтік оқыту әдісін қолдану – оқушылардың сөздерді грамматикалық тұрғыдан бір-бірімен дұрыс байланыстырып, еркін сөйлей білуіне мүмкіндік береді. Ағылшын тілін оқытуда коммуникативті мақсатқа жетуде ауызекі сөйлеудің рөлі өте зор. Себебі, ауызша сөйлеу арқылы адамдар бір-бірін түсінеді, өз ойларын айтады, дәлелдейді, естіген, айтылған хабарға өз көңіл-күй қатынасын білдіреді. Сөйлеудің екі түрі: монолог және диалог бар. Диалог – екі немесе бірнеше адамның сұрақ-жауап ретінде сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтық сөйлеу алдын ала жоспарланбайды, сөйлесу кезінде пайда болады. Оқушылар жалпы, арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын дамыту керек және әр оқушы сөйлегенде кем дегенде екі реплика айтуы керек. Диалогтық сөйлеуді дамытуда дискуссия түрінде өтетін сабақ, экскурсия түрінде өтетін сабақ, ойын түрінде өтетін сабақ, талқылау сабақтарының рөлі зор. Монологтық сөйлеуді дамыту сабақтары-шет тілін оқытудағы негізгі мақсат болып есептеледі. Монолог түрінде оқушы өз ойын жеткізеді, белгілі тақырып аясында сөйлейді немесе бірілген суреттерді суреттеп айтады. Монологтың маңызы оқушының ағылшын тілінде сөйлеу қабілетін жетілдіруге ықпал етеді [3].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау: Белгілі ресейлік лингвист, шет тілді білім беру әдістемесі саласындағы маман Е.И.Пассов «Коммуникативтік әдіс оқыту процесі коммуникация процесінің үлгісі болып табылатынына негізделген» деп айтып өткен. Е.И.Пассов өзінің «Шет тілді білім берудің коммуникативтік теориясы мен технологиясы негіздері» атты кітабында сөйлеуді оқытудағы коммуникативтік әдісті егжей-тегжейлі қарастыра отырып, осы әдістің 4 белгісін көрсетеді [1].

Біріншіден, бұл әдіс дифференциялықпен сипатталады, ол осы әдістің әрбір қабылдауы белгілі бір мақсатқа қол жеткізу құралы болып табылады; мұндай мақсат сөйлеу қызметінің қандай да бір түрін жасай білу болып табылады.

Екінші маңызды белгі-бұл әдістің оқыту шарттарынан тәуелсіздігі. Бұл белгінің мәні тәсіл тактика емес, оқыту стратегиясын анықтайды, сәйкесінше оны таңдау тілге, қарым-қатынас сатысына және т.б. байланысты бола алмайды.

Үшіншіден, әдіске кіретін принциптердің жиынтығы есебінен қол жеткізілетін сөйлеу қызметін оқытудың барлық жақтарын қамту қабілеті.

Төртінші белгі әдіс бойынша негізгі өзектің болуы немесе М.В.Ляховицкий айтқандай, «басты әдістемелік есепті шешудің басым идеясы». Басты идеяның болуы қағидаттарға функционалдық негізделген болуға мүмкіндік береді. Және бұл идея - оқытудың коммуникативтілігі [4].

Оқытудың коммуникативтік әдісі кезінде барлық жаттығулар сөйлеу сипаты бойынша болуы тиіс. Шартты сөйлеу жаттығулары - бұл дағдыны қалыптастыру үшін арнайы ұйымдастырылған жаттығулар. Олар үшін лексикалық бірліктердің біртектес қайталануы, уақыт бойынша ажырамауы тән. Сөйлеу жаттығуларына оқушылардың сөйлеу тапсырмасын шешуі тән. Олар мәтінді қайта баяндау, суреттерді, адамдарды, заттарды сипаттау кезінде, қандай да бір оқиғаларға түсініктеме беру үшін, өз бағасын айту және қандай да бір фактіге қарым-қатынас жасау үшін пайдаланылады.

Сондай-ақ, оқушыларға тілді өзінің тікелей функциясы – ой қалыптастыру мен тұжырымдауда пайдалана отырып, мәселелерді шешу және ойлау мүмкіндігін беру маңызды. Сондықтан, қарым-қатынасқа шынайы коммуникативтік оқытуды іске асыру үшін оқушыларға тапсырмаларды сөйлеу міндеті ретінде ұсыну қажет.

Қорытынды: Ағылшын тілінде сөйлеуге оқытудың коммуникативтік әдісіне қатысты жоғарыда айтылғандардың барлығы бұл жағдайда оқу пәні сөйлеу қызметі болып табылады. Бұл әдіс – сөйлеу қабілеті және оларды дәйекті қалыптастыру үшін жаттығулар ұсынылуымен айқын көрінеді. Осының бәрі өз кезегінде И.Пассов сөйлеуге оқытудың коммуникативтік әдісі шет тілдерін оқытудың іс-әрекеттік түрін білдіреді деп айтуға негіз береді.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, коммуникативтік оқыту үдерісінде қажет деген қорытынды жасауға болады, өйткені коммуникативтік қарым-қатынас әрбір оқушының даралығын есепке алу, оқыту процесінің тілдік бағытталуында, оқыту функционалдығындағы көрініс, қарым-қатынастың жағдаяттылығы, оқыту процесінің тұрақты жаңалығы. Ағылшын тілінде үнемі сөйлеу оқушылардың тілді білмеймін деген ойдан арылтып, оқуға деген қызығушылығын арттырады. Оқушыларды оқып жатқан деңгейде сөйлету мұғалімнен орасан зор еңбекті талап етеді. Еліміздің еңсесі биіктеп дамыған елдермен халықаралық қатынастар күннен-күнге кең етек алып, шетел тілдерін білу қажеттігі, яғни шетел тілдерін оқыту заманауи білім беру жүйесінің негізгі бөлігіне айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М. Просвещение, 1985 -223.

[2] Пассов Е.И. Технология коммуникативного обучения иноязычной культуре. –М., 1989. -137.

[3] Жолдыбаева Г.Т. Коммуникативті оқыту технологиясының теория және практика тұрғысынан жүзеге асырылуы. «Ағылшын тілі мектепте» Республикалық ғылыми- әдістемелік педагогикалық журнал № 16 2007. - 8-10 бб.

[4] Мильруд Р.П; Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам / Р.П. Мильруд; И.Р.Максимова // Лингвистика. 1999. - № 8.С.9-15

МРНТИ16.31.41

A.Smagulova¹, Zh.K.Zhumalieva², A.Rysbek³

¹candidate of pedagogical sciences, professor of Diplomatic Translation Chair, Faculty of international relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: aigerim_0715@mail.ru tel.: +7 701 167 4373

²Senior teacher of Diplomatic Translation Chair, Faculty of International relations, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: j.jumaliye@gmail.com

³2nd year Master student of Humanitarian science of Diplomatic Translation Chair Faculty of International relations, al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan, email: miss.mooncouple@mail.ru

FEATURES OF TRANSLATION OF NEWSPAPER ARTICLES IN THE MEDIA FROM ENGLISH INTO RUSSIAN

Annotation. This article examines the features of translation of English newspaper articles in the context of language development. The life of a modern person is changing rapidly. The language we use when we exchange information responds quickly to these changes. The journalistic style is more receptive to these changes in comparison with other styles of speech. Since the concept of journalistic style is broad, we will consider one type of journalism - newspaper style. In the era of globalization, international relations are developing at a faster rate. That is why this topic of the article is relevant. Through the prism of newspaper texts, we see the development of a foreign language, especially the changes taking place in it. With the help of an adequate

translation of newspaper texts, the reader can see the changes in the social life of the English-speaking countries and in the English language in the most detail.

Key words - journalistic style, newspaper articles, terminology, social and political sphere, newspaper headlines, press, phraseological units.

А.Смагулова¹, Ж.К.Жумалиева², А.Рыспек³

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті дипломатиялық аударма кафедрасының оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты Алматы қ., Қазақстан
e-mail: smagulova.aigerm@kaznu.kz

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті дипломатиялық аударма кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: j.jumaliye@gmail.com

³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Халықаралық қатынастар» факультеті, дипломатиялық аударма кафедрасының 2 курс гуманитарлық ғылымдарының 2 курс магистрі, Алматы, Қазақстан,
e-mail: : miss.mooncouple@mail.ru

АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ ГАЗЕТ МАҚАЛАЛАРЫН ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада біз ағылшын тіліндегі мақалалардың тілдің даму контекстіндегі аудармасының ерекшеліктерін қарастырамыз. Қазіргі адамның өмірі жылдам өзгеруде. Ақпарат алмасу үшін пайдаланатын тіл осы өзгерістерге тез жауап береді. Публицистикалық стиль осы өзгерістерді басқа сөйлеу стилімен салыстырғанда қабылдайды. Журналистік стильдің тұжырымдамасы кең болғандықтан, біз журналистиканың бір түрі - газет стилін қарастырамыз. Жаһандану дәуірінде халықаралық қатынастар қарқынды дамып келеді. Аудармашы үшін шетелдік баспасөздегі ақпараттың нақты таратылуы өте маңызды деп есептейміз. Сондықтан мақаланың тақырыбы өте маңызды. Газет мәтіндерінің призмасы арқылы біз шет тілінің дамуын, әсіресе, онда болатын өзгерістерді көріп отырмыз. Газет мәтіндерін аудару арқылы оқырман ағылшынша сөйлейтін елдердің және ағылшын тіліндегі қоғамдық өмірдегі өзгерістерді егжей-тегжейлі көре алады.

Түйін сөздер: журналистік стиль, газет мақалалары, терминология, қоғамдық-саяси сала, газет тақырыбы, баспасөз, фразеологизмдер

А.С.Смагулова¹, Ж.К.Жумалиева², А.Рыспек³

¹ кандидат филологических наук, доцент кафедры Дипломатического
Перевода

факультет Международных Отношений Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

e-mail: smagulova.aigerm@kaznu.kz

²ст. преподаватель кафедры Дипломатического Перевода факультет Международных Отношений Казахский национальный университет имени аль-Фараби г. Алматы, Казахстан,

e-mail: j.jumaliye@gmail.com

³магистрант 2 курса гуманитарных наук, кафедры Дипломатического перевода факультет «Международные отношения» КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ В СМИ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода английских газетных статей в условиях развития языка. Жизнь современного человека стремительно меняется. Язык, который мы используем при обмене информации, быстро реагирует на эти изменения. Публицистический стиль в большей степени воспринимает эти изменения в сравнении с другими стилями речи. Так как понятие публицистического стиля является обширным, то мы будем рассматривать один вид публицистики – газетный стиль. В эпоху глобализации международные отношения развиваются с большей скоростью. Именно поэтому данная тема статьи является актуальной. Сквозь призму газетных текстов мы видим развитие иностранного языка, особенно изменения, происходящие в нем. С помощью адекватного перевода газетных текстов читатель может наиболее детально увидеть изменения в общественной жизни англоговорящих стран и в английском языке.

Ключевые слова: публицистический стиль, газетные статьи, терминология, общественно-политическая сфера, газетные заголовки, пресса, фразеологизмы.

Introduction. The characteristic feature of the English newspaper information style is the stylistic diversity of vocabulary. Along with the book vocabulary, colloquial and poetic words and combinations are widely used here. In the field of phraseology, the newspaper information style is distinguished by the wide use of "ready-made formulas" or clichés.

Specificity of translation of newspaper text Texts are of a different nature: newspaper, newspaper journalistic, historical, popular science and fiction. This selection is due to the desire of the authors to give students the opportunity to familiarize themselves with the features of the translation of texts of various styles and genres. [1]

The language of newspaper articles is often emotionally rich, which brings it closer to the language of fiction. We find in it figurative comparisons, metaphors, idioms, elements of humor, sarcasm, irony, etc. In addition to all this, a newspaper article usually has a certain political orientation. The newspaper text is abundantly saturated with special terms related to political and state life; we find here the names of political parties, government institutions, public organizations and terms related to their activities, for example: United Nations Organization - United Nations Organization, Organization for Security and Co-operation in Europe - Organization for Security and Co-operation in Europe, North Atlantic treaty - North Atlantic Treaty Organization, theater of war - the theater of war, cold war.

The newspaper text in general, the following specific features are characteristic:

a) Frequent use of phraseological combinations, which have the character of a kind of speech stamps, for example: on the occasion of no case by the decision of no decision in reply to in response to in a statement of in a statement with reference to in connection with to draw the conclusion come to the conclusion to attach the importance to take into account to take into account.

b) The use of constructions like "verb + that" when presenting someone else's statement, commenting on statements of politicians, for example: The paper argues that this decision will seriously handicap the country's economy. - The newspaper believes that this decision will cause serious damage to the country's economy.

c) The use of phraseological combinations of the "verb + noun" type, for example: to have a discussion instead of to discuss, to give support instead of to support, to give recognition instead of to recognize.

d) Frequent use of abbreviations, for example: MP - Member of Parliament, TUK - Trades Union Congress, FM- Foreign Minister, AP- Associate press [2].

The newspaper information style also has specific features that influence the translation process. The main task of materials of this style is to communicate certain information from certain positions and thereby achieve the desired effect on the receptor. The content of newspaper news reports differs from scientific and technical information, in particular, in that it deals with phenomena that are understandable to a wide range of non-specialists, directly or indirectly related to their lives and interests.

Newspaper informational materials often contain ambiguous terms, synonymous terms, abbreviated terms and names. The term state in US political terminology can mean both "state" and "state": Both the state and Federal authorities are bent on establishing a police state. In the first case, the term state is on a par with the definition of "federal" and undoubtedly denotes state governments as opposed to the government of the entire country. In the second case, state is used in the meaning of "state". The term Congressman can have a broader meaning - "member of the American Congress" or more narrowly -

"member of the House of Representatives (US Congress)": Last year a number of American Senators and Congressmen visited the Soviet Union. Along with Congressman, its narrow meaning is used and its synonym Representative. The statutes of various organizations may be referred to in English as Regulations, Rules, Constitution, Statutes, or Charter. Well-known terms are often used in abbreviated form in the text: Youth is also virtually excluded from Congress, the average age of members of the Senate being 56 years and of the House 51 years. Here the abbreviated House is used instead of the full term The House of Representatives. The same term can receive different meanings depending on the ideological orientation of the text in which it is used.

Titles and names are often used in abbreviated form in newspaper information materials. Often these abbreviations may not be known to the general reader and their meaning is immediately deciphered in the note or message itself. But there are many such abbreviations that newspaper readers have long been accustomed to and which therefore do not need explanation. Abundance of abbreviations is a characteristic feature of the newspaper information style of modern English. We find names of parties, trade unions, various kinds of organizations and positions: AFL-CJ = American Federation of Labor-Congress of Industrial Organizations, OOP = Grand Old (Republican) Party, DD = Defense Department, NAACP = National Association for Advancement of Colored People, DA = District Attorney; surnames or familiar nicknames of famous political or public figures: JFK = John F. Kennedy, Rocky = Rockefeller, Ike = Eisenhower, RLS = Robert Louis Stevenson; place names: NJ. = New Jersey, Mo. = Missouri, SF = San Francisco, S.P. = South Pacific, E-W = East-West, etc. [3]

Abbreviations are most relevant for newspaper information style. Knowing and being able to translate abbreviations is essential for a correct understanding of modern English-language newspaper articles. AAC, alternative control center AAP backup control center, arc allotment problem orbital resource allocation problem AAT, availability analysis tool AATSR availability analyzer, advanced along track scanning radiometer advanced longitudinal scanning radiometer AAX, automated attendant exchange telephone exchange with automated call processing ABR, automatic bit rate detection ACA, adaptive channel assignment, ACB, automatic call back ACC, area control center.

Newspaper and journalistic texts are very diverse. The most concise, business-like and dry in style are messages and informational articles. Accuracy in the translation of such messages and articles is often achieved by syntactic restructuring of sentences, structural replacements, and the use of lexical matches. Here's an example: Taking part in the discussion with the President will be the new Secretary of State, the Defense Secretary and the special assistant to the President for National Security Affairs. [4] - The new Secretary of State, Defense Minister and Special Assistant to the President for National Security will participate in the meeting with the President.

The newspaper in modern life is the most important means of transmitting information. In the life of any person, it plays a huge role. Therefore, the school has a task to teach high school graduates to read Newspapers, both in their native and foreign languages. Properly delivered instruction in reading socio-political literature (and primarily newspaper texts) is one of the strong means of ideological and political education, stimulates students' interest in a foreign language and contributes to the development of speech skills.

The nature and ways of using interlanguage translation correspondences are largely determined by the peculiarities of the semantics of phraseological units, which is a complex informative complex. From the point of view of the choice of translation correspondence, the most important components of this complex are the following:

- 1) figurative or figurative component of the meaning of phraseology;
- 2) direct or objective component of the meaning of phraseology, forming the basis of the image;
- 3) emotional component of the meaning of phraseology;
- 4) stylistic component of the meaning of phraseology;
- 5) the national-ethnic component of the meaning of phraseology.

It should be noted that there are not always linguistic Parallels between the SOURCE language and the translation language – structural and semantic analogies: identical models of phraseological combinations, complete coincidence of the semantic meanings of words that make up them, and so on. in addition, the search for interlanguage correspondences does not always give a positive result, since the phenomenon of random lacunae is observed in the field of phraseology, i.e. such "dictionary units of one of the languages that for some reason (not always clear) do not correspond in the lexical composition (in the form of words or stable phrases) of another language".

In these cases, transformational techniques and methods of translation are necessary. We have identified, analyzed and tested various techniques and methods that allow us to achieve full-fledged translation of phraseological units in English media articles. The full phraseological equivalent is given first of all to FE of an international character, based on myths, legends, biblical and literary stories, and historical facts:

- Golden age* – *Золотой век*;
The Achilles heel – *Ахиллесова пята*;
A Judas kiss – *Поцелуй Иуды*;
A Pyrrhic victory – *Пиррова победа*;
To rise like a phoenix from the ashes –
Возродиться как феникс из пепла;
A Trojan horse – *Троянский конь и др.*

A partial phraseological equivalent is a type of translation correspondence in which the meaning of a phraseological unit in the translating language (s) is

adequate to the meaning of the phraseological unit in the source language (S), but differs from it in its figurative basis and metaphor city:

To fight tooth and nail – Бороться до последней капли крови;

To take root – Пустить корни;

The lasts taw – Последняя капля.

The disadvantage of this method of translation is that differences in the component composition of equivalents of this type can lead to differences in emotional and expressive connotations. English phraseology can have several equivalents in the NJ. With the help of selective phraseological equivalents, the translator can choose the best option and convey the stylistic diversity of English

To fly a kite – Пускать пробный шар, зондировать почву, забросить удочку;

To pull the wool over somebody's eyes – Пускать пыль в глаза, втирать очки, вешать лапшу на уши;

As it tings duck – Лёгкая добыча, удобная мишень.

Calculus allows you to transfer non-equivalent phraseology to the NJ while preserving the semantics of the NJ as completely as possible. The essence of phraseological calculus is to create a new combination in the NJ that copies the structure of the original language unit: to keep one's powder dry – держать порошок сухим; shadow cabinet – теневой кабинет; to vote with one's feet – проголосовать ногами; a lame duck – хромотка.

This translation technique can be used if the English FE does not have an equivalent in Russian, or if it is impossible to use such an equivalent in a given context. The literal translation is used to convey the imagery and unique color of the national and ethnic component of the meaning of FE. The translator should make sure that the image is perceived and understood by the translation receptor, ensuring full understanding with the help of appropriate footnotes and notes:

The Old Lady of Thread needle Street – Старая леди Треднидл-стрит (Английский банк);

The Big Apple – Большое яблоко (город Нью-Йорк);

Uncle Sam – Дядя Сэм (США, американцы – шутливая расшифровка букв US).

A descriptive translation – "Bank of England", "new York", "USA" – cannot convey the specifics of these phraseological units. Descriptive translation is a way to convey the meaning of a FE using a variable phrase that explicates the meaning of a given FE, which usually leads to a loss of imagery and expressiveness:

The dark ages – средние века;

For a song – за бесценок, почти даром;

Straw in the wind – общая тенденция.

Another disadvantage of descriptive translation is its potential bulkiness:

Somebody's opposite number – лицо, занимающее такую же должность в другом учреждении, государстве;

To scrape home – стардом достичь своей цели;

The lexical and grammatical specificity of the newspaper information style is especially clearly manifested in the newspaper headlines. [5] In the field of vocabulary, English newspaper headlines are characterized by the frequent use of a small number of special words that make up a kind of "headline jargon": ban, bid, claim, crack, crash, cut, dash, hit, move, pact, plea, probe, quit, quiz, rap, rush, slash, etc. A distinctive feature of such a "heading vocabulary" is not only the frequency of their use, but also the universal nature of their semantics. The word pact in the title can mean not only "pact", but also "contract", "agreement", "deal", etc. The verb hit can be used in connection with any critical speech. Red can mean both "communist" and "socialist" and "progressive"; bid implies both "appeal" and "invitation" and "attempt to achieve a certain goal", etc. ∴ National Gallery Launches Bid to Buy the Titian - The National Gallery is trying to acquire a painting by Titian; Bid to Stop New Police Powers - Call to prevent the expansion of police rights; Sudan Army Regime 's Bid to Crush the Left - An attempt by the Sudanese military regime to suppress the progressive movement [6].

Thus, the following conclusions can be drawn:

1. The newspaper text is abundantly saturated with special terms related to political and state life.
2. In newspaper informational materials, some features of the syntactic organization of the text are also noted: the presence of short independent messages
3. Special translation theory describes various forms of stylistic adaptation in the translation of texts belonging to a particular functional style.
4. In general, the newspaper text is characterized by the desire for concise and laconic presentation, and this feature is manifested especially clearly in newspaper headlines.
5. A complete translation of newspaper material, in addition to actually accurately conveying the content, should convey to the reader all the emotional elements.

To achieve a greater level of equivalence, the translator must:

1. If in English it is material of an informative and descriptive genre, then the translation should also have all the features that this genre possesses in Russian.
2. Titles are omitted in translation. Especially official texts are an exception.
3. When translating a title, you should first translate the message or article itself, and then, based on the content, and the title.
4. The translator should take into account that colloquial and poetic words and combinations are widely used in English newspapers, along with book vocabulary.
5. The translator must know the realities of the country about which the article is written.

Conclusion. Based on the research of the material on the topic of the second Chapter of our work, the following was revealed:

1. Translation of newspaper materials is characterized by significant, though not complete, parallelism of lexical composition.

2. Translation of newspaper and informational materials is characterized by the use of syntactic structures similar to the original structures in translation, which ensures the maximum possible transfer of the meaning of syntactic structures in translation.

3. The highest equivalence is achieved when translating socio-political articles, and the Lowest when translating colloquial vocabulary. To achieve a higher level of equivalence, the translator must: 1. if in English this is material of an informational and descriptive genre, then the translation must have all the features that this genre has in Russian; 2. When translating, titles are omitted. Exceptions are particularly official texts; 3. When translating the title, you should first translate the message or article itself, and then, based on the content, the title; 4. the Translator should take into account that in English Newspapers, along with book vocabulary, colloquial and poetic words and combinations are widely used; 5. The translator must know the realities of the country about which the article is written. The study allows us to draw the following main conclusions: 1. skilful use of FE in the texts of modern English periodicals makes speech more vivid, expressive, and emotionally colored and evokes certain associations in the reader. 2. When translating phraseological units in English media texts, you should be especially careful. 3. the final decision to use a particular method of translating English FE depends on the context. The correct application of any translation technique and method requires a creative approach to solving each specific problem. 4. The translation of phraseological units in the English texts of the mass media should take into account a variety of extra linguistic factors. 5. Full-fledged translation of English phraseological units used in the texts of the modern English press is an art. 6. Considering the features of translation of FE in English periodicals, we note another necessary condition for a full – fledged translation of phraseological units-translation talent and translation skills, which are the key to successful professional activity of a translator. 7. since the translation of press texts must adequately convey the imagery and expressiveness of English FE, it is almost impossible to replace the translator with a machine or computer. Machine translation tools cannot capture all the subtleties of the source and translation texts, especially in the field of phraseology. Only a person is able to convey the original text as clearly, figuratively and expressively, using all the variety of translation techniques and all the richness of the PJ.

LIST OF USED LITERATURE:

[1] Levitskaya TR, AM Fiterman "Theory and practice of translation from English into Russian" Publishing house of literature in foreign languages. Moscow 1963 c.9

- [2] T.A. Patenkova "Reading newspapers in English" Moscow, Publishing house MNEPU 2001 p.35
- [3] Komisarov VN, "Theory and Practice of Translation" М.: Enlightenment 1980. с. 56-57
- [4] The newspaper "Daily Worker" September 1961
- [5] V.N. Komisarov, "Theory and practice of translation" М.: Enlightenment, 1980s. 56-70
- [6] Komisarov VN, "Theory and practice of translation" М.: Education 1980s. 74-80
- [7] Levitskaya TR, AM Fiterman "Theory and practice of translation from English into Russian" Publishing house of literature in foreign languages. Moscow 1963 p.9
- [8] T.A. Patenkova "Reading newspapers in English" Moscow, Publishing house MNEPU 2001 p.35
- [9] Komisarov VN, "Theory and practice of translation" Moscow: Prosvjashchenie 1980. p. 56-57
- [10] The newspaper "Daily Worker" September 1961
- [11] V.N. Komisarov, "Theory and practice of translation", Moscow: Prosvjashchenie 1980 p. 56-70
- [12] Komisarov VN, "Theory and practice of translation" – М.: Prosveshchenie 1980 p. 74-80

МРНТИ 16.31.02

З.Садырбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

ӨЗГЕ ТІЛДЕГІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНДЕ ЖАЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Дүниежүзілік саяси картаны құрастыру барысында өзге тілді географиялық атауларды игерудің кейбір тиімді жолдары біршама қарастырылды. Шеттілдік ономастикалық атаулар мемлекеттік басқару орындарында, халықаралық іс-қағаздарында, дипломатиялық, халықаралық қатынас, әлемдік ақпараттық кеңістікте, мектеп оқулықтарында берілетіндіктен, жаңа қазақ әліпбиінде қазақ тілінің заңдылықтары негізгі басшылыққа алынды. «Дүниежүзілік саяси картаға» енген географиялық атаулар енді. «Өзге тілді географиялық атаулар анықтамалығы» және мемлекет астаналары атаулары, елді мекен атаулары, әлемдегі негізгі ірі физика-географиялық нысан атаулары: гидрографиялық атаулар және орографиялық нысан атаулары қамтылды.

Тірек сөздер: саяси карта, тау, өзен, көл, географиялық атаулар, ономастикалық атаулар, жер-су атаулары, транспозиция, елді мекен

З.Садырбаева

научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ НАПИСАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В НОВОМ КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. При составлении всемирной политической карты были рассмотрены некоторые эффективные пути освоения иноязычных географических названий. В связи с тем, что иноязычные ономастические названия представлены в местах государственного управления, международных делах, дипломатических, международных отношениях, в мировом информационном пространстве, в школьных учебниках, в новом казахском алфавите основным ориентиром стали закономерности казахского языка.

Ключевые слова: политическая карта, гора, речные, озеро, географические названия, ономастические названия, топонимы, транспозиция, населенный пункт

Z.Sadyrbaeva

Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF WRITING FOREIGN-LANGUAGE GEOGRAPHICAL NAMES IN THE NEW KAZAKH ALPHABET

Annotation. When compiling the world political map, some effective ways of mastering foreign-language geographical names were considered. Due to the fact that foreign-language onomastic names are represented in places of state administration, international affairs, diplomatic, international relations, in the world information space, in school textbooks, the laws of the Kazakh language become the main reference point in the new Kazakh alphabet.

Keywords: political map, mountain, river, lake, geographical names, onomastic names, land and water names, transposition, locality

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2020 жылы жүзеге асырған «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты іргелі зерттеу

бағдарламасы аясында елді мекен, қала атаулары, ірі физика-географиялық атаулары, атап айтқанда мұхит, тау, өзен, көл, аралдар т.б. шеттілдік географиялық нысан атауларының анықтамалығы әзірленді. Анықтамалықты әзірлеу барысында осы атауларды жазуда бірқатар мәселелер туындады.

Дүниежүзілік саяси картаны құрастыру барысында өзге тілді географиялық атауларды игерудің кейбір тиімді жолдары біршама қарастырылды. Шеттілдік ономастикалық атаулар мемлекеттік басқару орындарында, халықаралық іс-қағаздарында, дипломатиялық, халықаралық қатынас, әлемдік ақпараттық кеңістікте, мектеп оқулықтарында берілетіндіктен, жаңа қазақ әліпбиінде қазақ тілінің заңдылықтары негізгі басшылыққа алынды.

Дүниежүзінің саяси картасы тарихи кезеңдерде ұдайы өзгеріске түсуде. Оған әртүрлі факторлар ықпал етеді. Осы кезге дейін кейбір мемлекет, өзге тілдегі қала, елді мекен атауларының тіліміздің заңдылығына сай ыңғайластырып жазуы, айтылуы қалыптасып келе жатқан нұсқасында берілді. Мысалы, Ресей, Мәскеу, Петербург, Венгрия – Мажарстан, Германия – Алмания, Грузия – Гүржістан, Тюмень – Түмен т.б. болып жазылды. Сондай-ақ араб тектес *аль, эль, эд, эз, эр, эт, эс, эш* артикльдерімен жазылатын қала атаулары қазақ тілінің айтылу, жазылу ерекшеліктеріне бейімделіп, сәйкесінше *әл, әд, әз, әр, әт, әс, әш* болып таңбаланды. Сондай-ақ жаңа жазумен таңбаланған атаулар халықаралық келісімшарттарда, дипломатиялық қатынастарда, БАҚ құралдарында, отандық және шетелдік түрлі ақпараттық көздерде, жалпы ауқымды коммуникативтік кеңістіктегі айналымға түседі. Сонымен қатар жаңа әліпбиде жазу қай негізге сүйенеді дегенде мұндай ережеде шет мемлекеттердегі физика-географиялық атаулардың, мемлекет атаулары мен елді мекен, қала атауларының карталарда, ғылыми әдебиеттер мен анықтамалықтар, туристік және басқа да басылымдар мен бұқаралық ақпарат көздерінде, ресми құжаттарда, ісқағаздарда т.б. мәтіндердегі жазылу нормасын қамтиды. Өйткені қандай да алыс-жақын мемлекет атауы, әлем астаналарының атауы, өзге де жер-су атаулары алдымен ұлттық тіліміздің заңдылығына, ішкі нормаларына сай төл әріптерімізбен таңбалануы тиіс. Сондықтан шетел атауларын жаңа қазақ әліпбиінде қазақ тілінің заңдылықтары негізгі басшылыққа алынды.

Араб тіліндегі қала атауларындағы *әл* артиклін айтылуын, жазылуын қазақ тіліне икемдеп, жақындатып, *әл* деп транслитерацияладық, мысалы:

Эль-Айн, қ. (Тунис) – *Ál-Ain*, қ. (*Túnis*); түпнұсқасы: Эль-Айн (араб. العین [*æl 'ʕajn*] — «родник»)

Эль-Авамия, қ. (Сауд Арабиясы) – *Ál-Avamia*, қ. (*Saýd Arabiasy*); түпнұсқасы: Эль-Авамия (араб. العوامية)

Эль-Баб, қ. (Сирия) – *Ál-Bab*, қ. (*Siria*); түпнұсқасы: Эль-Баб (араб. الباب)

Эль-Бадаи, қ. (Сауд Арабиясы) – *Ál-Badaí*, қ. (*Saýd Arabiasy*); түпнұсқасы: *Al Badaí*

Айн-эль-Араб, қ. (Сирия) – *Ain-ál-Arab*, қ. (*Síria*); түпнұсқасы: (араб. *العرب* / *كوباني*)

Эль-Варданин, қ. (Тунис) – *Ál-Vardanin*, қ. (*Túnis*); түпнұсқасы: Эль-Варданин (*Ouerdanine*)

Эль-Вейн, қ. (Сауд Арабиясы) – *Ál-Vein*, қ. (*Saýd Arabiasy*); түпнұсқасы: Густав Эльвейн - *Gustav Oelwein* - Википедия

Эль-Джубайль, қ. (Сауд Арабиясы) – *Ál-Júbail*, қ. (*Saýd Arabiasy*); түпнұсқасы: Әл-Джубайль қаласы (Сауд Арабия)

Эль-Джумум, қ. (Сауд Арабиясы) – *Ál-Júmým*, қ. (*Saýd Arabiasy*); түпнұсқасы: Аль-Джумум • Мекка, (әл-Джумум)

Өзгетілдегі географиялық атаулардағы Х мен Г әріптерінің алмасуы. Бұл әдіс – транспозиция деп аталады. Транспозиция әдісі – сөздің бір сөз табынан екінші сөз табына ауысуы немесе аудармада біртүлдік форманы екіншісінің функциясында қолданылуы. Демек екі тілге де ортақ этимологиясы бар сөздердің онимикалық қорынан өз мәдениеті мен тіліне жақын атауды пайдалануы.

Болжам бойынша, бұл Никон реформаларынан кейін украин бурсасында оқыған діни қызметкерлердің орталық Ресейге келуіне байланысты. Латын тілінде ұқсас дыбыс *h* әрпімен белгіленді. Бұл *Sh* дыбысымен белгіленген *X* дыбысынан мүлдем өзгеше болды. Неміс тілінде *h* және *ch* дыбыстары да әртүрлі болды. Осыдан үш жүз жыл бұрын дәстүр неміс, содан кейін француз және ағылшын тілдерін орыс тіліне белгілеу дәстүрі пайда болды, сондықтан бізде *Heinrich Heine* емес, Генрих Гейне болды.

Генрих Гейне – *Genrīh Geine*; түпнұсқасы: нем. *Heinrich Heine*

Галифакс (елді мекен) – *Halıfaks*; түпнұсқасы: англ. *Halifax*

Гамбург (елді мекен) – *Hambýrg*; түпнұсқасы: нем. *Hamburg* [*ˈhambʊʁk*]

Гильменд (өзен, ауғ.) – *Gilmend*; түпнұсқасы: Хильменд (Ауған тілінде)

Гурон (көл, АҚШ) – *Hýron*; түпнұсқасы: англ. *Lake Huron*

Голливуд, қ. (АҚШ) – *Hollivýd*; түпнұсқасы: англ. *Hollywood*

Гонолулу, қ. (АҚШ) – *Honolýlú*; түпнұсқасы: англ. и гав. *Honolulu*

Гонконг, қ. – *Gonkong*; түпнұсқасы: англ. *Hong Kong* (иер. трад. 香港 特別行政區)

Гиссар, қ. (Тәжікстан) – *Hissar*; түпнұсқасы: тадж. *Хисор*

Гуменне, қ. (Словакия) – *Gýmenne*, қ. (*Slovakia*); түпнұсқасы: словацк. *Humenné*, русин. иукр. *Гуменненем*. *Humenau*, венг. *Homonna*, уст. рус. *Гумённое*

Гекла, ж-тау (Исландия) – *Hekla*, *j-taú* (*Islandia*); түпнұсқасы: исл. *Hekla*

Дж тіркесінің алмасуы. Сондай-ақ Кеңес дәуірі кезеңінде *жс* әрпінен басталатын көптеген атаулар *джс* қосарланған дифтонг әрпі арқылы жазылатын.

Джс тіркесі – қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне мүлдем жат құбылыс. Сондықтан *джс* дифтонгы мен кездесетін экзонимдер жалаң *жс* әрпімен таңбаланды. Өйткені ағылшын тілінде де *J* (ж) әрпімен таңбаланған: Мәселен: Джабалпур – Жабалпур, Джадо – Жадо, Джайпур – Жайпур, Жибути – Jibúti, Абиджан – Abíjan, Абуджа – Abúja, Анкоридж – Ankoríj т.б.

Абуджа – Abúja; түпнұсқасы: (англ. Abuja, йоруба Abùjá)

Аджана – Ajana; түпнұсқасы: Западная Австралия – Ajana

Анкоридж – Ankoríj; түпнұсқасы: Анкоридж (Anchorage) – крупнейший город Аляски.

Әл-Джауф – Ál-Jaúf; түпнұсқасы: Эль-Джауф (араб. الجوف)

Джабалпур – Jabalpúr; түпнұсқасы: (хинди जबलपुर, англ. Jabalpur)

Джамби – Jambí; түпнұсқасы: (индон. Jambi)

Джаяпура – Jaíarúga; түпнұсқасы: (индон. Jayapura) – Индонезиядағы қала атауы

Джеймстаун – Jeimstaún; түпнұсқасы: (англ. Jamestown)

Летбридж – Letbríj; түпнұсқасы: (англ. Lethbridge)

Лос-Анджелес – Los-Anjeles; түпнұсқасы: англ. Los Angeles, исп. Los Ángeles

Джидда/Жидда, Джизан/Жизан, Шарджа/Шаржы, Эль-Джауф/Әл-Жауф, Эль-Ваджх/Әл-Важх, Умм-Ладдж/Умм-Ладж, Джабаль-эз-Занна/Жабал-эз-Занна, ал Лос-Анджелес сынды атауларды Лос-Анджелес деп жазса болады. Бұл ережеде ешқандай қайшылық жоқ, өз тіліміздің айтылу заңдылығына сәйкестендіріп жазған жөн. Алайда қос *д* әрпі бар *джс* дорфограммасы кездескен жағдайда бір *д* әрпімен *джс* әріп тіркесі жазылады: Адждабия Додж-Сити, ал кейде мағынасына қарай *джс* сақталып жазылады,

Көптеген өзге тілді географиялық атауларды транслитерациялауға, аударуға, тіліміздің заңдылығына сындырып жазу сынды емлелік мәселелерді ғылыми тұрғыдан шешу үшін арнайы ереже аса қажет екендігі анықталып отыр. Алдыңғы уақытта латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиінің соңғы нұсқасы қабылданғаннан кейін, арнайы ереже жасалғаннан кейін бұл Анықтамалықты болашақта жетілдіре түсу мақсаты қойылып отыр.

Анықтамалықты құрастыру барысында өзге тілді географиялық атауларды қазақ тілінің заңдылықтарына игеріп жазуға бола ма деген мақсатпен сол атаулардың түпнұсқа жазылуына зерттеу жасалды. Яғни ол атаудың мағынасы және ағылшын тіліне қай тілден енген, сол түпнегіз тілде қалай жазылған, қандай тілдік элементтерден жасалған деген сауалдарға жауап іздеп, нақтыланып отырды.

Бұл жұмыс әлі жалғасады, арнайы ереже әзірленгеннен кейін нақтыланатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] «Дүниежүзінің саяси картасы» / ҚР Ұлттық картографиялық-геодезиялық қоры. 2014 ж.
- [2] <https://geo.koltyrin.ru/test.php>
- [3] Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –Москва: 1988. -192 с.
- [4] ГОСТ 7.79-2000 (Система транслитерации с русского языка на английский). М.: 2000.

МРНТИ16.31.41

Л.Ж. Мұсалы¹, З.А. Досжан²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-дың 2-курс магистранты Алматы қ., Қазақстан

ПРОЗА АУДАРМАСЫНЫҢ БАЛАМАЛЫҒЫ (М. ӘУЕЗОВТЫҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІНІҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ТӘРЖІМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада аударма баламалығы жайлы қазақ, орыс және шет ел ғалымдарының бұл түсінікке берген зерттеулері мен анықтамалары қарастырылады. Сонымен қатар, М.Әуезовтің «Қилы заман» повесінің орыс тіліне аудармашы А.Пантиелев жасаған көркем аудармасымен сәйкестігі қарастырылады. Мақаланың мақсаты шығарманың өзге тілдерде жеткізілу сапасын талдау болып табылады. Ұлы жазушы М.Әуезовтің шығармалары зерттеліп, талданып жүргенімен, оның өзге тілдегі тәржімалары жете қарастырылмай келеді, осы тұрғыдан да мақала тақырыбы өзекті болып отыр. Сондай-ақ, зерттеуімізде түпнұсқа мазмұнының эстетикалық әсерін жеткізу мәселелері, тарихымыздағы шынайы оқиға желісіне негізделген «Қилы заман» повесінің көркем шындығының, стильдік ерекшелігінің, мазмұн бірлігінің орыс тіліне аударудағы мәселелері қарастырылады.

Аударма теориясындағы маңызды ұғымның бірі – баламалылық және оның түрлері. Түпнұсқа мәтін мен тәржіма мәтіннің бір-біріне сәйкестігін, түпнұсқа бөліктерінің тәржімадағы дұрыс баламаларын анықтау бүгінгі таңда қазақ аударматану ғылымы және көркем тәржіма тарихы және практикасы тұрғысынан маңызды болып табылады.

Тірек сөздер: аударма баламалығы, аударматану, проза аудармасы, көркем аударма, мағына дәлдігі.

Л.Ж.Мусалы¹, З.А.Досжан²

¹ И. о. профессора КазНУ им. аль-Фараби, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан

² Магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби Алматы, Казахстан

**ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ПЕРЕВОДА ПРОЗЫ
(НА ОСНОВЕ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК ПОВЕСТИ М.
АУЭЗОВА «ЛИХАЯ ГОДИНА»)**

Аннотация. В статье рассматриваются исследования и определения казахских, русских и зарубежных ученых об эквивалентности перевода. Также рассматривается соответствие повести М.Ауэзова «Лихая година» художественному переводу на русский язык, выполненному переводчиком А. Пантиелевым. Целью статьи является анализ качества передачи произведения на других языках. Несмотря на то, что произведения великого писателя М.Ауэзова изучены и проанализированы, их перевод на другие языки остается недостаточно изученным, в этом плане тема статьи остается актуальной. Также в нашем исследовании рассматриваются проблемы передачи эстетического эффекта содержания оригинала, проблемы перевода на русский язык художественной реальности, стиливых особенностей, единства содержания повести «Лихая година», основанной на реальной событийной линии в нашей истории.

Одним из важнейших понятий в теории перевода является эквивалентность и ее виды. Соответствие оригинального текста и переводного текста друг другу, определение правильных эквивалентов частей оригинала в переводе на сегодняшний день является важным с точки зрения казахской переводоведческой науки, истории и практики художественного перевода.

Ключевые слова: эквивалентность перевода, переводоведение, перевод прозы, художественный перевод, точность смысла.

L.ZH.Mussaly¹, Z.A.Doszhan²

¹ Acting Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Philological Sciences, Almaty, Kazakhstan

² 2nd year Master's student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

EQUIVALENCE OF PROSE TRANSLATION (BASED ON THE TRANSLATION OF THE STORY BY M. AUEZOV "TURBULENT TIMES" INTO RUSSIAN)

Annotation. The article provides the research and definitions of Kazakh, Russian and foreign scientists on the equivalence of translation. The article also considers the correspondence of M.Auezov's story "Turbulent Times" to the literary translation into Russian made by the translator A.Pantielev. The purpose of the article is to analyze the quality of the transmission of the work in other languages. Despite the fact that the works of the great writer M.Auezov have been studied and analyzed, the translation of them in other languages remains insufficiently studied, - in this regard, the topic of the article remains relevant. Also, our research deals with the problems of transmitting the aesthetic effect of the original content, the problems of translating artistic reality into Russian, stylistic features, and the unity of the content of the story "Turbulent Times", based on a real event line in our history.

One of the most important concepts in translation theory is equivalence and its types. The correspondence of the original text and the translated text to each other, the determination of the correct equivalents of the original parts in translation is important today from the point of view of the Kazakh translation science and the history and practice of literary translation.

Keywords: translation equivalence, translation studies, prose translation, literary translation, accuracy of meaning.

Баламалылық – түпнұсқа мен аударма мәтіні аралығындағы белгілі бір мағыналық үйлесімділік. Баламалылық, деңгейлестік, сәйкестік ұғымдары өзара мағыналас. Аударманың түпнұсқасында мазмұндық жағынан, мәтіндерін мағыналық-құрлымдық сипатта сәйкесуі балама болып саналады.

Көркем мәтінді аудару барысында сөздің семантикалық мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оның түрлі эмоционалды және экспрессивті реңктерін де жеткізе білу қажет. Сөз сол тілдегі тура мағынасынан бөлек мәтінде басқа сөздермен тіркесіп мүлде басқа мағынаға ие бола алады. Тәржімашыға сөздің семантикалық, экспрессивті-эмоционалды, стилистикалық мазмұнын, оның бүкіл ақпараттық көлемін зерттеу маңызды. Мәтіннің мазмұнын жеткізу барысында қажет сөздік бірліктермен қатар қосымша, яғни аудармашы өз ойын жеткізу мақсатында пайдаланған қосымша сөздер кездеседі. Адресаттың ақпаратты қабылдауы аудармашының түпнұсқаны интерпретациялауына тікелей байланысты.

Аударма көне заманнан бері адамдардың өзара қарым-қатынас жасау құралы ретінде аса маңызды әлеуметтік қызмет атқарып келеді. Жазбаша аудармалардың таралуы адамдарға басқа халықтармен араласып мәдениеттердің дамып, баюына жағдай жасауда.

Қазіргі таңда да аударма ғылымы қоғамда сұранысқа ие, қажетті қызметтер қатарына кіреді. Аударма теориясын зерттеу қашанда өз маңызын жойған емес. Көркем туынды түпнұсқасы мен аудармасының ара қатынастарының заңдылықтарын, аударманы зерттеуден туындаған қағидаларды ғылыми негізге сүйеніп тұжырымдау аударма теориясының басты міндеті болып табылады. Аударматанудың зерттеу нысаны – түпнұсқа мен аударманың арасындағы ара қатынас және оны салыстыру, талдау, пайымдау мен қорытындылау. Аударма мәтінінен түпнұсқаға сәйкес балама табу аударма үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады. Баламалық термині қазіргі таңда аударма ғылымында кеңінен қолданылуда. Жалпы, эквиваленттік ұғымын алғаш рет ғылымға 1803 жылы Дж. Дальтон енгізген. Эквиваленттік (лат. *aequalis* – барабар, *valentis* – тепе-тең) деген мағыналарды білдіреді. Қазақ көркем аударматануында эквивалент ұғымы – балама ұғымымен түсіндіріледі. Балама аударма – жеке сөздер мен тіркестердің жай ғана теңбе-тең түсуі ғана емес, сондай-ақ, мағыналық жақтан, оқырманға әсер ету жағынан, тіпті дыбыстардың үндесуі жағынан, стиль жағынан да түпнұсқамен сайма-сай келетін аударма болуға тиіс. Балама аударма жасау үшін түпнұсқаның жан-жүрегін, ішкі сырын, авторды сарқа түсіну қажеттілігі сияқты талаптардың орындалуы қажет [1]. Аударма теориясына «баламалық» терминінің қашан қолданысқа енгені жайлы көптеген пікірлер бар. Алғаш рет «баламалық» терминін «Аударманың лингвистикалық аспектілері» туралы мақаласында Р.Якобсон ұсынған еді. Аудармадағы баламалылықтың негізгі шарты ретінде Дж. Кэтфорд нақты бір жағдайда олардың бірін-бірі ауыстыра алуы деп есептейді. Яғни баламалылық бастапқы тілдегі мәтін мен аударма тіліндегі мәтіндердің сәйкес келген кезде пайда болады [2]. Белгілі қазақ ғалымы Ә.Сатыбалдиев баламалылық тұрғысында: «Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу арқылы әрдайым ана тілінің бүкіл қазынасы аударылып-төңкеріліп отырады. Соның арқасында тіл қазынасының қалтарыстарындағы не бір байырғы сөздер, кейде тіпті, ұмытылып бара жатқан атаулар да жазу, сөйлеу қызметіне жегіледі де, әдеби тілдің тұлғасы болып шыға келеді. Аудару үстінде жеке сөздерге балама іздеу арқылы архаизм деп аталатын, яғни ескіріп бара жатқан көне сөздер жаңғырып, қазіргі жанды әдеби тіліміздің қатарына қосылып жатады. Олардың көбі бірте-бірте бұрынғы мәнін өзгертіп, жаңа мағынада қолданылады» деп пікір білдірген екен. [1]. Аударма жасауда балама сөздерді табу – әдеби тіліміздің баюына да айтарлықтай үлес қосып келеді.

Аударма ауызша және жазбаша болып екіге бөлінеді. Ауызша аударма ізін ала аудару мен синхронды деген түрлерге бөлінеді. Жазбаша аударманың негізгі үш түрі бар: еркін аударма, сөзбе-сөз және балама аударма. Еркін аудармада түпнұсқа тілін, әдеби ырғағын жетік білмеуден, түпнұсқаның өзіне тән ерекшелігін сақтаудан гөрі, аудармашының өзіне тиімділік жағын қарастыруы көп кездеседі. Екінші тәсіл – сөзбе-сөз

аударма. Сөзбе-сөз аудармада көбінесе түпнұсқа тілін жетік білетін аудармашылар пайдаланады. Аударма мәтіні ауытқымай түпнұсқаға барынша жақын тәржіма жасауға бұл әдіс септігін тигізеді. Дегенмен шығарма мағынасында айтарлықтар өзгерістерге әкелуі мүмкін. Үшінші тәсілі – балама аударма. Бұл – тәржіманың күрделі түрі болып есептеледі. Бұл әдісте қос тілді жетік меңгерумен қатар, сол түпнұсқаның жанын, айтылмақ түп ойын түсіне білу шарт. Онымен қоса осы әдіске автордың жазу стилін, сөз мәнерін жете ұғына білу қажет. Аударма саласында барабар, эквивалент, балама, дәлме-дәл, сайма-сай, адекват аударма сияқты терминдер мағыналық тұрғысынан ұқсас болып келеді. Кей тұстарда сөз болғалы отырған аталымдар өзара теңбе-тең дәрежеде ұғынылады.

Аударма дәлдігі мәселесін филологтар бұрыннан бері қарастырып келе жатыр. Қазіргі таңда да бұл түсінік актуалды болып табылып зерттелу үстінде (Қазақстан ғалымдары: Г.И.Исина, А.Алдашева және т.б., Ресей ғалымдары: А.Т.Алексеева, В.Н.Комиссаров, және т.б.). Жоғарыда аталған ғалымдар өз зерттеулерінде баламалылық терминіне аса назар аударады. Аударма мәтіні түпнұсқаға толықтай сай бола алмайды. Дегенмен бұл тіл аралық қарым-қатынас үшін тосқауыл емес. «Эквиваленттілік» терминімен бірге аударматануда сәйкестілік, барабар, эквивалент, балама, дәлме-дәл, сайма-сай, адекват аударма секілді семантикалық жағынан өзара синонимдес терминдер кең қолданылады. Берілген терминдер әр түрлі авторлардың жұмыстарында бір-бірін қайталап немесе әртүрлі категорияларда пайдаланылған. Я.М.Рецкер пікірінше, «эквивалент» – тең мағыналы сәйкестілік және контекске тәуелді болмайды. В.Н.Комиссаров: «аударманың эквиваленттілігі түпнұсқа мәтін мазмұнының және аудармасының барлық деңгейлерінің максималды ұқсастылығында жатыр». Яғни, В.Н.Комиссаров эквиваленттілік ұғымын аудару үдерісі кезінде берілген тілдің және аударылатын тілдің бірліктерінің үйлесуінің негізгі мақсатын анықтайды [4]. Я.И.Рецкер «Теория перевода и переводческая практика» деген еңбегінде баламалардың 4 түрін атайды: толық, жартылай, абсолютті, қатыстық. Я.И.Рецкер толық балама – бір мағыналы сөздің мағынасын толық жеткізетін балама, жартылай балама – аударылатын тілде түпнұсқа тілдің бірегей баламасы да, абсолютті балама – аударылатын тілдегі сөз түпнұсқа тілдегі сөзге мағыналық жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да сәйкес балама, қатыстық балама – түпнұсқа тілі сөзінің жалпы мағынасын беретін, бірақ оның стильдік жағынан мағынасын толық ашпайтын балама деп пікір қалдырған болатын [3]. Оның айтуы бойынша «балама» дегеніміз контексте тұрақты, тәуелсіз, теңбе-тең сәйкестік. Аудармадағы баламалық мәселесіне аударматанушы ғалымдардың қай-қайсысы да түсінік берген. Қазір ғалымдар «адекватный перевод» деген тіркесті «балама аударма» (А.Алдашева), «дәлме-дәл аударма», «деңгейлестік аударма» (Ә.Тарак), «эквивалент» ұғымын «саймасай» (Ж.Дадебаев пен С.Абдрахманов) деп қолданып жүр.

С.Абдрахманов «адекваттылықты» «барабар» деп көрсетеді [1]. Аудармадағы баламалылық – бұл ықтималдық заңдылығы. Сондықтан аударма баламалылығы – түпнұсқа мен аударма мазмұнының осы баламалықтың бір деңгейінде түпнұсқа мазмұнын жеткізетін аударма. Аударманың баламалылығы – түпнұсқа мен аударма мазмұнының мағыналық жағынан жақындығы. В.Виноградов «барабарлықты» нақтылауға тырысты: «... под эквивалентностью в теории перевода следует понимать сохранение относительного равенства содержательной, смысловой, семантической и функционально-коммуникативной информации, содержащейся в оригинале и переводе... слова и словосочетание перевода и оригинала, которые в одном из своих значений передают равный объем знаменательной информации и являются функционально равнозначными» [5].

Бұл мақалада қойылып отырған мәселені зерттеуде көркем мәтіннің өзге тілдерде жеткізілу сапасын салыстырмалы талдау, тәржімада кейбір сөз ауыстырылу, үстемелеу, тасталып кету сынды аударма трансформациялары, тарихи-салыстырмалы, логикалық-семантикалық талдаулар мен лингвистикалық әдістер қолданылады. Зерттеу барысында М.Әуезовтің «Қилы заман» повесінің орыс тіліндегі көркем аудармаларымен сәйкестігі қарастырылады.

Прозалық мәтінді аудару барысында сөздің семантикалық мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оның түрлі эмоционалды және экспрессивті реңктерін де жеткізе білу маңызды. Сөз сол тілдегі тура мағынасынан бөлек мәтінде басқа сөздермен тіркесіп мүлде басқа мағынаны бере алады. Мәтіннің мазмұнын жеткізу барысында қажет сөздік бірліктермен қоса қосымша яғни аудармашы өз ойын жеткізу мақсатында пайдаланған қосымша сөздер кездеседі.

Оған қоса көркем мәтіннің мазмұны жазушының жеке шығармашылық дүниетанымымен, ұлттық көзқарасы мен мәдени, әдеби және өнерсіз дәстүрлерді синтездейтін көркемдік нақышымен қиындатады.

Мысал келтіретін болсақ, М.Әуезовтің «Қилы заман» повесін орыс тіліне аударған А.Пантиелевтің көркем аудармасын шет тіліне аударғанда қазақтың салт-дәстүрлеріміздің, туыстық қатынастардың атаулары және тағы да басқа ұлттық ерекшеліктерінің баламасын толықтай бере алмағанын байқауға болады. Тәржімада аударма трансформациялары: кейбір сөз ауыстырылу, үстемелеу, тасталып кету орын алғанын байқауға болады. Сол себепті шығарманың көркемдік бояуы мен эмоциялық әсері бәсеңдеген.

Мұхтар Әуезовтің 1928 жылы жарыққа шыққан «Қилы заман» кітабы сол жылдардағы романдардың ішіндегі ең шоқтығы биік, тарихи тақырыпта жазылған туынды екені көпшілікке мәлім. Бұл повест қазақ тілінің байлығы көрініс табатын теңдесіз туынды. Әрине осынау дүниені тиісті деңгейде аудару оңайға соқпайтыны белгілі. Шығарманың орысша аударылу тарихы жайлы мынадай дерек те кездеседі. Жазушы 1952 жылы «Қилы заман»

повесін орыс тіліне жасырын аудартқан. Шолпан атада бірге болған А.Пантиелевке М.Әуезов: «...Осы бір дүниені жаным қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын, қазір қазақ халқының қаншалықты тұңғық түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі соншама қорқыныш. Бұл тұңғық түнектің аты – патриархалдық. Орта Азиядағы 1916-жылғы көтеріліс революцияға келіп ұласты, бірақ бар жерде бірдей дәрежеде дамыған жоқ. Торғайда ол кейін Азамат соғысының ерлері болған Аманкелді Иманов пен Әліби Жангелдинді шығарды. Менің геройларым Ұзақ Саурықов пен Жәмеңке Мәмбетов – бұлар да тарихи адамдар, халық басшылары, бірақ олардың тағдырлары басқаша, өйткені оқиға аты шулы Торғайда емес, «тып-тыныш» Қарқарада, Жетісуда, момын албан руының ұясында, басқаша айтқанда, тек стихиялық желпіністі ғана туғызған әлеуметтік мешеуліктің әлгі айтылған тұңғық түнегінде болды. Ал бұл желпіністің негізінде барып тұрған саяси соқырлық, тәжірибесіздік, алдартқан сәбилік аңқаулық, сағым қуған қиял мен жалған сенім, патриархалдық қараңғылық пен дәрменсіздік қана бар еді», – деп айтқан сыры бар екен [8].

М.Әуезов бұл тақырыпты үлкен дайындықпен, толқыныспен жүрегінде сақталып жүрген мұң-шерімен жазған. Ашу мен ыза, кек көріністері әрбір кейіпкердің іс-әрекеті, сезімдері арқылы ой мен сөз ағыны болып ақтарылып жатады. Жазушының ұлтына жасалған өктемдіктер Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесінде болған тарихи оқиғаны баяндауға түрткі болады. Повесть бейбіт жатқан Албан руының 1916 жылғы июнь жарлығының салмағынан іште тұншығып жатқан кегі оянып, айбарлы күшке айналғандығын суреттеуде өмірлік дерек оқиғаларын негізге алынып жазылған.

Оқиға Жетісудың атағы жер жарған Қарқара жәрмеңкесін суреттеуден басталады. «Белгілі 1916 жылдың жаз айы еді, жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты, қалың албанның ертегідей бай сұлу жайлаулары: Үшмерке, Дөңгелек саз, Үшқара, Сырт, Лабас – жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы көк жібек бесігі сияқты. Тіршілік, малдық бақыт, байлық қызуымен аспанға шығып жатқан өмір жәрмеңкесін көрсеткендей, жаз күндерінің жарастығы мен қызығы қыр баласын мас қылғандай жалынды, желікті» [6].

Шығарма Қарқара жайлауының жаз күндері, қызу өмірін асқан шеберлікпен суреттеуден басталады. Осы үзіндідегі жайлау атаулары орыс тіліндегі нұсқасында аударылмай тасталып кеткен. Аудармашы жайлауды, оның ауқымын, сұлулығын бірден сипаттап бастаған:

«Было это летом недоброй памяти 1916 года. Было это в предгорной долине Каркара – материнский колыбели казахского рода албан, рода многолюдного, а стало быть, сильного, богатого землей, скотом и трудовыми руками, но известного своим простецким, бесхитростным нравом» [7]. Әрине бұл қателік шығарма мағынасына өрескел өзгеріс

әкелмегенімен тарихи оқиға орын алған жерлерді елемей тастап кету туындының жеткізілу әсерін бәсеңдеткендей.

Жалпы М.Әуезовтің пейзажға көп мән беретіні оның бүкіл шығармашылығынан анық көрінеді. Жазушы шығармасындағы табиғат көріністерінің берілуін, пейзаждық көріністі суреттеуді шығарманың композициялық шешіміне қатыссыз өз алдына дара мәселе деп қарамайды. Оны кейіпкердің көңіл-күйін, іс-әрекеті мен мінез-құлқын тереңдетіп айқындау үшін пайдаланады.

З.Қабдолов: «Әуезов пейзажы – бай палитраның түрлі-түсті бояуларымен келістіре салынған сурет қана емес, шынында да құдды жанды адам: дем алады, қозғалады, жадырайды, жабырқайды, күледі, жылайды – дәл адамша әрекет етеді» [9], - дейді.

Бұл жөнінде А.Нұрқатов былай дейді: «М.Әуезов табиғат суретін беруде де өзін үлкен суретші ретінде көрсетеді. М.Әуезовтің қолдануында пейзаж оқиғаның болған орны мен мерзімін дәл көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар ол әрқашан адамдардың характерлерінің типтік сипаттары мен олардың өзара қатынастарын мейлінше мол ашуға да қызмет етеді. Әуезов қолдануында пейзаж кейде болғалы тұрған оқиғаға ая ретінде алынады да, оқушыны соны терең түсінуге алдын ала дайындай түседі» [9].

Оқиғаның болған орны (пейзаж) мен мерзімі және оқиға кейіпкері көркем туындының басты құрамдастары болып табылады. Яғни осы құрамдастарсыз көркем шығарма болмайды. Сонымен қатар пейзаж оқиға кейіпкері мен мерзімі өзара байланысып көркем шығарма жазылады. Повестерде жайдан-жай суреттелетін табиғат суреті жоқ. Олардың бәрі де кейіпкер бейнесін ашу үшін, шығарманың көркемдігін арттыру үшін белгілі бір ауқымды қызмет атқарып тұрады.

Аударманың сәтті шығуы үшін мәтінді құрайтын: оқиға пейзажы, мерзімі, кейіпкерлері мүмкіндігінше балама, түпнұсқамен тең дәрежеде жеткізілуі тиісті.

Повестің орысша тәржімасында пейзаж суреттелген көптеген жолдар тасталып және де түпнұсқамен тең дәрежелі беріле алмаған. Бұны төменгі мысалдан көрсе болады:

«Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен Албанның құт берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қара қой ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайтын, әрбір жауын екілендіріп, өршелендіре түсіргендей құлпыртып, жетілтіп отыратын. Астаудай көк жазыққа ирекке шимай салып, үлкен Қарқараның мөлдір сулы мол өзені ағады. Ол мың сан иесін шөлдетіп, тарықтырып, шалдықтырып көрген емес» [7].

Осы жолдардағы «киіздей қалың көк шалғын» теңеуі орыс тіліне қарапайым ғана «чудесная земля» деп аударылған. Әрине бұл екі тіркестің көркемдік қуаты жер мен көктей, салыстыруға келмейді.

Аударма түпнұсқадан көлемі бойынша біршама азайғанынан-ақ шығарманың көптеген жерлері тасталып кеткендігін байқауға болады. Мысалы, повестің екінші тарауы жарлықты естіген ауылды сипаттаудан басталады: «Қатын, бала-шаға ұлардай шулады» сөйлеміндегі «ұлардай шулады» теңеуі аударылмай түсіп қалған «И поднялся над аулами женский вой, детский плач»[7].

Шығармада халықтың халін жазушы «Төбеде күйкентай ұшып, кейде аспанда қалықтап тұрып шырылдайды. Біресе тынымсызданып, мазасы кеткен күйде шық-шық қағады» [7] – деп қонар жер, орын таппай шыр-шыр еткен күйкентайды сипаттау арқылы сездіреді. Орысша тәржімада бұл сөйлем еленбей түсіріліп кеткен. Тәржімада аударма трансформациялары: кейбір сөз ауыстырылу, үстемелеу, тасталып кету орын алса да шығарманың көркемдік бояуы мен эмоциялық әсері сақталып қалуы керек.

Дегенмен аударманың сәтті шыққан тұстары да баршылық. Туындының алғашқы жолдары «Белгілі 1916 жылдың жазы еді»[8] – деп басталады. Осы сөйлемдегі «белгілі» сөзі жайдан-жай пайдаланылған жоқ. Шығармада бұл сөз оқырманға имплицитті мағына жеткізіп, оқиғаның арғы желісі жайлы ой салады. Бұл мәтіндегі «белгілі» сөзі қиын, қилы заман жайлы ұмытылмайтын естеліктер ұғымымен сабақтасып жатыр. Яғни XX ғасырдың басында қазақ халқының басынан көптеген жағымсыз өзгерістер, оқиғалар орын алды. Бұл оқиғалар қазақ халқының жадында әлі күнге дейін сақталуда. Осы астарлы мағына орысша тәржімада «Было это летом недоброй памяти 1916 года» [8] – деп дәл жеткізіліп аударылған. Аудармашы «белгілі» сөзін «недоброй памяти» деп тәржімалап, сәтті аудармашылық шешім қолданған. Әрине бұл екі сөздің тура мағынасы эквивалент бола алмайды. Дегенмен осы тәржіма автордың берген ойын анық жеткізіп тұр. Егер тәржімашы «белгілі» сөзінің орыс тіліндегі тура баламасын «известный» пайдаланса оқырманға осы сөйлемдегі басты айтылмақ ой, әсерлілік, көркемдік қуат тиісті деңгейде берілмесі анық еді.

Аударманың адам қызметінің ең көне әрі аса қажетті саласы екені баршаға аян. Әуел бастан аударма тілі басқа адамдардың бір-бірімен араласуына мүмкіндік тудырып, аса маңызды әлеуметтік қызмет атқарып келеді. Ал қазіргі таңда қоғамда жазбаша аударма саласының зерттелуі, құнды жазбаша аудармалардың жаһанда таралуы адамдарға басқа халықтардың мәдениетімен араласып, білім алуына кең жол ашып, ғылымды дамытушы құрал ретінде рөл атқарып отыр. Қазіргі кезде және алдағы уақытта да баламалық мәселесі әр түрлі аудармалық бағытта зерттеледі.

Қорыта келе, әр аудармада өзіндік артықшылықтары мен кемшін тұстары болатынын байқаймыз. Повестің орысша нұсқасында шығарманың басты мағынасы бұрмаланбай барынша дәл берілген. Дегенмен тәржімада автордың өзіне тән стилі, көркемдігі көрінбей қалған. Бұл жерде тәржімалаушылардың түпнұсқаға барынша жақын әрі сәйкестік беруде ғана

емес, мәтіндегі айтылмақ астарлы ой мен жазушы стилінің аудармада сақталуы маңызды. Нағыз талантты аудармашылар осының барлығын ескеріп, мәтіннің сыртқы формасымен қатар, имплицитті ақпаратын бұрмаламай сақтауы керек. Шығарманы сапалы, толыққанды аудару үшін сол шығарманы бастан аяқ зерделеп қана қоймай сол шығарманың тарихын, сол ортаның мәдениетін зерттеу қажет.

Көркем аударма – ұлтты таныстыратын негізгі құрал болғандықтан, аудармашы аударып отырған шығармасында, осы ұлтқа тән ерекшеліктер, салт-сана, әдет-ғұрып, мәдениет сақталып жеткізілуі міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. -229 б.
- [2] Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода. – М., 1960. -16-24 с.
- [3] Қазыбек Г. Аударма тәжірибесі: хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. -98 б.
- [4] Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика (Наше наследие). – Москва: Р.Валент, 2007. -244 с.
- [5] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС, 2002. -424 с.
- [6] <http://kerey.kz/>, электронды қор, «Қилы заман». Ғылыми түсінік. Т.Жұртбай. О.Қауғабай.
- [7] М.Әуезов «Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5-т. Алматы: «Ғылым» ғылыми-баспа орталығы, 2001.- 376 б .
- [8] Ауезов Мухтар. Лихая година – Москва 1979 - 413с.
- [9] Қабдолов З. Арна. - Алматы: Жазушы, 1988 -42 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Н.М.Уәли – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филол.ғ. докторы, профессор Алматы, Қазақстан

М.Джусупов – Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университетінің еңбегі сіңген профессоры, қазіргі әдеби орыс тілі кафедрасы, филология ғылымдарының докторы, профессор Ташкент, Өзбекстан

З.М.Базарбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан

М.Малбақұлы – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы, Қазақстан

Б.Момынова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы, Қазақстан

А.Алдашева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

А.Жаңабекова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан

Қ.Күдерінова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы, Қазақстан

М.М.Имангазинов – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Талдықорған, Қазақстан

Н.М. Әшімбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарның кандидаты Алматы қаласы, Қазақстан

Н.Қ.Шүленбаев – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі Алматы қаласы, Қазақстан

Б.Қордабай – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі Алматы қаласы, Қазақстан

А.Ж.Аманбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

Г.Мамырбек – Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к Астана, Қазақстан

А.К.Козыбай – Профессор Университета иностранных языков и деловой карьеры, доктор педагогических наук

С.А.Ливерко – Студент магистратуры Университета иностранных языков и деловой карьеры Алматы, Казахстан

З.Ж.Бекмамбетова – Педагогика ғылымдарының кандидаты, «Журналистика және аударма ісі» кафедрасының доценті, «Тұран» Университеті, Алматы, Қазақстан

А.Сермуханова – Қорқыт ата атындағы университетінің «Шетел тілдері және аударма» кафедрасының 1 курс магистранты, Қызылорда, Қазақстан

Г.Көбденова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к. Алматы қаласы, Қазақстан

Ә.Сейтбатқал – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, магистрант, Алматы қаласы, Қазақстан

Б.Ешметова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті

З.Ж.Бекмамбетова – Тұран университетінің «Журналистика және аударма ісі» кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан

Ә.Манарбекқызы – Қорқыт ата атындағы университетінің «Шетел тілдері және аударма» кафедрасының магистранты, Қызылорда, Қазақстан

А.Смагулова – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті дипломатиялық аударма кафедрасының оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан

Ж.К.Жумалиева – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті дипломатиялық аударма кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

А.Рыспек – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Халықаралық қатынастар» факультеті, дипломатиялық аудармалар кафедрасының 2 курс гуманитарлық ғылымдарының 2 курс магистрі, Алматы, Қазақстан

З.Садырбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Л.Ж.Мұсалы – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан

З.А.Досжан – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-дың 2-курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Н.М.Уәли Абайдың қарасөздеріндегі этикалық ұғымдар.....	3
М.Джусупов Ахмет Байтұрсынұлының терминжасамдық мұрасы және жалпы тіл біліміндегі тіл, тілдесім, тілдесімдік қызмет тіл материалы ұғымдары.....	10
З.М.Базарбаева Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ суперсегментті фонетикасының негізін қалаушысы	27
М.Малбақұлы Саңлақ ғалым.....	37
Б.Момынова «Қазақ» газеті – төте жазу сыналған алғашқы басылым.....	43
А.Алдашева, А.Жаңабекова Кейбір күрделі сөздердің орфографиялануы.....	50
Қ.Күдерінова Ахмет Байтұрсынұлы қазақ емлесінің басты ұстанымын қалай анықтады?.....	63
А.Жаңабекова Қазақ тіліндегі сан есімдер орфографиясы.....	66
М.М.Имангазин Қазақ хандығына дейінгі ерте дәуір өркениетінің әлемдегі көрінісі мен болмысы.....	73
Н.М.Әшімбаева, Н.Қ.Шүленбаев, Б.Қордабай Терминжасам және аударма үдерісіндегі проблемалар.....	82
А.Аманбаева Профессор Ж.Манкееваның зерттеулеріндегі өлі түбірдің фонетика-морфологиялық сипаты.....	94
Г.Мамырбек Ахмет Байтұрсынұлының «әліппесі».....	99
А.К.Козыбай, С.А.Ливерко Специфика преподавания в системах дистанционного и традиционного обучения.....	102
З.Ж.Бекмамбетова, А.Сермуханова Адамдардың тұрмыстық және құқықтық қарым-қатынасында қолданылатын ағылшын және қазақ тіліндегі фразеологизмдер.....	108
Г.Көбденова, Ә.Сейтбатқал, Б.Ешметова Орыстілді мектеп оқулықтарындағы Абай контенті	114
З.Ж.Бекмамбетова, Ә.Манарбекқызы Ағылшын тілі сабағында сөйлеу қабілетін арттыруда коммуникативті орта қалыптастыру.....	120
A.Smagulova, Zh.K.Zhumaliev, A.Rysbek Features of translation of newspaper articles in the media from english into russian	125
З.Садырбаева Өзге тілдегі географиялық атауларды жаңа қазақ әліпбиінде жазу ерекшеліктері.....	134
Л.Ж.Мұсалы, З.А.Досжан Проза аудармасының баламалығы (М.Әуезовтың «Қилы заман» повесінің орыс тіліндегі тәржімасы негізінде).....	139

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 849

Теруге берілді 15.02.2021. Басуға қол қойылды 26.03.2021.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 9,75
Есепке алынатын баспа табағы 9,25
Таралымы 200. Тапсырыс №42.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 849

Сдан на набор 15.02.2021. подписано в печать 26.03.2021.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 9,75
Лист печатный учитываемый 9,25
Тираж 200. Заказ № 42.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 15.02.21. signed to the press on 26.03.2021.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 9.75
Printed sheet accounted for 9.25
Edition of 200. Order number 42.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61